श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवत-दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-प्रमेय-प्रकरणम् ।)

(अध्यायाः १५-२१)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइ कोर्ट' 'सुरतिस्थ धैर्यलाल व्रजदास
सांकलीया, बी. ए., एल्एल्. बी.,
वकील, हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां
संशोध्य निर्णयसागरमुद्र-
णालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता

श्रीवल्लभाब्दाः ४४७. संवत् १९८२.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलक-आचार्यवर्य-श्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराज.

प्राकट्यसंवत् १९१७ श्रावण कृष्ण. १.

चि० लालबावा-श्रीदामोदरलालजी.

प्राकट्यसंवत् १९५३. पौष शुक्ल. ६.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

(दशम–उत्तरार्ध–सात्त्विक–प्रमेय–प्रकरणम् ।)

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

राजसप्रक्रिया पूर्णा तत्त्वैरिन्द्रियशोधिका ।
निरूपिता नातियत्ना सात्त्विकी त्वधुनोच्यते ॥ १ ॥
अध्यायैरेकविंशत्या वसुदेवमखावधि ।
चतुर्धा रूप्यते षड्भिः षड्भिः षड्भिस्त्रिभिस्तथा[1] ॥ २ ॥
अर्थो धर्मस्तथा कामः मोक्षश्च त्रिविधोऽन्ततः ।
प्रकीर्णकाख्यानवती प्रक्रियेयमिहोच्यते ॥ ३ ॥
नात्र क्रमविवक्षा हि नृगः पूर्वं निरूप्यते ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पञ्चदशेऽध्याये । कारिकासु । तत्त्वैरिति । अष्टाविंशतिभिरध्यायैरित्यर्थः । इन्द्रियशोधिकेति । तामसप्रकरणीयलीलाश्रवणे तामसाहङ्कारकार्यभूतात्मकत्वात् देहस्य शुद्धिर्भवति, एवं राजसलीलाश्रवणे राजसाहङ्कारकार्येन्द्रियशुद्धिर्भवति । तथा सात्त्विकलीलाश्रवणे सात्त्विकाहङ्कारकार्यस्य मनसः शुद्धिर्भवतीत्याशयेनेदमुक्तं नातियत्नेति । तामसानामाग्रहस्य दृढत्वात् तन्निरोधे भूयान् यत्नः, राजसे न तथेत्यर्थः । चतुर्धेति । अत्र षड्भिः षड्भिरिति वीप्सया वारत्रयमिदं ज्ञेयम् । तथा च, प्रमेयं साधनं फलं च षड्भिः षड्भिरध्यायैर्निरूप्यते, अन्ते त्रिभिरध्यायैर्धर्मिणो निरूप्यन्ते । एवं चतुर्धेत्यर्थः । षण्णामध्यायानामर्थमाहुः अर्थ इति । एवं षडध्याया इति । अनेन प्रकरणविभागोप्युक्तः । प्रमेयसाधनफलैरर्थधर्मकामाः, धर्मिप्रकरणेन त्रिविधो मोक्षश्चोक्त इति । प्रकीर्णकेति । प्रकीर्णकानि यान्याख्यानानि तद्वती प्रक्रियेत्यर्थः । अध्यायविभागपक्षमाहुः नात्रेति । अत्र पूर्वोक्तकारिकाया अध्यायविभाजकत्वपक्षे कारिकोक्तः क्रमो न विवक्षितः, किन्तु धर्मयुक्तो

---

१. षड्भिरन्ते त्रिभिस्तथेति लेख पाठः ।

गोप्यः पश्चात्ततो मिथ्यावासुदेवः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
धर्मकामार्थयुक्ता हि प्रमाणेनैव पोषिताः ।
द्विविदो लक्ष्मणा चैव नारदश्च त्रयः स्मृताः ॥ ५ ॥
एतेषामर्थसिद्धिर्हि षड्विधा प्रोच्यते स्फुटैः ।
ततः साधारणो धर्मो विशिष्टः पञ्चभिस्ततः ॥ ६ ॥
यथा कामकथा षड्भिस्त्रिभिर्मोक्षस्तथोच्यते ।
अर्थोऽनर्थः सर्वथैव धर्मार्थमपि योजितः ॥ ७ ॥
तस्यापि भगवानर्थः स निरुद्धः फले परम् ।
अर्थो ब्राह्मणसम्बन्धरहितश्चेत् परः स्मृतः ॥ ८ ॥
दृष्टान्ततो निरूप्यादौ भगवानाह तत् स्फुटम् ।
उत्तरार्धे पञ्चदशे नृगमोक्षो निरूप्यते ॥ ९ ॥
शिक्षा च सात्त्विके भावे राजसा यादवा यतः ।

अतः परं स्कन्धसमाप्तिपर्यन्तं प्रकीर्णकाः कथाः निरोधोपयोगाय निरूप्यन्ते । तत्र प्रथमं नृगमोक्षो निरूप्यते । नृगो नाम कश्चिद्राजा अर्थवान् दानधर्मपरः ब्राह्मणार्थसंसर्गादनर्थं प्राप्तः, तस्यापि भगवान् उद्धारकः, अधमभावादुद्धृत्य स्वर्गं प्रापयिष्यति, ततः स सर्वतो निरुद्धः भगवन्माहात्म्यं दृष्ट्वा विस्मृतप्रपञ्चः भगवदेकपरो भविष्यति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नृगः पूर्वं निरूपितः, ततः कामयुक्ता गोप्यः, ततोऽर्थयुक्तो मिथ्यावासुदेवः, ततो मोक्षत्रयमित्यर्थः । प्रमाणेनैवेति । नृगः प्रमाणे श्रद्धाधिक्यात् तत्पोषितः, गोप्यो वेदात्मकबलदेवरमणात् प्रमाणपोषिताः, पौण्ड्रकोपि वेदात्मकमहादेववरपुष्टत्वात् प्रमाणपोषितः । त्रिविधमोक्षाधिकारिण आहुः द्विविद इति । द्विविदो 'ये च प्रलम्बे'ति श्लोके गणित एव । लक्ष्मणाया आवेशद्वारापि हस्तिनापुरविकर्षणेन भगवन्माहात्म्यज्ञानं मोक्षः । नारदस्य बहुनायिकारमणसंशयनिवृत्तिपूर्वकं भगवद्धर्मज्ञानं मोक्ष इति ज्ञेयम् । प्रकरणविभागपक्षमाहुः एतेषामिति । अत्र कारिकोक्तः क्रम एव ज्ञेयः । षड्भिरध्यायैरर्थः, ततः षड्भिर्धर्मः, एकेन साधारणः,[1] पञ्चभिर्विशिष्टः, ततः षड्भिः कामः, ततस्त्रिभिर्मोक्ष इत्यर्थः । अर्थोऽनर्थ इति । नृगेन दानार्थं योजितोप्यर्थोऽनर्थरूप एव जात इत्यर्थः । तस्यापीति । अनर्थत्वं प्राप्तस्याप्यर्थो भगवानेव । 'चक्षुषश्चक्षु'रितिवदर्थस्याप्यर्थरूपो भगवान्, परन्तु फले कामिते सति स भगवान्निरुद्धो भवति । फलकामनायां सत्यां पुरुषार्थत्वेन स्वयं न प्रकटो भवति, किन्तु अनर्थरूपं पशुपुत्रादिकं ददातीत्यर्थः । यादवानां शिक्षाकरणे हेतुमाहुः राजसा इति । सात्त्विकधर्मेषु न निपुणाः । अतः शिक्ष्यन्ते इत्यर्थः ।

---

१. ततोऽसाधारण इति पाठः ।

तदत्र भगवाननिरुद्धरूपः तमुद्धृत्य धर्मं ग्राहयामास । कथाक्रमे तु देवान्तरभक्तः यथानर्थं प्राप्तवान्, एवं धर्मपरोऽपि नृग इति वदन् अर्थविषये धर्मतत्त्वमुच्यते । तत्र प्रथमं नृगस्य कृकलासशरीरादपगमो निरूप्यते एकदोपवनमिति षड्भिः ।

श्रीशुक उवाच—**एकदोपवनं राजन् जग्मुर्यदुकुमारकाः ।**

विहर्तुं साम्बप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः ॥ १ ॥

स्त्रियो हि भगवन्माहात्म्यं दृष्टवत्यः, बालकास्तु न जानन्तीति तेभ्य एवानर्थ उत्पत्स्यत इति ब्राह्मणातिक्रमो न कर्तव्य इति तान् बोधयितुं तद्द्वारैव नृगमोक्षो निरूप्यते । एकदा सर्व एव बालकाः क्रीडार्थं द्वारकाया उपवनं जग्मुः । दुर्गादुत्तीर्य पुराणद्वारका उपवनत्वेन स्थिता, 'क्रीडायां गुप्तस्थान'मिति रक्षकैर्निरुद्धमप्युपवनं यदुकुमारकाः रक्षकैरनिरोध्याः जग्मुः । तत्र भगवत्पुत्राणां विशेषतो नामान्याह साम्बप्रद्युम्नेति । विहर्तुमेव गताः । साम्बोऽग्रेऽनर्थहेतुरिति स एव मुख्य उपदेष्टव्य इति प्रथमं निर्देशः । प्रद्युम्नः सर्वमान्यो महासमर्थः । तथापि नृगोद्धारे न समर्थ इति वक्तुं निरूपितः । चारुस्तेषामेव दशमः । भानुर्नाग्नजित्याः प्रथमः । गदादयो भ्रातरः ॥ १ ॥

क्रीडां प्रस्तावनार्थमुक्त्वा प्रासङ्गिकमाह क्रीडित्वेति ।

क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्वन्तः पिपासिताः ।

जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्त्वमद्भुतम् ॥ २ ॥

समुद्रतीरस्थाने मिष्टं जलं दुर्लभमिति जलान्वेषणार्थं प्रवृत्ताः, कूपास्तत्र सम्भवन्तीति । ते हि बालका अनभिज्ञाः अभिज्ञाश्च प्रवेशं न लभन्त इति जलं विचिन्वन्तः कूपे अद्भुतं विचित्रं सत्त्वं ददृशुः । सर्वलोकविलक्षणत्वादद्भुतं तं वर्णयति । अनेन भगवदीयानां क्रीडास्थाने पूर्वकृतो धर्मः साधनतामापन्न इति निरूपितम् । सर्वस्यापि धर्मस्यैतावन्मात्रे उपक्षयात् ॥ २ ॥

कृकलासं गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः ।

तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयान्विताः ॥ ३ ॥

कृकलासमिति जातिविशेषः । स भवति प्रायेण सूक्ष्मः । गिरिनिभत्वं तस्याश्चर्यकरम् । ततस्तान् दृष्ट्वा समारोढुमियेष, न तु शक्तः, अर्धस्थाने समागत्य पुनः पुनः पतति । ततस्तददृष्टवशात् हन्तव्येऽपि शरीरे दयोत्पन्नेति तेषामुद्धारार्थं प्रयत्नमाह तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुरिति । चोऽपीत्यर्थे । वस्तुतस्तु हन्तव्य एव । 'अपि कृकलास'मित्यत्र श्रुतौ तथा निरूपणात् । ततो हस्तात्पतितं [२]तं बहव एव [३]वाधस्तादुत्तीर्य कृपया पीडिताः ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवाननिरुद्धरूप इति । राजसप्रकरणे प्रद्युम्नरूपः, सात्त्विकेऽनिरुद्धरूप इति पूर्वं निरूपितम् ।

एकदोपवनमित्यत्र । तेभ्य एवानर्थ इति । मौसलरूपोनर्थ इत्यर्थः ।

---

१. सर्वस्याधर्मस्येति पाठः । २. तमिति नास्ति । ३. वेति नास्ति ।

चर्मजैस्तान्तवैः पाशैर्बद्ध्वा पतितमर्भकाः ।
नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं कृष्णायाचख्युरुत्सुकाः ॥ ४ ॥

चर्मभिः चर्मोपरि तं पातयित्वा परितस्तान्तवपाशान् बद्ध्वा सर्वतः स्थिताः तदुद्धारे यत्नं कृतवन्तः । तथापि समुद्धर्तुं नाशक्नुवन्, अलौकिकत्वात् । अलौकिके भगवानेव साधनमिति मत्वा कृष्णायाचख्युः । यद्यपि विशेषसाधनैरुद्धर्तव्यो भवति, तथापि उत्सुकाः सन्तः कृष्णायैवाचख्युः । औत्सुक्यं चित्तोल्लासो विवेकासहिष्णुः ॥ ४ ॥

तदा भगवान् योनित एव तदुद्धारं कृतवानित्याह तत्र गत्वेति ।

तत्र गत्वारविन्दाक्षो भगवान्विश्वभावनः ।
वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करेण स लीलया ॥ ५ ॥

दृष्ट्वैव सर्वतापहारकः भगवान् सर्वसमर्थः विश्वमेवानुभावयतीति उद्धारकरूपमवलम्ब्यागत इति तदुद्धारोऽपि तस्य युक्त एव । उद्धारमाह वीक्ष्योज्जहारेति । ज्ञात्वास्य कर्मभोगक्षयो जात इति । वामेन करेणेति । लीलां सामर्थ्यातिशयं च ज्ञापयितुम् । वामो हस्तः दैत्यहितकारी, दक्षिणो देवानामिति देवपक्षपातिना तदुद्धाराभावः सूचितः । लीलयेति । स्वस्य कारणाभावादपि यथा अन्या लीला कदाचिद्धर्ममपि बाधते ॥ ५ ॥

ततो यज्जातं तदाह स उत्तमश्लोकेति ।

स उत्तमश्लोककराभिमृष्टो विहाय सद्यः कृकलासरूपम् ।
संतप्तचामीकरचारुवर्णः स्वर्ग्यद्भुतालंकरणाम्बरस्रक् ॥ ६ ॥

करेणाभिमृष्टः भगवत्स्पर्शेन कारणदोषे निवृत्ते उपष्टम्भकाभावात् (तत्[1]) शरीरे पतिते स्वर्गोपभोगयोग्यं शरीरं प्राप्तवानिति तद्वर्णयति संतप्तेति । आवर्त्यमानसुवर्णवर्णः[2] । स्वर्गि स्वर्गसम्बन्धि स्वर्गोऽस्यास्तीति । स्वर्गिणामपि वा अद्भुतानि अलङ्करणान्यम्बराणि स्रजश्च यस्मिन् । तादृशो जात इत्यर्थात् बभूवेति । अस्तिभवत्योः सर्वत्र प्रयोगात् ॥६॥

ततो निर्धार्य स्वरूपं ज्ञापयित्वा प्रेषणीय इति स्वतः कथने विश्वासो न जायेतेति तद्द्वारैव वक्तुं तद्वृत्तान्तं पप्रच्छ ।

पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुन्दः ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्र गत्वेत्यत्र । वामो हस्त इति । कृकलासस्य आसुरत्वाद्वामेनैव तदुद्धारणमितिभावः । स्वस्येति । यद्यपि स्वस्य कारणं प्रयोजनं नास्ति, तथापि यथान्या लीला कदाचिद्धर्मं बाधते, तथेयमपि धर्मबाधिका लीला । कृतेति शेषः ।

स उत्तमश्लोक इत्यत्र । तादृश इति । एतादृशरूपवान् जात इति फलितार्थकथनम् । बभूवेतीति । तादृशशरीरप्राप्तो बभूवेत्यन्वय इत्यर्थः ।

---

१. तदिति नास्ति । २. सुवर्णवर्णमिति पाठं स्वीकृत्य श्रीपुरुषोत्तमैः शरीरं प्राप्त इति शेष इति टिप्पणं कृतम् ।

कस्त्वं महाभाग वरेण्यरूपो देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनम् ॥ ७ ॥

ज्ञात्वा प्रश्नो न कर्तव्य इति सर्वेषां सामान्यनिरोधं कर्तुं अयुक्तमपि करोतीति विद्वानपीत्युक्तवान्। विधिरत्र प्रमेये न नियामक इति न भगवतो विहितं निषिद्धं वा किञ्चिदस्ति । वचनस्यापि प्रयोजनमाह जनेषु विख्यापयितुमिति । तस्य दानं लोके विख्यापनीयम्, अन्यथा 'धर्मः क्षरति कीर्तना'दिति तस्य धर्मक्षयो भवेत् । भगवता पृष्टेन तु वक्तव्यमेव । नन्वेतदपि किमर्थमिति चेत्, तत्राह मुकुन्द इति । अग्रे मोक्षो देयः, स च कीर्तिमत एव भवतीति कीर्तिख्यापनार्थं निरोधार्थं वा । अतिकीर्तिमानन्यत्र न प्रवर्तत इति निरोधानन्तरमेव मुक्तिलीलेति । प्रश्नमाह कस्त्वं महाभागेति । भाग्यं धर्मस्योत्तमं तेजः तदुपकरोति सर्वत्र, महद्भाग्यं यस्येति । महाभागेति सम्बोधनमकस्मादेवंभावे तव सुकृतमस्तीति ज्ञापितम्[1] । वरेण्यरूप इति । सहजमेतन्न रूपम्, अत एवं ज्ञायते किञ्चिदुत्कृष्टं कर्मास्तीति, अन्यथा अपृष्टं स्वधर्मं कथं वदेत्, कथिते स्वर्गो न भविष्यतीति तच्छङ्कां निवारयितुमाह देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनमिति । देवेषु स्वर्गः प्रतिष्ठितः, तत्राप्युत्तमेषु, तत्राप्यहं गणयामि, नहि मद्गणितं कश्चिदन्यथा कुर्यात् ॥ ७ ॥

दोषोऽपि वक्तव्य इत्याह दशामिमां वेति ।

दशामिमां वा कतमेन कर्मणा संप्रापितो ह्यतदर्हः सुभद्र ।
आत्मानमाख्याहि विवित्सतां नो यन्मन्यसे चेत् क्षममत्र वक्तुम् ॥८॥

उत्तमस्य अपकृष्टं कर्म न सम्भवति । येन कृकलासरूपं भवेत् । अत उत्कृष्टमेव कर्म प्रकारविशेषापन्नं सत्कर्मैव किञ्चिद्भविष्यतीति तं प्रकारं श्रोतुं प्रश्नः कतमेनेति । सम्यक् प्रापणं बहुकालस्थानं तत्र सूचयति । ननु जायन्ते निकृष्टेष्वप्युत्कृष्टसुखजनकानि कर्माणि, उत्कृष्टेष्वपि निकृष्टभावजनकानि । तस्मात् प्रश्नो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह अतदर्ह इति । दैवगत्योत्कृष्टत्वमिति चेत्, तत्राह सुभद्रेति । सुभद्रस्य भद्रं स्वाभाविकम्, अभद्रमेव वैशेषिकमिति । किञ्च । आत्मानं पूर्वसिद्धमाख्याहि । विवित्सतामिति । त्वन्मुखतो वेदितुमिच्छास्माकम्, नतु स्वतः । लौकिकन्यायेन माहात्म्यज्ञानाभावे सङ्कोचान्न वदिष्यतीत्याह यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुमिति । नोऽस्माकं श्रोतुं क्षमं मन्यसे । क्षमत्वेऽपि अत्र वक्तुं चेन्मन्यसे, पश्चानामग्रे तदा वक्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कस्त्वमित्यत्र । अन्यथेति । वरेण्यरूपपदस्योत्कृष्टकर्मप्रश्नाभिप्रायकत्वाभावे इत्यर्थः । यन्मन्यसे इत्यस्याभासे । लौकिकेति । भगवतो माहात्म्यज्ञानाभावे 'नव गोप्यानि सर्वथे'ति लौकिकन्यायेन सङ्कोचाद्धेतोस्तादृशं कर्म न वदिष्यति । माहात्म्यज्ञाने तु भगवति दासस्य को वा सङ्कोच इति ज्ञात्वा वदेदिति भावः ।

---

१. ज्ञापकमिति पाठः सूचितः ।

ज्ञात्वा भगवत्स्वरूपं पुण्यवशेन लोकभाषापि बुद्धेति भगवदाज्ञां कर्तुं स्ववृत्तान्त-मुक्तवानित्याह इतीति ।

श्रीशुक उवाच—इति स्म राजा संपृष्टः कृष्णेनानन्तमूर्तिना ।
माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥ ९ ॥

स्मेति प्रसिद्धे । प्रश्नः क्लिष्टं कर्म भवतीति स्वदोषनिवृत्त्यर्थं प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्ता । परीक्षितोऽपि शङ्कां व्यावर्तयितुं राजेति । कृष्णेन सदानन्देन सम्भाषणेनापि सुखं भवतीति । [1]भक्तिहितेन वा । अनन्तमूर्तिनेति । अनन्ता मूर्तयो यस्येति । तस्य न सर्वात्मना स्वरूपं प्रकाशितम् । तस्य तावन्मात्रेणैवाभिव्यक्तः । अथवा । पूर्वप्रकरणयोरन्या मूर्तिः, अस्मिन्प्रकरणे चान्या मूर्तिरिति ज्ञापयितुमनन्तमूर्तित्वम् । ततो भगवन्तं दृष्ट्वा, श्रीनिकेतत्वात् भगवानेवेति विज्ञाय, माधवं प्रणिपत्य, अर्कवर्चसा किरीटेनोपलक्षितः भगवतोऽपि चरणारविन्दं प्रबोधयन्, भक्तांश्चोद्दीपयन्, महानप्येवं जायत इति ब्राह्मणातिक्रमाभावाय ॥ ९ ॥

स्ववृत्तान्तमाह नृगो नामेति षोडशभिः ।

नृग उवाच—नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ।
दानिष्वाख्यायमानेषु यदि ते कर्णमस्पृशम् ॥ १० ॥

नृगः पूर्वमपि प्रसिद्धः इक्ष्वाकोस्तनयः । शतमध्ये विकुक्षिनिमिदण्डकानन्तरमयमेव प्रसिद्धः । प्रभो इति सम्बोधनं प्रभुस्थाने मिथ्याभाषणाभावं ज्ञापयति । ननु का प्रसिद्धिः, येन त्वं ज्ञायस इत्याशङ्क्याह दानिष्वाख्यायमानेष्विति । दानिनो दानकर्तारः, नतु दातारः उदाराः । दानी विध्यपेक्षः, दाता तु निरपेक्ष इति । यदि ते कर्णमस्पृशम्, तदाहं प्रसिद्धः । राजेति, नृग इति, दानीति च नून् कीर्तिद्वारा गच्छतीति ॥ १० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति स्मेत्यस्याभासे । लोकभाषापीति । भगवतो लोकवद्भाषणं प्रश्नकरणमन्येभ्योपि मद्वृत्तान्तं बोधयितुमित्यपि बुध्यते इत्यर्थः । व्याख्याने । प्रश्नः क्लिष्टं कर्मेति । मर्मोद्घाटकत्वादितिभावः । तथाच क्लिष्टं कर्म समाधौ नानुभूयते । अतोऽप्रामाणिककथनं शुकस्य दोषः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं शुकेन प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्तेत्यर्थः । परीक्षितोऽपीति । एतादृशो दानी कथमेवं जात इति परीक्षितः शङ्का स्यात्तन्न्यावृत्त्यर्थं राजपदम् । यथा त्वं राज्यमदाद्ब्राह्मणातिक्रमकर्ता जातः, तथा राज्यमदात्सोपि तथा जात इति भावः । स्वदोषः प्रसिद्धिकथनेन निवर्तितः । राज्ञोपि शङ्का निवर्तितेत्यपिशब्दः । अथवेति । तामसराजसप्रकरणयोर्वासुदेवप्रद्युम्नमूर्तिः, अत्र प्रकरणेऽनिरुद्धमूर्तिरित्यर्थः । माधवपदस्यार्थमाहुः श्रीनिकेतत्वादिति ।

---

१. भक्तहितेनेति पाठः ।

श्रवणानन्तरं ज्ञानं प्रसिद्धिहेतुत्वेन साधारणं निरूप्य, असाधारणप्रकारेण ज्ञानमाह किं नु तेऽविदितं नाथेति ।

किं नु तेऽविदितं नाथ सर्वभूतात्मसाक्षिणः ।
कालेनाव्याहतदृशो वक्ष्येऽथापि तवाज्ञया ॥ ११ ॥

हे नाथ, अनेनोद्धारः तवावश्यक एवेत्युक्तम् । नु इति वितर्के । किं वा ते अविदितम्, किन्तु सर्वमेव विदितमिति । तत्र हेतुः, सर्वभूतानां अन्तःकरणसाक्षिणः । ननु कालव्यवधाने जीवोऽपि स्वानुभूतं विस्मरति, तथा भगवतोऽपीति कथं तत् ज्ञानमिति चेत्, तत्राह कालेनाव्याहतदृश इति । तस्मात् ज्ञानार्थं प्रतिज्ञापनप्रयोजनाभावात् न वक्तव्यम्, तथापि तवाज्ञया वक्ष्ये, अन्यथा आज्ञोल्लङ्घनं स्यादिति ॥ ११ ॥

आदौ स्वस्य दानित्वमाह यावत्यः सिकता भूमेरिति ।

यावत्यः सिकता भूमेर्यावत्यो दिवि तारकाः ।
यावत्यो वर्षधाराश्च तावतीरददं स्म गाः ॥ १२ ॥

रेणवस्तामसाः, तारकाः सात्त्विकाः, वर्षधारा राजसाः दृष्टान्तीकृताः, असङ्ख्यातास्त्रिस्रोऽपि । त्रिविधा अपि गावः असङ्ख्याता दत्ता इति । अहमददम् । स्मेति प्रमाणम् । तुल्यसङ्ख्यात्वे विवक्षिते तामेव सङ्ख्यां वदेत्, परार्धातिरिक्ता सङ्ख्यापि नास्ति । तस्मादसङ्ख्यातदाने त्रिविधदाने च दृष्टान्ताः । त्रिविधदाने प्रयोजनं चोक्तम् । भूमिसिकता उपादानभूताः, तारकाः प्रकाशकाः, वर्षधाराः पोषिका इति । असङ्ख्यातपदे प्रयुज्यमाने अल्पप्रतीतिः स्यात्, तत एवमुक्तम् ॥ १२ ॥

गवां गुणानाह पयस्विनीरिति ।

पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूपगुणोपपन्नाः कपिला हेमशृङ्गीः ।
न्यायार्जिता रूप्यखुराः सवत्सा दुकूलमालाभरणा ददावहम् ॥ १३ ॥

दुग्धाधिक्ययुक्ताः । तरुण्यः प्रथमप्रसूताः । शीलममारणादिशान्तस्वभावः । रूपं सौन्दर्यम् । एतैर्गुणैरुपपन्नाः । अथवा । गुणाः सत्पुत्राः । दुग्धे घृताधिक्यमारोग्यजनकत्वं च गुणाः । प्रायेण बह्व्यः कपिलाः । दाने कपिला विशिष्टेति । हेमशृङ्गीः सुवर्णशृङ्गयुक्ताः । न्यायार्जिताः, नत्वतिक्रमेण प्राप्ताः । रूप्यखुराः सवत्सा इति विधिप्राशस्त्यार्थमुक्तम् । तेन विहिता एव दत्ताः, नत्वविहिताः, नाप्यविहितप्रकारेण । दुकूलानां माला यासु । दुकूले मालाः आभरणानि च वा । एवं त्रयोदशगुणाः कथिताः॥ १३॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यावत्यइत्यस्याभासे । आदाविति । दोषकथनात्पूर्वमित्यर्थः । व्याख्याने । प्रयोजनं चोक्तमिति । निबन्धे इति शेषः । तत्र हि 'गुणस्तु दोष एव सा'दित्यनेन सत्त्वादिगुणविशिष्टदानस्य दोषवत्त्वं गुणरहितस्य च निर्दोषत्वं निरूपितम् ।

पयस्विनीरित्यत्र । दुकूलेत्यस्य द्वितीयव्याख्याने अर्शआद्यजन्तम् ।

पात्राभावे सर्वं व्यर्थमिति पात्रधर्मानाह स्वलङ्कृतेभ्य इति ।

स्वलङ्कृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः सीदत्कुटुम्बेभ्य ऋतव्रतेभ्यः ।
तपःश्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यः प्रादां युवभ्यो द्विजपुङ्गवेभ्यः ॥ १४ ॥

विधिप्रकारोलङ्करणादि, गुणाः विद्याः, शीलमाचारः सुस्वभावश्च । सीदत्कुटुम्बेभ्य इति । गृहीतस्य शीघ्रं सद्विनियोगः । ऋतं व्रतं येषामिति ब्राह्मणस्य सहजो धर्मो निरूपितः । तप इन्द्रियनिग्रहः, श्रुतं यथाविधि, ब्रह्म वेदो वेदार्थश्च, वदान्यत्वमलुब्धता, सत्त्वं परोपकारत्वं च । तपः श्रुतं ब्रह्म च येषां ते तपःश्रुतब्रह्माणः, ते च ते वदान्याश्च सन्तश्च । युवभ्यो द्विजपुङ्गवेभ्य इति द्वादशगुणा ब्राह्मणानामुक्ताः ॥ १४ ॥

दानान्तराण्यप्याह गोभूहिरण्येति ।

गोभूहिरण्यायतनाश्वहस्तिनः कन्याः सदासीस्तिलरूप्यशय्याः ।
वासांसि रत्नानि परिच्छदान्रथानिष्टं च यज्ञैश्चरितं च पूर्तैः ॥ १५ ॥

एकदा असङ्ख्यातगोदानं बहुभ्यः । ततः पृथगपि गावो दत्ताः । भूमिर्वृत्तिकरी । हिरण्यदानं स्वतन्त्रम् । आयतनदानं गृहदानम् । अश्वदानं हस्तिदानं च । कन्यादानं ब्राह्मणाय, पोषितानां कन्यानाम् । औरस्याः क्षत्रियायां विवाहितायां जातायाः राजकन्यायाः स्वयंवर एव । सदासीरिति पारिबर्हसहिताः । दासीदानं वा कन्यादानेन सहोच्यते । तिलाः तिलपर्वताः । रूप्यं रूप्यपर्वतः । शय्याः सुखशय्यादानम् । वासांसि नानाविधानि । तथैव नव रत्नानि । परिच्छदान् कञ्चुकवितानादीन् । रथाश्च गजरथाश्वरथादिभेदाः । एवं पञ्चदशदानानि सर्वदा क्रियन्ते । ततः यज्ञैरिष्टमग्निष्टोमादयश्च कृताः । पूर्तैश्च चरितं कूपारामादयश्च धर्मार्थं कृताः ॥ १५ ॥

एवं धर्मपरायणे मयि कर्मवशादधर्मः कश्चनोत्पन्न इत्याह कस्यचिद्द्विजमुख्यस्येति ।

कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य भ्रष्टा गौर्मम गोधने ।
संपृक्ताऽविदुषा सा च मया दत्ता द्विजातये ॥ १६ ॥

अयं राजा दानाभिनिविष्टचित्तः स्वसेवकेभ्यः यथाकथञ्चिद्देयान् गृह्णाति, न तु जिज्ञासते । एवं बहुधा प्रमादे कदाचिद्भगवान् तत्पापं प्रकटितवान् । कश्चिद्ब्राह्मणः राजप्रतिग्रहरहितः स्वधर्मनिष्ठ आसीत् । तस्य गौः स्वस्थानादपगता राजगोषु प्रविष्टा । ततस्तामनवद्यलक्षणां तदधिकारिणो ज्ञात्वा दानार्थं नीतवन्तः ॥ १६ ॥

तां नीयमानां तत्स्वामी दृष्ट्वोवाच ममेति तम् ।
ममेति प्रतिसंगृह्य नृगो मे दत्तवानिति ॥ १७ ॥

ततः प्रतिग्रहीतरि[1] तां प्रतिगृह्य गच्छति सति तत्स्वामी मिलितो मध्ये ममेयं गौः कथं नीयत इति चाह । ततः प्रतिग्राही 'नृगो मे दत्तवा'निति ममेत्याह । प्रतिसंगृह्य । प्रतिग्रहं कृत्वा, प्रतिग्रहकथामप्युक्त्वा, नृगो दत्तवानिति ममेत्याह ॥ १७ ॥

---

१. प्रतिग्रहीतेति पाठः ।

विप्रौ विवदमानौ मामूचतुः स्वार्थसाधकौ ।
भवान्दातापहर्तेति तच्छ्रुत्वा मेऽभवद्भ्रमः ॥ १८ ॥

एवमुभौ विप्रौ विवदमानौ स्वार्थसाधकौ।[1]प्रतिग्रहे सिद्धे ब्राह्मणस्य गौर्भवति, राज्ञश्च ब्राह्मणगवापहारदोषो भवति । दानप्रतिग्रहयोरभावे ब्राह्मणस्यैव गौः, नापहारदोषः, लोकदृष्ट्या धर्मे सिद्धे प्रतिग्रहस्य सिद्धत्वाद्दानस्य च प्रतिग्रहीतुरेव गौः, अपहारदोषप्रायश्चित्तं परं कर्तव्यम् । अलौकिकश्चेद्धर्मः देवाद्यधिष्ठितः, तदा अधर्मसिद्धं द्रव्यं धर्मविषयो न भवतीति न दानं सिध्यति । सुतरां प्रतिग्रहः । अतो विवादः । राजा चेदत्र दानमङ्गीकरिष्यति, तदा प्रतिग्रहः सेत्स्यति, अपहारश्च । अपहारदोषस्याधिक्यात् नाङ्गीकुर्याच्चेत्, तदा स्वामी गां नेष्यतीति स्वार्थसाधकौ विप्रौ अन्योन्यं विवदमानौ मां राजानमूचतुः । एकस्य वचनं 'भवान् दाते'ति । तस्मिन्नङ्गीकृते द्वितीय आह अपहर्तेति । हेतुपूर्वकं वृत्तान्तवचनं अर्थात् ज्ञायते । पश्चादपहारवचनं श्रुत्वा मे भ्रमः अभवत् [2]यदेको न प्रार्थितः । एकस्मिन् दोषे अङ्गीकृतं तत्प्रायश्चित्तं स्वेच्छया कृतं स्यात् ॥ १८ ॥

अनुनीतावुभौ विप्रौ धर्मकृच्छ्रं गतेन मे ।
गवां लक्षं प्रकृष्टानां दास्याम्येषा प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

भ्रमादेकमकृत्वा स्वतस्तत्त्वापरिज्ञानात् अन्यस्यापृष्टत्वात् द्वयमपि सन्देहे स्थापयित्वा उभावनुनीतौ । गौः त्यक्तव्येत्यस्मिन्नर्थे यथा द्वितीयोऽप्यपहारः सिध्यति । ननूभयोरनुनये को हेतुः, तत्राह धर्मकृच्छ्रं गतेन मे इति । तस्य हृदये धर्मे निश्चयाभावात् कृच्छ्रं सङ्कटमेव प्राप्तवान् । अनुनयमाह । गवां लक्षं एतन्निष्कृतित्वेन दास्यामि । एषा प्रदीयतामिति ॥ १९ ॥

ननु निष्कृतिग्रहणे दोषः स्यात्, कथं ग्राह्य इति चेत्, तत्राह भवन्तावनुगृह्णीतामिति ।

भवन्तावनुगृह्णीतां किङ्करस्याविजानतः ।
समुद्धरत मां कृच्छ्रात्पतन्तं निरयेऽशुचौ ॥ २० ॥

मदुपर्यनुग्रहेण निषिद्धमपि कर्तव्यमिति भावः । अनुग्रहे हेतुमाह किङ्करस्येति । तथापि सापराधो दण्ड्य एवेति चेत्, तत्राह अविजानत इति । विशेषेणायमर्थो न ज्ञात इति । अज्ञाते त्वल्पमेव प्रायश्चित्तमित्यनुग्रहेणापि सिध्यति । तस्य भाव्यर्थः स्वत एव स्फुरितः तन्निराकरणार्थं प्रार्थयति समुद्धरतेति । कृच्छ्रात् सङ्कटात् निर्णयज्ञाना-

---

१. प्रतिग्रहे सिद्धे ब्राह्मणस्य गौर्भवति, राज्ञश्च ब्राह्मणगवापहारदोषो भवति । लोकदृष्ट्या धर्मे सिद्धे प्रतिग्रहस्य सिद्धत्वात् दानस्य च प्रतिग्रहीतुरेव गौः । अपहारदोषप्रायश्चित्तं परं कर्तव्यम् । दानप्रतिग्रहयोरभावे ब्राह्मणस्यैव गौः, नापहारदोषः अलौकिकश्चेद्धर्मः देवाद्यधिष्ठितः, तदा अधर्मसिद्धं द्रव्यं धर्मविषयो न भवतीति न दानं सिध्यति । सुतरां प्रतिग्रह इति श्रीपुरुषोत्तमैः एतासां फक्किकानां पाठः दर्शितः ।

२. यदैक इति पाठः ।

भावात् अशुचौ निरये पतन्तमिति । हीनभावः निरयो भवति, ततश्च गोत्वमश्वत्वं वा चेद्भवेत्, तदा निरयत्वेऽपि नाशुचित्वम् । श्वयोनौ शूकरयोनौ वा पाते तथात्वमिति । तामिस्रादौ तु न पातः, नरकभोग एव परम् । योनिसम्बन्धे तु अभिमान उत्पद्यत इति पातः । अशुचाविति । लोकप्रसिद्धमलादिप्रदर्शनेन दया वा उत्पाद्यते ॥ २० ॥

नाहं प्रतीच्छे वै राजन्नित्युक्त्वा स्वाम्यपाक्रमत् ।
नान्यद्गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरो ययौ ॥ २१ ॥

तत्र मुख्यः स्वामी, गोविक्रयस्य निषिद्धत्वात्, अन्यल्लक्षायुतादिसङ्ख्यापरिमितं गोसमूहं अहं न प्रतीच्छ इत्युक्त्वा, राजप्रार्थनां त्यागांशे अङ्गीकृत्य, स्वाम्यपाक्रमत्, प्रतिग्रहस्य राज्ञा स्थापितत्वात् पूर्वप्रतिग्रहस्यैव सिद्धत्वात् । विक्रयपक्षे प्रतिग्रहपक्षे वा दोषश्रवणात् । 'एका गौर्न प्रतिग्राह्या द्वितीया न कदाचन । सा चेद्विक्रयमापन्ना रौरवं नरकं व्रजे'दिति वाक्याद्गवामयुतमपि एतन्निष्कृतित्वेन नाहं प्रतीच्छ इति द्वितीयोऽपि ययौ । राजन्निति संबोधनात् अनिष्कृतित्वेऽपि प्रतिग्रहोऽपि निषिद्ध इति सूचितम् । राजा सर्वेषामनुरोध्यः, अतिक्रमोऽपि सोढव्य इति सूचितम् । लक्षं गावः राज्ञा दातुं शक्याः, न तु ब्राह्मणेन, अयुतमेव परमा काष्ठा ब्राह्मणस्य । कोऽर्हति सहस्रं पशून् प्राप्तुमिति सहस्रस्यैव महत्त्वात् । दशपुत्रविभागे सहस्रशो दानेऽपि अयुतस्यैव पर्याप्तत्वात् । प्राप्तमयुतं निषेधति गवामप्ययुतमिति । यद्यपि तावता पूर्णः कामो भवेत्, तथाप्यव्यवस्थितत्वात् एकस्यामपि गवि यत्रायं सन्देहः, तत्र किमन्यद्वक्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

एवं ब्राह्मणद्वयक्षोभे दण्डार्थं यमः प्रवृत्तः, गोश्चापहारे आयुः क्षीणमिति तदैव यमदूतैः[1] समागतमित्याह एतस्मिन्नन्तर इति ।

एतस्मिन्नन्तरे याम्यैर्दूतैर्नीतो यमक्षयम् ।
यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते ॥ २२ ॥
पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्षे उताहो नृपते शुभम् ।

यावदयं प्रतिविधानं कुर्यात्, तन्मध्य एव याम्यैर्यमक्षयं नीतः । अनेन बलान्नयनं निरूपितम् । बलाद्धौर्हृतेति । तेनापि ब्राह्मणाः सम्बोधिता इति स्वेच्छयैव तैस्त्यक्त इत्यस्यापि स्वेच्छयैव नरकभोगो निरूप्यते । अत एव इच्छार्थं यमेन पृष्टः । अस्मिन्नर्थे सत्यतां निरूपयितुं देवदेवेति सम्बोधनम् । जगत्पत इति च । धर्मकर्तुः कथं यमदण्ड इति शङ्कां वा दूरीकर्तुम् । प्रमेयबले वेदापेक्षया भगवदाज्ञा कर्तव्येति निरूपयन् देवस्यापि त्वं देव इति त्वदाज्ञा यमेन कर्तव्या । जगत्पतित्वात् मयापि । अतस्त्वदिच्छयैवं जातमिति नात्र किञ्चित्प्रतिकर्तव्यमस्तीति सूचितम् । हे नृपते, पूर्वं

---

१. यमदूतौ समागताविति पाठः ।

त्वमशुभं भुङ्क्षे । लण्मध्यमपुरुषैकवचनम्, प्रश्नार्थे लट् । अशुभस्याल्पत्वात् नान्तरीयकमिवाशुभं गमिष्यतीति प्रथममशुभभोगप्रश्नः । अथवा । दुःखान्तता निषिद्धेति । अथवा । को वा दुःखानुभवं मन्येत । अतः प्रथममेव हे नृपते अशुभं भुङ्क्षे ॥ २२½ ॥

तदा स्वस्यालोचनामाह नान्तं दानस्य धर्मस्येति ।

नान्तं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वरः ॥ २३ ॥

पूर्वं देवाशुभं भुङ्क्ष इति प्राह पतेति सः ।

तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन्प्रभो ॥ २४ ॥

दानस्यान्यस्यापि धर्मस्य अन्तो न विद्यते । गोदानप्रस्तावे कश्चिद्वञ्चको धूर्त आसन्नमरणां गां वञ्चयित्वा ब्राह्मणाय दत्वा मुक्तिं गत इति श्रूयते । स हि नगरमध्यवासे मृतायाः गौर्निर्हरणासमर्थः व्याजेन कञ्चिद्ब्राह्मणमाकार्य, तस्मै दानं दत्तवान् । ततो मुहूर्तत्रयानन्तरं गौर्मृता । ततो ब्राह्मणः प्रतिग्रहीता स्ववस्त्रं चाण्डालेभ्यो दत्वा तां गां बहिः निःसारितवान् । एवं ब्राह्मणं वञ्चयित्वा पश्चान्मृतः, यमेन पृष्टः चित्रगुप्तेन, तस्य वृत्तान्ते कथिते पूर्वं शुभफलभोगं करिष्यामीत्युक्त्वा, तत्रापि कौटिल्यं कृतवान्, तादृशगोदानस्य हि फलं यावद्गौर्जीवति, तावत्परलोके कामधेनुस्तद्वशे तिष्ठतीति । तथा यमेनोक्तः मुहूर्तत्रयं कामधेनुस्त्वदधीना स्थास्यतीति । कामधेनुं प्रत्याह 'व्याघ्रो भूत्वा यमं भक्षये'ति । ततो व्याघ्रेणोपसृतः यमः भीतो विष्णुं शरणं ययौ । यत्रास्ते भगवान् ब्रह्मादिभिर्वृतः । तत्र पश्चादयमपि गतः, कामधेन्वा नीतो, विष्णुसाक्षात्कारे मुक्त इति । यत्र तादृशगोदानस्याप्यनन्तफलत्वम्, तदा विधानपूर्वकं दत्तायाः किं वक्तव्यमिति । अन्यस्याप्येवं धर्मस्यानन्तफलत्वम् । फलं हि द्विविधम्, इह लोके यशः, परलोके स्वर्ग इति । तदुभयमाह **यशो लोकश्च भास्वर** इति । अनन्तं यशः, अनन्तो लोक इति । तामसधर्मेऽपि तथेति तत्पातालोपभोग्यमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं भास्वर इति । दानस्य फलरूपं यशः अनन्तम्, लोकश्चानन्त इति । लोकस्य भास्वत इति पाठे अनन्तं यशः शुभं चेति पूर्वोक्तं सङ्ग्राह्यम् । भुङ्क्ष इति भुञ्ज इति वा क्रिया । भास्वतो लोकस्योत्तमदेहस्य वा । पूर्वं सम्बन्धि अशुभं भुञ्ज इति । देवेति सम्बोधनं परिज्ञानार्थम् । उक्तवानित्यर्थाादिति । एवं सति पतेति स यमः प्राह । यतः स ब्राह्मणातिक्रमं दृष्ट्वा क्रोधवान् । पतेति तस्माल्लोकात् भूलोके । नीचयोनिभूतो नरकः भूमावेव, नान्यत्रेति । ततो यज्जातं तदाह तावदद्राक्षमिति । पतन्नात्मानं

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नान्तं दानस्येत्यत्र । न अन्तो यस्य तत् नान्तम् । नशब्देन समासः । अनन्तं यश इत्यर्थः ।

कृकलासमद्राक्षम्, कर्मणा देहसम्बन्धेन । ग्रहणपरित्यागयोः परिज्ञानं योगज्ञानभक्तिष्वेव । तद्देहाद्वैतादात्मपदम् । बहिर्मुखत्वादस्य कर्मदोषो जात एव । प्रभो इति । त्वमेव समर्थस्तादृशकर्मभ्यो मोचयितुमिति सूचितम् । जीवस्य ग्रहणपरित्यागज्ञानमेव नास्ति, कुतो मोचनपरिज्ञानम् । एतादृशेर्थे भगवानेव शरणमिति ॥ २४ ॥

नन्वेतादृशस्य तव कथं पूर्ववृत्तान्तपरिज्ञानमिति चेत्, तत्राह ब्रह्मण्यस्येति ।

ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव ।
स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता भवत्संदर्शनार्थिनः ॥ २५ ॥

अज्ञानं हि स्मृतिनाशकम्, तन्न ज्ञानसमानाधिकरणम् । ब्राह्मणाः स्वभावतो ज्ञाननिष्ठाः, 'ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्य'मिति वाक्यात् । अतो ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणभक्तस्य ब्रह्मधर्मा हितं कुर्वन्तीति न स्मृतिभ्रंशः । 'राजन्योऽपि सर्वदेवमय' इति ब्रह्मक्षत्रयोस्तुल्यत्वात् 'क्षतात्त्रायत' इति धर्माच्च 'तत्र दानमीश्वरभावश्चे'ति वाक्यात् 'वदान्ये क्षत्रं प्रतिष्ठित'मिति 'अन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षत' इति वाक्यात् ज्ञानं क्षत्रियमपि पालयति । भगवान् सर्वेश्वर इति ज्ञानादयस्तदधीनाः भगवद्भक्ते स्वोपकारं कुर्वन्तीति प्रकारत्रयेणापि स्मृतिर्न विध्वस्ता । अस्त्येको ज्ञाननाशप्रकारः चतुर्थे निरूपितः, 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मन' इत्यादिना । स इतः पूर्वं न जात इत्याह अद्यापि न विध्वस्तेति । केशवेतिपदं उत्पत्तिप्रलयकर्त्रोरपि मोक्षं प्रयच्छतीति भक्तज्ञानदाने कः प्रयासः स्यादिति सूचितम् । किञ्च । स्मृतिनाशका यावन्तो मायादयः, ते सर्वे मत्तो बिभ्यतीत्याह भवत्संदर्शनार्थिन इति । यो भगवद्धर्मान् प्रतीक्षते, तस्य नान्ये धर्माः बाधका भवन्ति ॥ २५ ॥

एवं स्ववृत्तान्तमुक्त्वा भगवद्दर्शनं दुर्लभं सर्वप्राणिनां कथं ममाकस्माज्जातमिति स्वभाग्यमभिनन्दयन्नाह स त्वं कथमिति ।

स त्वं कथं मम विभोऽक्षिपथः परात्मा योगेश्वरैः श्रुतिदृशामलहृद्विभाव्यः।
साक्षादधोक्षज उरुव्यसनान्धबुद्धेः स्यान्मेनुदृश्य इह यस्य भवापवर्गः २६

तादृशस्त्वं ममाक्षपथः कथं वा जात इत्याश्चर्यम् । परात्मेति । आत्मनोऽपि परोऽन्तरः कथं देहादपि बहिर्दृश्येतेत्येकानुपपत्तिः । किञ्च । योगेश्वरैरपि योगानुसारेण, तत्रापि श्रुतिदृशा वेदबोधितज्ञानेनैव, न तु वैदिकप्रकारेण, तत्रापि अमला दृष्टिर्यस्य

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तावदद्राक्षमित्यत्र । कर्मणेति । योगादिरहितेनेति शेषः । अयं देहसम्बन्धो भोगार्थमेवेति भावः । योगेति । अत एव तृतीयस्कन्धे परिज्ञातुर्गर्भस्थजीवस्य स्तुतौ शरणगमनमेव निरूपितम् । नन्वेतावद्धर्मकर्तुः कथं दोषसम्बन्ध इत्यत आहुः बहिर्मुखत्वादिति ।

ब्रह्मण्यस्येत्यत्र । अज्ञानमिति । वस्तुतत्त्वाज्ञानमित्यर्थः । स्वमतेऽज्ञानं पदार्थान्तरम्, न त्वभावरूपम्, अत एवमुक्तम् ।

तादृशेन विभाव्यः । साधनप्रमाणाधिकाराः उत्तमा निरूपिताः । तैरप्येवं प्रत्यक्षो न भवति, किन्तु विशेषेण भाव्यः तर्क्य एव । स मम साक्षात्कथं जात इत्याश्चर्यम् । **अनेन प्रमाणविचारेण दर्शनायोग्यता निरूपिता, प्रमेयविचारेणापि दर्शनायोग्यतामाह अधोक्षजेति** । अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मादिति । किञ्च । स्वस्यानधिकारोऽपि । **उरुव्यसनान्धबुद्धेः** । अनेकव्यसनैः अन्धा बुद्धिर्यस्येति । नन्वकारणककार्योत्पत्तिर्न सम्भवतीति, अवश्यं कारणं भगवद्दर्शने वक्तव्यमिति चेत्, तत्राह **स्यान्मेनुदृश्य** इति । मे अनुदृश्यः स्यात्, यस्य मम भवापवर्गः । प्रायेण मम मोक्षः सम्भाव्यते केनचित्कारणेन, तद्भगवद्दर्शनव्यतिरेकेण मोक्षो न भवतीति मोक्षसाधनानि फलोन्मुखानि सन्ति भगवद्दर्शनं कारयामासुः । तत्रापि मोक्ष इहैव, अस्मिन्नेव जन्मनि । अन्तिमजन्मन्येव भगवत्साक्षात्कारात् ॥ २६ ॥

एवं दुर्लभदर्शनमुपपाद्य स्वर्गगमनार्थं भगवन्तं प्रार्थयितुं नवधा भगवन्तं सम्बोधयति **देवदेवेति** ।

देवदेव जगन्नाथ गोविन्द पुरुषोत्तम ।
नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताव्यय ॥ २७ ॥

लोके गमने[1] देवानामपि यो देवः तदाज्ञयैव गमनं भवति । स चेत्स्वस्मिन् क्रीडति, तदा देवत्वं भवतीति । जगन्नाथत्वादवश्यमाज्ञा प्रार्थनीया । गोविन्देति । सतामिन्द्रः । एवं राजसतामससात्त्विकभावेन प्रभुत्वेन सम्बोधितो भगवान् । आज्ञां प्रार्थयितुं प्रेरकत्वेन त्रिविधं पुरुषमाह । पुरुषोत्तमः पूर्णः पुरुषः । नारायणः पुरुषो द्वितीयः । हृषीकेशोऽन्तर्यामी तृतीयः पुरुषः । 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदु'रिति वाक्यात् । अनेन भगवत्प्रेरणया भोगार्थं गच्छामीति स्वापराधाभावो निरूपितः । तत्र गतस्य भगवत्स्मरणाद्यभावान्न निस्तार इत्याशङ्क्य भगवद्गुणाः सर्वत्र[2] सन्तीति निरूपयन् विशेषणत्रयमाह **पुण्यश्लोकाच्युताव्ययेति** । पुण्या श्लोका कीर्तिर्यस्येति । विषयसम्बन्धकृतदोषपरिहारः कीर्तिस्वाभाव्यादेव भवतीति सूचितम् । श्लोका विषयेष्वपि भवतीति न विषयैर्विरुध्यते । तेन सेवनसम्भवः । भगवतः सर्वतोऽच्युतत्वात् नित्या कीर्तिर्भवति, पूर्णा च । ततः सम्पादनसाधनानपेक्षता । न विद्यते व्ययो यस्मादिति । तेनान्यस्यापि नाशाभाव उक्तः । श्रोतुरप्यच्युतत्वं सम्पादयतीति षष्ठीबहुव्रीहिपक्षेऽपि न दोषः ॥ २७ ॥

एवं स्वर्गगमने सर्वामुपपत्तिमुक्त्वा प्रार्थयति अनुजानीहीति ।

अनुजानीहि मां कृष्ण यान्तं देवगतिं विभो ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स त्वमित्यत्र । **तादृशेनेति** । अयं बहुव्रीहिः तादृशेन पुरुषेण श्रुतिफलितार्थाभिप्रायेण । विग्रहे तु अमलया दृशा विभाव्य इति ।

---

१. गमनेपीति पाठः । २. सर्वत्रेति नास्ति ।

यत्र क्वापि सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदास्पदम् ॥ २८ ॥

मामिति । आवश्यकं पुण्यफलभोगयुक्तम् । कृष्णेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण मोचनसमर्थः । न हि तस्य विषयसम्बन्धे मोचनसामर्थ्याभावः । अन्यथा विशेषावतरणं न कुर्यात् । यान्तं देवगतिमिति गमनमावश्यकमुक्तम् । अनभिप्रेतत्वादभ्यनुज्ञाभावमाशङ्क्याह विभो इति । तथापि विषयसम्बन्धे नाशमावश्यकमाशङ्क्य प्रार्थयति यत्र क्वापि सतश्चेत इति । त्रिविधानि स्थानानि सुखदुःखोभयरहितानि । दुःखे असामर्थ्यम्, सुखे अन्यासक्तिः, उभयाभावे मोहादिरिति सर्वत्रैव स्मरणाभावस्तुल्यः । तथापि कृपयैव स्मरणमिति स्थानविशेषस्याप्रयोजकत्वात् यत्र क्वापि सतो मे चेतः त्वत्पदे एव आस्पदं स्थानं यस्य । तथा सति सर्वत्र गच्छदपि चेतः त्वत्पदयोरेव स्थिरीभविष्यतीति न क्वापि चिन्ता ॥ २८ ॥

ततो गच्छन् नमस्यति नमस्ते सर्वभावायेति ।

नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।

कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः ॥ २९ ॥

भगवान् षड्गुणयुक्त इति धर्मिणं निर्दिश्य षड्विशेषणान्याह । भक्तस्य गमनमनुचितमाशङ्क्य सर्वभावस्त्वमेवेति न त्वत्परित्यागः । अनेन कार्यरूपता निरूपिता । कारणरूपतामाह ब्रह्मण इति । अनन्तशक्तय इति । कारणत्वोपपादकं प्रकारमुक्तवान् । एवं साधनत्वेन त्रिरूपत्वमुक्त्वा, फलेऽपि त्रिरूपतामाह । कृष्णाय सदानन्दायेति शुद्धफलरूपत्वम् । वासुदेवाय मोक्षफलदात्रे । योगानां पतय इति । तस्य मोक्षफलदाने साधनत्वम् । आद्यन्तयोर्नमस्कारः सर्वत्रानुषङ्गार्थः ॥ २९ ॥

अङ्गीकारेणैवाभ्यनुज्ञातः स्वर्गतिं गत इत्याह इत्युक्त्वेति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ।**

अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणाम् ॥ ३० ॥

प्रदक्षिणानमस्कारौ सर्वकार्यसाधकौ । स्वमौलिना पादस्पर्शः भगवद्धर्माणां नित्यत्वात्तच्चरणछायायामेव सर्वभोगसूचकः । तदैव देवसमानीतं विमानमारुह्य भगवन्माहात्म्यं लोके प्रख्यापयन् नृणां पश्यतामेव सतां ययावित्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं नृगस्य ब्राह्मणातिक्रमेण दुर्गतिम्, भगवदीयत्वेन सुगतिं च प्रदर्श्य, निरोधनिरूपणार्थं ब्रह्मस्वसम्बन्धाभावमुपदिशति कृष्णः परिजनं प्राहेति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युक्त्वेत्यस्याभासे । स्वर्गतिं गत इति । अस्य क्रममोक्षः । अतः स्वर्गादिभोगानन्तरं मोक्ष इति भावः । विमानारोहस्य स्वर्गमनार्थकत्वात्स्वर्गमनमेव तात्पर्यार्थः । अत एव ययावित्यर्थ इत्यनेन गमनमेव तात्पर्यार्थं उपसंहृतः, विमानारोहो वाच्यार्थ इति भावः ।

---

१. नाशमाशङ्क्येति पाठः ।

कृष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः ।
ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन् ॥ ३१ ॥

यावदध्यायपरिसमाप्ति । सात्त्विकाः प्रथमं धर्मे उपदेष्टव्या इति । परिजनः पुत्रपौत्रादयः । भगवानिति भाव्यर्थाभिज्ञः । ब्राह्मणातिक्रमादेव तेषामनिष्टं भविष्यतीति । देवकीसुत इति । भक्तकृपालुत्वात्तथाभावो न सम्मतः । किञ्च । ब्राह्मणानामपि हितप्रेप्सुः । एवमुपदेशे ब्राह्मणातिक्रमं न कुर्युरिति । किञ्च । धर्मात्मा धर्मः स्थापनीय इति । एकेनापि ब्रह्मस्वेन मिलितेन सर्व एव कृतो धर्मो नष्टो भवतीति । किञ्च । राजवंशे स्वयमपि प्रादुर्भावलीलां कृतवान् । अतो राजन्यान् शिक्षयन् धर्मार्थं च धर्मः कर्तव्यः कारणीयश्चेति ॥ ३१ ॥

उपदेशमाह द्वादशभिः दुर्जरं बत ब्रह्मस्वमिति ।

दुर्जरं बत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि ।
तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनाम् ॥ ३२ ॥

आदौ सात्त्विकान्प्रति उपदिशन् धर्मान्तरेण ब्रह्मस्वं गृहीतं परिहर्तव्यमिति पक्षं निराकरोति । बतेति खेदे । यथा बालकाः सर्पसमीपं चेद्गच्छेयुः, तदा यथा पित्रादयः खेदमाविष्कुर्वन्ति, तथा भगवानाहेति लक्ष्यते । स्वतः उपायान्तरेण वा न जीर्णं भवतीति दुर्जरम् । यतो ब्रह्मैवाक्षयम्, तस्यापि स्वमिति । अत्यन्तरङ्गम् । उपभुक्तं चेद्दुर्जरमिति । अजीर्णद्रव्यमिव मृत्युसाधकमुक्तम् । यत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्मभूतस्य स्वमित्यभिमानः, तत्र दृष्टप्रकारेणैव दुर्जरं भवति, नृग इव, अन्यथात्वे शास्त्रद्वारेति दृष्टादृष्टाभ्यां दुर्जरम् । यः सर्वमेवोपभुक्तं भस्मसात्करोति, तेनाप्यग्निना उपभुक्तं दुर्जरमेव भवति, न तु भस्मसाद्भवतीति ऐहिकदुर्जरत्वमेव निरूपितम् । ननु 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे'ति वाक्यात् ज्ञानेन ब्रह्मस्वजरणमिति चेत्, तत्राह तेजीयसोऽपीति । ज्ञानं फलोन्मुखं तेजः करोति, तद्वान् तेजस्वी, तस्यापि दुर्जरमुपजीव्यविरोधात् । न हि ज्ञानं स्वोपजीव्यमपि खण्डयति । यत्र[1] ब्राह्मणस्यापि ब्रह्मस्वं दुर्जरम्, तत्र राज्ञां ब्रह्मस्वं कथं न दुर्जरं स्यात् । स्वतो ब्रह्मत्वाभावात् ब्राह्मणोपजीवकत्वाच्च । किञ्च । तत्रापि ये ईश्वरमानिनः, स्वस्य

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कृष्णः परिजनमित्यत्र । सात्त्विकाः प्रथममिति । राजन्येभ्यो राजसेभ्यः प्रथमं परिजनाः सात्त्विका उपदेष्टव्याः, प्रकरणित्वात् । अतः प्रथमं परिजनाः पश्चाद्राजन्या उक्ता इत्यर्थः । देवकीसुतपदतात्पर्यमाहुः भक्तेति ।

दुर्जरमित्यत्र । धर्मान्तरेणेति ब्रह्मस्वग्रहणदोषो धर्मान्तरेण परिहर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथात्वे इति । वस्तुतः स्वत्वेपि ब्राह्मणस्य तथाभिमानाभावे इत्यर्थः । यत इति ।

---

१. यच्चेति पाठः ।

क्षात्रं धर्मं परित्यज्य, भगवद्धर्ममैश्वर्यमभिमन्यन्ते, तेन परधर्मनिष्ठत्वात् सुतरामेव ब्रह्मस्वं दुर्जरं भवति ॥ ३२ ॥

एवं मरणपर्यवसायित्वमुक्त्वा तादृशान्यन्यान्यपि सन्तीति अनुपमार्थमितरं निषेधति नाहं हालाहलं मन्य इति ।

नाहं हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ।

ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिनिधिर्भुवि ॥ ३३ ॥

समुद्रोद्भूतं महादेवेन पीतं विषं हालाहलम् । न विषमात्रम् । तस्यापि महादेवभक्षितस्य प्रतीकारो दृष्ट इति तस्य विषत्वमेव नास्ति । यद्यपि वाक्यान्तरे 'न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते । विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रक'मिति प्रकारान्तरेण क्रूरता निरूपिता, तथापि तस्याप्यनङ्गीकारार्थमप्रतिक्रियामेवाह[1] । यतो ब्रह्मस्वस्य प्रतिक्रियाभावः, अन्यथा नृगप्रार्थनया सर्वमित्रयोर्ब्राह्मणयोर्दया स्यात्, तदा प्रतिक्रियां कुर्वीताम् । ननु तस्यापि प्रतीकारो दृष्टः, कृकलासशरीरं प्राप्य मुक्त इति, तत्राह भुवीति । यथास्थितस्य न प्रतीकार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तमपि विशेषमाह हिनस्ति विषमत्तारमिति ।

हिनस्ति विषमत्तारं वह्निरद्भिः प्रशाम्यति ।

कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥

अप्रतीकारेऽपि विषमत्तारमेव हिनस्ति । विषादग्निः क्रूर इति तत्तुल्यो भविष्यतीत्याशङ्क्याह अद्भिरग्निः प्रशाम्यतीति । दृष्टत्वात् न लौकिके हेतुर्वक्तव्यः, अलौकिकेऽपि 'आपो वा अग्नेर्भ्रातृव्या' इति श्रुतेः अद्भिः प्रशाम्यत्येव । ब्रह्मस्वस्य अशान्तौ हेतुमाह कुलं समूलं दहतीति । ब्रह्मस्वमेव अरणी याभ्यां मथने अग्निर्भवति । स हि यजमानं यदर्थे आधीयते, तमपि दग्ध्वा शाम्यति, यावज्जीवाधिकारादग्निहोत्रस्य । ब्रह्मस्वलक्षणा त्वरणिः कुलार्थमेव प्रविष्टेति कुलमेव दग्ध्वा शाम्यति । न हि कश्चिद्धर्मार्थं परलोकार्थं वा ब्रह्मस्वं गृह्णाति । शरीरमपि कुलोद्भवमिति वंशजनकमिति च कुलमेव पोषयति । निषिद्धार्थं ब्रह्मस्वग्रहणे उभाभ्यां सर्वनाशः । कुलमित्युपलक्षणं वा । यत्रैव क्वचिद्ब्रह्मस्वं[2] सम्बध्यते, तमेव दहतीति सर्वमविवादम् । समूलमिति । कुलरक्षकधर्ममपि उपजीवकत्वात् दहति ॥३४॥

सामान्यतः कुलनाशकत्वं ब्रह्मस्वस्योपपाद्य विशेषतो व्यवस्थामाह ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातमिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अग्नेर्हेतोः पुरुषः सर्वं भुक्तं भस्मसात्करोति । तादृशेनाप्यग्निना करणेन ब्रह्मस्वमुपभुक्तं चेद्दुर्जरमेव भवतीत्यर्थः । अग्नेर्हेतोरपि मनागपि ब्रह्मस्वं भुक्तं चेद्दुर्जरं भवतीति मूलेऽर्थः ।

इति पञ्चदशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

---

१. प्रतिक्रियाभावमिति पाठः । २. तद्ब्रह्मस्वमिति पाठः ।

ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातं भुक्तं हन्ति त्रिपूरुषम् ।
प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दश पूर्वान्दशापरान् ॥ ३५ ॥

दुष्टतया अनुज्ञातम्, मनसि अदत्त्वैव वाङ्मात्रेणानुज्ञातम्, यथा बलाद्गृहीत्वा अनुज्ञां प्रार्थयति । ततो बलिष्ठं ज्ञात्वा मारणादिशङ्कया अनुगृह्णाति, तत् दुरनुज्ञातम् । तच्चेद्भुक्तम्, तदा त्रिपूरुषं हन्ति । भोक्ता तत्पुत्रः पौत्रश्चेति त्रयः पुरुषाः । चौर्यभुक्तं तु निषिद्धत्वान्महापातके पर्यवस्यति । प्रसह्य धृत्वा अतिक्रमं कृत्वा शास्त्रतः बलाल्लोकतश्च भुक्तमेकविंशतिपुरुषान् दहति । तत्र दशपूर्वाः पितृपितामहादयः, परे पुत्रपौत्रादयः, स्वयमेकविंशः[1] । प्रसहनबलयोरान्तरबाह्यभेदेन व्यवस्था, वैदिकलौकिकभेदेन वा । कश्चित् बलाद्गृह्यमाणं प्रयच्छति, स्वयं बलमकृत्वा, कश्चित्तु स्वयमपि बलं करोतीति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३५ ॥

नन्वेवं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धे कथं ब्रह्मस्वापहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह राजान इति ।

राजानो राजलक्ष्म्या च नात्मपातं विदन्ति ते ।
निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं साधु बालिशाः ॥ ३६ ॥

प्रथमतो राजत्वादेव, तत्रापि राजलक्ष्म्या । चकारादभिजनादिमदैः आत्मनः पातं न विदन्ति, यतस्ते शास्त्रोक्ता राजानः, अन्यथा 'राज्यान्ते नरकं ध्रुव'मिति न स्यात् । अन्यत् क्षत्रियस्य व्याप्यमेव, ब्राह्मण एव परं व्यापकः, ते चेद्ब्रह्मस्वं[2] जानीयुः नरकसाधनत्वेन, तदा न गृह्णीयुः । न हि कश्चिन्नरके पतति । अत एव निरयरूपं ब्रह्मस्वं साधु मन्यन्ते । यतो बालिशाः ॥ ३६ ॥

सामान्यतो नरकमुक्त्वा विशेषत आह गृह्णन्तीति द्वाभ्याम् ।

गृह्णन्ति यावतः पांसून्क्रन्दतामश्रुबिन्दवः ।
विप्राणां हृतवृत्तीनां वदान्यानां कुटुम्बिनाम् ॥ ३७ ॥
राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽब्दान्निरङ्कुशाः ।
कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ ३८ ॥

हृतवृत्तीनां रुदतामश्रुबिन्दवो यावतः पांसून् गृह्णन्ति । अन्तःशोके हि रोदनम्, तस्य च परिमितिरश्रुभिर्भवति । अश्रूणां च परिमाणं कार्यवशात्, अतो रेणूनां सङ्ख्यैव शोकसङ्ख्या । निमित्तान्तरं निराकर्तुं हृतवृत्तीनामिति । वदान्यानामिति लोभादिदोष-निषेधः । कुटुम्बिनामिति ह्रियमाणपदार्थावश्यकत्वम् । तदा ब्रह्मस्वता सम्पद्यते अत्यावश्यकत्वात् । निषिद्धायाः क्रियायाः ब्राह्मणविषयायाः पांसुद्वारैवानिष्टनिर्णयो वेदे निरूपितः । 'यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णात्, तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजाना'दिति श्रुतेः । एकेन निमित्तमुक्त्वा अपरेण फलमाह राजानो राजकुल्याश्चेति ।

---

[1] एव विंश इति पाठः । [2] चिद्ब्रह्मस्वमिति पाठः ।

राजकुल्याः राजकुलोत्पन्नाः । चकारात्तत्सम्बन्धिनोऽन्ये च, य एव हरणे समर्थाः । तावतः अब्दान् वर्षानभिव्याप्य कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते । प्रासङ्गिकदोषपरिहारार्थमाह ब्रह्मदायापहारिण इति । निरङ्कुशा इति । तेषां नियामकश्चेन्न स्यात्, अन्यथा तस्यैव दोषो भवेत् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मस्वविशेषस्यापहारे दोषविशेषमाह स्वदत्तामिति ।

स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ।
षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥ ३९ ॥

पूर्वं स्वेनैव दत्ता, पश्चाद्ब्राह्मणास्वारस्ये हृता, परेण राज्ञा दत्ता, परराज्यहरणेन हृता । पित्रादिदत्तां स्वदत्तामेवाहुः स्वयमेव पितेति । नात्र धनं विषयः, किन्तु वृत्तिर्भूम्यादिः, यत्र निरन्तरं जीवनसाधनमुत्पद्यते । ब्रह्मवृत्तिर्ब्राह्मणानामेव जीवनसाधनोत्पत्तिस्थानम् । तादृशः षष्टिर्वर्षसहस्राणि नरकरूपायां विष्ठायां कृमिर्भूत्वा तिष्ठति । षष्टिसंज्ञकः संवत्सरः । प्रभवादयः तस्य संज्ञाः । ते सहस्रधा आवृत्ता इति तावद्वर्षाणि । सर्वतो बीभत्सिता सेति उत्पत्तिरेव तत्रेति न क्वचिदपि तस्मिन् शरीरे सुखसम्बन्ध इत्युक्तम् ॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मस्वदोषानुक्त्वा स्वकीयेषु तदभावं प्रतिजानीते न मे ब्रह्मधनं भूयादिति ।

न मे ब्रह्मधनं भूयाद्यद्गृध्वाल्पायुषो नृपाः ।
पराजिताश्च्युता राज्याद्भवन्त्युद्वेजिनोऽहयः ॥ ४० ॥

स्वतो दैववशाद्वा ब्रह्मस्वं सङ्क्रान्तं भवतीति मे न भूयादिति देवप्रार्थनेव[1] वचनम् । प्रमादादागते को दोष इति चेत्, तत्राह यद्गृध्वाल्पायुष इति । यद्गृध्वाः यदभिकाङ्क्षिणश्च ते अल्पायुषश्च । ग्रहणमात्र एवायुःक्षयो भवतीत्युक्तम् । आपद्गतानां तथा दोषो न भवतीति नृपा इत्युक्तम् । दैवगत्या मरणाभावेऽपि शत्रुभिः पराजिता भवन्ति । राज्यात् च्युताः ततो मृताः स्थानभ्रष्टा जनोद्वेजनकर्तारः सर्पा भवन्ति । अत ऐहिकामुष्मिकदोषस्य विद्यमानत्वात् तत्सङ्गमो मा भवत्विति ॥ ४० ॥

ननु ब्राह्मणः स्वयं चेदपराधं कुर्यादसह्यम्, तदा किं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह विप्रं कृतागसमपीति ।

विप्रं कृतागसमपि नैव द्रुह्यत मामकाः ।
घ्नन्तं बहु शपन्तं च नमस्कुरुत नित्यशः ॥ ४१ ॥

मामका इत्यनेन ब्रह्मण्यदेवत्वात् स्वस्य[2] देवता देवता सुतरां मान्या भवतीति अद्रोहे हेतुरुक्तः, नियमेन द्रोहं मा कुरुत । प्रमादापराधविषयमेतदित्याशङ्क्याह घ्नन्तं बहु शपन्तं चेति । मानसापराधे किं वक्तव्यम्, कायिकवाचिकापराधेऽपि द्रोहं मा

१. देवप्रार्थने इति पाठः । २. स्वस्या इति पाठः ।

कुरुत । बहिरित्युभयत्र सम्बध्यते । हननमत्र ताडनम्, न तु शिरश्छेदः । 'जिघांसन्तं जिघांसीया'दिति वाक्यात् । शापोऽवगूरणम् । मदीयानां शापो न भवतीति भयाभावात् न[1] केवलं तूष्णीं स्थातव्यम् । तथा सति ब्राह्मणस्य भयोत्पत्तिसम्भवात् पुनरपकारः स्यात् । किन्तु नित्यं नमस्कुरुत शङ्काभावार्थम् ॥ ४१ ॥

ननु सर्वात्मकत्वाद्भगवतः व्यवहारस्यापि न तथाभावात् वेदलोकविरुद्धं कथं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह यथाहमिति ।

यथाहं प्रणमे विप्राननुकालं समाहितः ।
तथा नमत यूयं च योऽन्यथा मे स दण्डभाक् ॥ ४२ ॥

मदीयानां हि मत्कृतं कर्तव्यम्, किं लोकेन वेदेन वा । अहं तु त्रिकालं सावधानो भूत्वा भृगुमिव, विप्रत्वेनैव विप्रमात्रं प्रणमे, तथा यूयमपि नमत । न हि मत्तो यूयमधिकाः । चकाराद्भगवदीयाश्च । अनङ्गीकारे बाधकमाह । योऽन्यथा सावधानतया ब्राह्मणं न नमस्करोति, स मे दण्डभाक्, मम दण्डयुक्तो भविष्यति ॥ ४२ ॥

ननु किमेवं निर्बन्ध इति चेत्, तत्राह ब्राह्मणार्थ इति ।

ब्राह्मणार्थो ह्यपहृतो हर्तारं पातयत्यधः ।
अजानन्तमपि ह्येनं नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ४३ ॥

मदीया ऊर्ध्वगतिमेव यास्यन्ति, ब्राह्मणार्थस्त्वपहृतः स हर्तारं पातयति । अपहारे कृतेऽधः पातयत्येव । अजानन्तमपि अज्ञाने फले न किञ्चिद्वैगुण्यम् । एनं नृगं ब्राह्मणगौरिवेति स्पष्टो दृष्टान्तः ॥ ४३ ॥

एवमुपदेशं कृत्वा प्रसङ्गात्पूर्वद्वारकायामागतः तत्रैव तिष्ठेदित्याशङ्क्य, ततो गतस्य मुख्यद्वारकास्थगृह एव स्थितिमाह एवं विश्राव्येति ।

एवं विश्राव्य भगवान्मुकुन्दो द्वारकौकसः ।
पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमन्दिरम् ॥ ४४ ॥

सर्वान् विशेषेण श्रावयित्वा भगवांस्तावतैव कार्यं मत्वा सर्वेषां मोक्षदाता ब्राह्मणातिक्रमाभावे मोक्षो भविष्यतीति । द्वारकौकस इति । निरुद्धास्त एवेति मोक्षदात्रा संरक्षिताः, भगवत्स्थान एव स्थिताः, भगवतैव पूताः । तानुद्धृत्य संसारान्निजमन्दिरं स्वगृहं विवेश । अनेन सामान्यतः सात्त्विकानां निरोध उक्तः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

१. नेति नास्ति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

षोडशोऽध्यायः ।

विशेषे सात्त्विके रोधे तामसादिविभागतः ।
पूर्वं राजसमापन्नाः सत्त्वभावं तथानयत् ॥ १ ॥
तेषां सात्त्विकरूपाणां सकामत्वाद्बलेन हि ।
निरोधं कारयामास षोडशे तन्निरूप्यते ॥ २ ॥
ततः स्वरूपभावानां दुष्टानां दोषनुद्धरिः ।
प्रसङ्गादिदमत्रोक्तं वाराणस्यास्तु दाहनम् ॥ ३ ॥
बलस्तामसभावानां राजसानां तथैव च ।
सात्त्विकानां तथा मानखण्डकः सुनिरूप्यते ॥ ४ ॥
ततः स्त्रीणां तु भगवान् एकेनैव करिष्यति ।
सप्तमास्त्वथ एकत्र धर्मिणः पृथगीरिताः ॥ ५ ॥
एवं प्रमेयबलतो निरोधः पञ्चधा भवेत् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

षोडशेऽध्याये । पूर्वाध्यायान्ते सामान्यनिरोध उपसंहृतः । अतः परं विशेषनिरोधः पञ्चाध्याय्या अर्थ इत्याशयेनाहुः विशेषे इति । एतादृशरोधे वक्तव्ये सति तन्निरूप्यत इत्यग्रिमेणान्वयः । तामसप्रकरणे तामसत्वं निवर्त्य राजसत्वं सम्पादितवान्, ततो राजसप्रकरणे तदपि निवर्त्य सात्त्विकत्वं सम्पादितवान्, ततः सात्त्विकप्रकरणे निर्गुणत्वम्, ततो मुक्तिस्कन्धे मुक्तिमिति विभागो निबन्धे निरूपित इति तादृशविभागाद्धेतोः पूर्वं तामसप्रकरणे राजसं भावमापन्नाः, ततः सत्त्वभावम्, तथा राजसभावनिवर्तनप्रकारेणानयदिति पूर्वानुवादोऽग्रिमनिरूपणार्थमुक्तः । तेषामिति । सात्त्विकत्वं प्राप्तानां तेषां सकामत्वाद्धेतोर्बलेन निरोधं कारयामास । कामस्य तामसत्वात् सङ्कर्षणस्य च तथात्वात्तद्वारैव तादृशानां निरोध इति भावः । एतेन निष्कामत्वे सिद्धे कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे स्वयं निर्गुणत्वं सम्पादयिष्यतीति प्रकरणसङ्गतिः । विशेषनिरोधप्रकरणे प्रथमाध्यायार्थमुक्त्वा द्वितीयाध्यायार्थमाहुः तत इति । स्वरूपमात्रे भावो येषां तादृशाः पौण्ड्रकादयः, परन्तु दुष्टा इति तेषां दोषनुज्जात इति शेषः । दोषमात्रं निवर्तनीयम् । सारूप्यं तु स्वरूपभावत्वात्सिद्धमेवेति भावः । बल इति । यमुनाया द्विविदादीनां भीष्मादीनां च मानखण्डक इत्यर्थः । पञ्चमाध्यायार्थमाहुः तत इति । नारदबोधनार्थं पत्नीनां विशेषतो निरोधं रमणं करिष्यतीत्यर्थः । पूर्ववद्धर्मिनिरूपणमत्राप्याशङ्क्याहुः सप्तमा इति । धर्मधर्मिप्रकारेण निरूपणे सप्तमा इत्यर्थः । उपसंहरन्ति एवमिति । विशेषप्रकारेण

पूर्वाध्याये सात्त्विका निषिद्धात् व्यावर्तिताः । षोडशे त्वध्याये लौकिकात् सात्त्विकभावमापादिताः गोपिका निरुध्यन्ते । ततो वैदिकादपि काशीदाहे निरोधं वक्ष्यति । ततः अशास्त्रभक्तेः द्विविदादीनाम् । ततो भीष्मादीनां शास्त्रभक्तेश्च । ततः शास्त्रप्रवर्तकस्य नारदस्यापि मुख्यभावात् । स्वशक्तिर्द्विधा स्थापितेति साधनशक्तिरूपो बलभद्रः गोपिकानां निरोधं कृतवानिति निरूपणार्थं गोकुले बलभद्रगमनादिकमुच्यते ।

श्रीशुक उवाच—**बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान् रथमास्थितः ।**

सुहृद्दिदृक्षुरुत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥

बलभद्रः कुरुश्रेष्ठेति । विश्वासार्थं सम्बोधनम् । भगवानिति निरोधोन्यकर्तव्यो न भवतीति साधनरूपो भगवांस्तत्राविष्ट इति भगवान् । रथमास्थितः, न तु पूर्ववद्गुप्तः । सुहृद्दिदृक्षुः नन्दादिदर्शनेच्छया । पूर्वभावमापन्नान् । तदर्थपरमोत्कण्ठायुक्तः नन्दगोकुलं प्रययौ । तेषां निरोधस्तत्र कर्तुं शक्य इति तत्र गतः ॥ १ ॥

पूर्वं तदासक्तिद्वारा पश्चाद्भगवदासक्तिः सुलभेति प्रथमं लौकिकप्रकारेणैव तदासक्तिमाह परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैरिति ।

परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च ।

रामोऽभिवाद्य पितरावाशीर्भिरभिनन्दितः ॥ २ ॥

गोपानां गोपीनां एक एव परिचयलक्षणो भाव इति सह निरूपणम् । गोपीभिरेवेति । द्वयोरपि गोपैरालिङ्गितम्, परं वस्तुतो गोपीभिरेवालिङ्गितः । चकारान्नन्दयशो-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निरूपणे पञ्चधा । पूर्वाध्यायोक्तं सामान्यनिरोधमप्यादाय तु षोढेति भावः । वैदिकादपीति । सात्त्विकभावमापादितानामिति शेषः । अशास्त्रभक्तेः शास्त्रभक्तेरित्यपि पञ्चमी । ततः सात्त्विकभावमापादितानां द्विविदादीनां भीष्मादीनां चेत्यर्थः । शास्त्रप्रवर्तकस्येति । स्वत एव सत्त्वभावयुक्तस्येत्यर्थः । मुख्यभावादिति । भगवत एव साधनफलरूपत्वं मुख्यो भावस्तस्माद्द्वैविध्यं स्यमन्तकप्रसङ्गे स्थापितम् । पूर्वं स्वस्यैव साधनरूपत्वात्स्वयमेव निरोधं कृतवान्, अधुना तु साधनशक्तेर्विभागाद्बलद्वारा कारयामास । ततः सकामत्वे निवृत्ते फलरूपः स्वयं कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे निरोधं करिष्यतीतिभावः ।

बलभद्र इत्यत्र । पूर्ववदिति । भ्रमरगीतप्रसङ्गवदित्यर्थः । पूर्वभावमिति । सात्त्विकत्वमित्यर्थः । उत्तरभावमिति । नैर्गुण्यमित्यर्थः । तत्र गतस्येति । रामस्य तत्र गतस्य सतः पूर्वं रामासक्तिद्वारा पश्चाद्भगवदासक्तिः सुलभा भवति । रामस्याधुना तदाविष्टत्वादितिभावः ।

परिष्वक्त इत्यत्र । गोपैरिति । एतैरप्यालिङ्गनं तु कृतम्, परन्तु वस्तुतो

---

१. साधननिरूप इति पाठः । २. इति । भगवान् रथमिति पठ्यते क्वचित् । ३. तत्र गत इत्यत्र तत्र गतस्येत्यग्रिमश्लोकोत्थानिकायां पठ्यते ।

दाभ्याम्। तत्कृत्यमुक्त्वा बलभद्रकृत्यमाह **रामोऽभिवाद्य पितराविति**। पितृत्वमेव स्थापितमिति नान्यः शब्दो निरूपितः। तौ वैश्यावपि आशीर्भिरेवाभिनन्दितः ताभ्याम्[1] ॥२॥

पूर्वनिरोधस्य गमने उत्तरत्र क्रियमाणो व्यर्थः स्यादिति पूर्वसम्बन्धस्तथैव स्थित इति निरूप्यते **चिरं नः पाहि दाशार्हेति**।

चिरं नः पाहि दाशार्ह सानुजो जगदीश्वरः।
इत्यारोप्याङ्कमालिङ्ग्य नेत्रैः सिषिचतुर्बलम्॥ ३॥

अस्मान् चिरं परिपालय। यतस्त्वं दाशार्हः। उभयोरेव पुत्रभाव इति **सानुज** इत्युक्तम्। कृष्णसहितः। **जगदीश्वर** इति। पूर्वं माहात्म्यज्ञानं वृत्तमनूद्यते। लौकिकोऽपि स्नेहः पूर्वसिद्ध एव प्रकटीकृत इत्याह **इत्यारोप्येति**। अङ्कमारोप्य प्रौढमपि बालकमेव मत्वा, आलिङ्ग्य नेत्रजैः सिषिचतुः। बलमिति सर्वाङ्गम्, अन्यथा शिखा अनुक्ता एव समागच्छेयुः॥ ३॥

आवश्यकानां प्रणिधानमुक्त्वा अनावश्यकानामाह **गोपवृद्धांश्च विधिवदिति**।

गोपवृद्धांश्च विधिवद्यविष्ठैश्चाभिवादितः।
यथावयो यथासख्यं यथासम्बन्धमात्मनः॥ ४॥

विधिर्गोत्रोच्चारणपूर्वकमभिवादनम्। रामापेक्षया यविष्ठैश्चाभिवादितः। ज्ञातेऽपि माहात्म्ये लौकिकभावस्थापनं निरोधान्तरङ्गम्। **यथावयो यथासख्यं यथासम्बन्धमिति** कालान्तःकरणदेहधर्माणामनतिक्रम उक्तः। **आत्मन** इति। यद्यपि ते सर्वे एव माहात्म्यज्ञानाद्भगवद्भावमेव मन्यन्ते, तथापि स्वयं यथा तान्मन्यते, तथा कृतवानित्यर्थः॥ ४॥

समुपेत्याथ गोपालान्हास्यहस्तग्रहादिभिः।
विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः॥ ५॥

समुपेत्य सम्यक् मिलित्वा अभिवादित इति पूर्वेण सम्बन्धः। **अथ गोपालान्** **हास्यहस्तग्रहादिभिः** यथायोग्यमभिवादितवानिति[2] अर्थवशाद्विपर्ययेण योजनीयम्। हीनेषु हस्तग्रहः, समेषु हास्यम्, उत्तमेष्वभिवादनमिति। एवं कायिकमुपसंहरन् वाचनिकमाह **विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुरिति**। ज्येष्ठा अपि सन्तीति **आसीन**मित्युक्तम्। परितः सर्वत उपागताः, न तु कश्चिदपि तत्रोपेक्षां कृतवानित्यर्थः॥ ५॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

गोपीभिरेव परिष्वक्तः। आलिङ्गनं सम्पन्नं तासामेव, तथाधिकारादित्येवकारार्थ उक्तः। द्वयोरपि। आविष्टावेशिनोरपीत्यर्थः।

विश्रान्तमित्यत्र। ज्येष्ठा अपीति। ज्येष्ठानामपि तत्र विद्यमानत्वात्स्थितिरेव, न तु शयनमित्यर्थः।

---

१. ताभ्यामित्यग्रिमे पठ्यते। २. यथायोगमिति पाठः।

प्रथमं लौकिकमाह पृष्ट्वाथानामयं तेष्विति ।

पृष्ट्वाथानामयं तेषु प्रेमगद्गदया गिरा ।
कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधसः ॥ ६ ॥

पर्युपागताः प्रथमतः अनामयं पृष्ट्वा, अथ भिन्नप्रक्रमेण, प्रेमगद्गदया गिरा पप्रच्छुरिति संबन्धः । अयं विशेषो यद्यपि सर्वेषाम्, तथापि विशेषमाह । तेषु ये कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधसः । सर्वा एव सिद्धयो लौकिका वैदिकाश्च भगवत्येव स्थापिताः । तत्र हेतुः कमलपत्राक्ष इति । दृष्ट्यैव सर्वतापनाशं मोहं च सम्पादयतीति ॥६॥

नन्दादीनां वाक्यान्याह कच्चिन्नो बान्धवा रामेति ।

कच्चिन्नो बान्धवा राम सर्वे कुशलमासते ।
कच्चित्स्मरथ नो राम यूयं दारसुतान्विताः ॥ ७ ॥

सर्वे वसुदेवादयः कुशलमासत इति प्रसङ्गात् लौकिकमेतदुक्तम् । स्नेहं च पृच्छन्ति कच्चित्स्मरथेति । नोऽस्मान् । रामेति स्नेहेन सम्बोधनम् । यूयं सर्व एव दारसुतान्विता इति विस्मरणे हेतुः । अतः प्रश्नः सोपालम्भ इव ॥ ७ ॥

तेषां जातमभ्युदयादिकं स्वस्यात्यन्तमिष्टमिति ज्ञापयन्तोऽनुवदन्ति दिष्ट्या कंसो हतः पाप इति ।

दिष्ट्या कंसो हतः पापो दिष्ट्या मुक्ताः सुहृज्जनाः ।
निहत्य निर्जित्य रिपून्दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः ॥ ८ ॥

भाग्येनवै सुहृज्जनाः कंसात् मुक्ताः । स्वरूपगुणयोस्तस्यासामीचीन्यं प्रतिपादयन्तः तस्य वधो न दोषायेत्यपि सूचयन्तो जरासन्धकृतोपद्रवनिवृत्तिमाहुः निहत्य निर्जित्य रिपूनिति । निहत्य कालयवनम्, बलं च निर्जित्य बहुधा जरासन्धादीन् । दुर्गाश्रये जयस्याहेतुत्वात् जयसन्देह एव दुर्गाश्रय इति क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकाल एवोच्यते । एतत्सूचयति दिष्ट्येति । द्वारकासम्यगाश्रयणं सम्बन्धिभिः सह स्थितिः ॥ ८ ॥

एवं सर्वेषां प्रश्नमुक्त्वा गोपीनां विशेषमाह गोप्यो हसन्त्य इति ।

गोप्यो हसन्त्यः पप्रच्छू रामसन्दर्शनादृताः ।

राजसप्रकरणे ताः शोकरहिताः कृता इति भगवत्स्मरणेऽपि तासां हर्ष एव जात इति हासयुक्ताः । ननु पूर्णानां पुनः किं प्रश्नेनेत्याशङ्क्याह रामसंदर्शनादृता इति । रामस्य सम्यक् दर्शनेन स्नेहकृपापूर्वकेण आदृताः आदरयुक्ताः, ततो याः यथाभूताः तथानुवृत्तिः कर्तव्येति, अप्रश्ने औदासीन्यं च भवतीति पप्रच्छुः ॥ ८½ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रथममिति । गोपीप्रश्नात्प्रथममन्यप्रश्नमित्यर्थः ।

निहत्येत्यत्र । पूर्वकाल एवेति । ननु हननस्य जयस्य वा तत्र हेतुत्वमित्येवकारः ।

गोप्य इत्यत्र । यथाभूता इति । रामसन्दर्शनप्रकारेणैवंभूता भगवदादृता जाताः, नतु साक्षात् । अतः परोक्षप्रकारेणैवानुवृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

प्रश्नमाह कच्चिदास्त इति सार्धैः पञ्चभिः ।

कच्चिदास्ते सुखं कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः ॥ ९ ॥

अर्धं भावो न्यून इति । पूर्वं बहुविधा निरूपिता अपि । प्रकृते तस्याः कथायाः अनुपयोगात् पुराणान्तरस्थां तामाश्रित्य नन्दगोपकुमारिकाः भगवता द्वारकायां नीता एव । याः पुनरन्यपूर्वाः; ता अपि विमर्शे क्रियमाणे तासामेव वाक्यानुसारेण उपालम्भवाक्यैः अग्रे च भगवद्वाक्यैः भिन्ना एवेति प्रतिभाति । साधारण्य एव वा अत्र निरूप्यन्ते । सन्ति च ताः शङ्खचूडवधे निरूपिताः । अत एव सान्त्वनमासां पृथक्क्रियते । शब्दबलविवेके त्वाश्रीयमाणे अन्यपूर्वाः सर्वा एकरूपा एवेति प्रतिभाति । बलभद्रोपि[1] भगवानेवेति साम्प्रतं भगवच्छक्तिरत्र प्रविष्टेति । अतः पूर्वभावेन सान्त्वनम्, भगवद्भावेन रमणमित्युभयं न विरुध्यते । अत एव सान्त्वनेनात्र विशेष उक्तः । स हि स्वात्मानं भगवद्रूपं प्रदर्श्य तासां लौकिकभावेऽपि पश्चात्कामनां पूरितवान्, उक्ततया अहमेकरूपेण समागतः, अत एव 'आयास्य' इत्यपि वचनं यथाश्रुतम् । कृष्णः साक्षादक्लिष्टकर्मेति आत्मानमेव रमयतीति यथाकथञ्चित्तत्परतामेव सम्पादयतीति न बहिर्धर्मान् कामं[2] च गणयति । भक्तिमार्गविरोधस्तु निरोधे नाशङ्कनीयः । लौकिकसहित-[3]

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कच्चिदास्ते इत्यत्र । सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः अर्धं भाव इति । षड्गुणो भगवान्पूर्णः । तथा सति षड्भिः श्लोकैः प्रश्नः स्यात् । अत्र वक्तरि भावस्य सावरणत्वेनार्धन्यूनत्वात्सार्धपञ्चभिः प्रश्न इत्यर्थः । ननु प्रश्नकर्तृभावसंख्यया श्लोकसंख्या वक्तव्या भवतीत्याशङ्क्याहुः पूर्वमिति । यद्यपि पूर्वं तामसादिप्रकारेण बहुविधा निरूपिताः, तत्र तद्भावसंख्ययैव श्लोकसंख्या निरूपिता, तथाप्यधुना आन्तररमणमेव स्थिरीकृतम् । तच्चैकविधमिति सर्वासामेकविध एव भावः । अतः प्रकृते बहुविधत्वकथाया अनुपयोगान्न तद्भावसंख्यया श्लोकसंख्येत्यर्थः । विभागमाहुः पुराणान्तरेति । एतास्तु नीता एव । 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुर्वि'ति प्रार्थनादेतासामावेशरमणं न भवतीत्येवकारः । याः पुनरन्यपूर्वाः श्रुतिरूपास्ता अपि भिन्नाः । अतः साधारण्य एव निरूप्यन्ते इत्यर्थः । शब्दबलविवेके त्विति । एताः श्रुतिरूपाः, बलोपि वेदात्मकः । अतः शब्दरूपयोरुभयोर्बलं सामर्थ्यं तस्य विवेके विवेचने इत्यर्थः । सर्वा इति । रासस्था अन्यपूर्वाः शङ्खचूडप्रसङ्गस्थाश्चेत्यर्थः । ननु तादृशीनां बलभद्रेण रमणं कथं सम्भवतीत्याशङ्क्याहुः स हि स्वात्मानमिति । लौकिकेति । विवेचने तु न बाधकमित्युक्तमेव । लौकिकभावपक्षेपि न बाधकमित्यपिशब्दः । उक्ततयेति । भगवतोक्तत्वाद्भगवता सहैकरूपेण समागतोऽहमित्यर्थः । साक्षादित्यस्यात्मानमित्यनेनान्वयः । आत्मानं बलाविष्टमित्यर्थः । ननु तत्र तद्देहमपि व्यापारयतीत्येवकारः । तत्र हेतुरक्लिष्टेति । देहादिरमणे क्लेशः स्यादित्यर्थः । बहिर्धर्मानिति । देहस्थानीयस्य बलस्य धर्मानित्यर्थः ।

१. बलभद्रेपीति पाठः । २. कामं च न गणयतीति पाठः । ३. लौकिककामेति शोधः ।

भक्तिमार्ग एव विरोधश्च । अतो गोपिकानां भेदे अभेदे वा विशेषो नास्तीति न पृथङ्निरूपणम् । तथापि भेदेनैव व्याख्येयमिति सम्प्रदायः । लौकिकदृष्ट्या पृच्छन्ति । रामेण लौकिकन्यायेन आहृता इति । कृष्णः स्त्रीणां हितकारी । तासां सुखदुःखैः तथा भवतीति वयं क्लिष्टा इति, अन्याश्च सुखिता इति, समानदेशस्थानामेव आनन्ददातृत्वे सुखित्वम्, साधारण्ये त्व(र्ध)सुखित्वमिति प्रायेणानुक्तेऽप्यङ्गीकृते वा आहुः । सत्यं सुखी, यतः पुरस्त्रीजनवल्लभ इति । अस्मद्वल्लभत्वे कदाचिदन्यथापि स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

कदाचिदस्मत्स्मरणेनाप्यन्यथा भवतीति सम्भावनया आहुः कच्चित्स्मरति वा बन्धूनिति।

कच्चित्स्मरति वा बन्धून्पितरं मातरं च सः ।
अपि वा स्मरतेऽस्माकमनुसेवां महाभुजः ॥ १० ॥

बन्धून् गोपान् गोपीश्च । आवश्यकस्मरणं पृच्छन्ति पितरं मातरं चेति । यद्यपि त्वं स्मरसि, तथापि स कृष्णः स्मरति, न वेति सन्देहः । एवं प्रसङ्गमुक्त्वा स्वस्मरणं सम्भावयन्ति अपि वा स्मरतेऽस्माकमनुसेवामिति । अपेक्षिता सेवा, इच्छानुसारिणी अनुसेवा भवति । महाभुज इति क्रियाशक्तिः सर्वापेक्षया महती निरूपिता । अनेन नयने आगमने वा न तस्य काचिच्छङ्का ॥ १० ॥

यद्यपि भगवत्यसूया त्यक्ता, तथापि कालविलम्बात् भवत्येव बुद्धिरन्यथेति पुनस्तासां दोषनिराकरणार्थं निरूपयति मातरं पितरमिति ।

मातरं पितरं भ्रातॄन्ज्ञातीन्पुत्रान्स्वसॄरपि ।
यदर्थे जहिम दाशार्ह दुस्त्यजान्स्वजनान्प्रभो ॥ ११ ॥

पञ्चावश्यकाः । स्त्रीणां मुख्या माता । भर्तारं परित्यज्येति वक्तव्ये ज्ञातीनिति साधारण्येनैव तन्निराकरणमपि कृतम् । भर्तृत्वस्य भगवत्येव स्थापितत्वात् । 'पतीन् पुत्रा'निति पाठे न कोऽपि सन्देहः । आद्यन्तयोः स्त्रीग्रहणं तासां तदनुरोधो महानिति । सर्वैर्निराक्रियमाणाः तदनुरोधं परित्यज्य भगवानेव गृहीत इति यदर्थे जहिमेत्युक्तम् । दाशार्हेतिसम्बोधनात् पश्चात्तापेन कथनं वारयति । त्यागो महानिति वक्तुं तान् विशेषयन्ति दुस्त्यजान् स्वजनानिति । अन्तःकरणदेहसम्बन्धौ दृढौ निरूपितौ । प्रभो इति सम्बोधनं सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् परित्यागे उपालम्भो युक्त इति बोधितम् ॥ ११ ॥

यदर्थमेतन्निरूपणं तमुपालम्भमाहुः ता नः सद्यः परित्यज्येति ।

ता नः सद्यः परित्यज्य गतः संछिन्नसौहृदः ।
कथं नु तादृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धीयेत भाषितम् ॥ १२ ॥

अन्तःकरणेऽपि परित्यागार्थमाहुः संच्छिन्नसौहृद इति। सम्यक् छेदः मरणसमानबाधानामप्युपेक्षणात्। ननु ज्ञायत एव वसुदेवपुत्रो यथाकथञ्चिदत्रागत्य स्थितः, तत् किमिति सर्वपरित्यागेन सेवित इति चेत्, तत्राह कथं नु तादृशं स्त्रीभिरिति। युक्त्या यद्यपि त्यक्ष्यतीति निश्चितम्, तथापि हृदयाद्यालम्भनेन यथा विश्वास उत्पद्यते, तथा भाषितं कथं न श्रद्धीयेत। स्त्रियो हि शुद्धभावा न कापट्यं जानन्तीति स्वश्लाघा। अतो वाक्यविश्वासादेवं कृतमिति नास्माकं दोषः। 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'त्यादिवाक्यानि च शास्त्रदृष्ट्या। नु इति वितर्के। कश्चिदेवमप्यस्ति, यो विश्वासं न कुर्यादित्यसम्भावनापि[1] सूचिता ॥ १२ ॥

एवं मात्सर्येण भगवति दोषं सम्भाव्य, साम्प्रतं पुरस्त्रीणां सम्बन्धं करोतीति स्मृत्वा, सुतरामीर्ष्या जाता, ततस्तस्य तद्वैषयिकसुखं मा भवत्विति विचारयन्त्यः पुरस्त्रियोऽपि चेन्निवृत्ता भवेयुः, तदा भवेदिति ता निवर्तयितुं उपालभन्ते[2] कथं नु गृह्णन्तीति।

कथं नु गृह्णन्त्यनवस्थितात्मनो वचः कृतघ्नस्य बुधाः पुरस्त्रियः।
गृह्णन्ति वै चित्रकथस्य सुन्दरस्मितावलोकोच्छ्वसितस्मरातुराः ॥ १३ ॥

ननु सुखकराणि वाक्यानि सुखं च प्रयच्छन्ति, तत्कथं न विश्वसनीय इति चेत्, तत्राह अनवस्थितात्मन इति। न अवस्थिताः एकत्र प्रतिष्ठिताः वेदे लोके वा आत्मानो जीवा यस्य। न हि भगवत्सेवकाः क्वचित्प्रतिष्ठिता भवन्ति। तस्य हि वचनेन तत्सेवकत्वे स्वस्यापि (तथा) भविष्यतीति। अतो भगवदीयानां भगवद्व्यतिरिक्ते प्रतिष्ठितत्वाभावात् ऐहिकाभिलाषिण्यः। नु निश्चयेन कथं गृह्णन्ति। ननु प्रतिष्ठिते[3] साधने कृते कथं प्रतिष्ठां न लभन्ते, 'अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति, अमुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति, प्रतितिष्ठन्ति वा, य एता रात्रीरुपयन्ती'त्यादिवाक्यैः कृते कर्मणि कथं प्रतिष्ठां न लभन्त इति चेत्, तत्राह कृतघ्नस्येति। स हि कृतमपि हन्ति। अत एवोक्तं 'लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति। पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिला' इति। नन्वेतन्न जानन्तीति चेत्, तत्राह बुधा इति। बुधत्वे हेतुः पुरस्त्रिय इति। पुरवासिनो विचक्षणा भवन्तीति। तत्र स्वयमेव वचनग्रहणाग्रहणयोर्दुःखतारतम्यं विचार्य, अग्रहणे महदेव दुःखमिति ग्रहणोपपत्तिमाहुः गृह्णन्तीति। वै निश्चयेन। नात्र पूर्वपक्षोऽपि। तत्र हेतुत्रयमाहुः। चित्रकथस्य कथावैचित्र्यात् वाचा वशीकृता गृह्णन्ति। सुन्दरस्मितावलोकाभ्यां च मनःकायाभ्यां व्यामोहिताः गृह्णन्ति। त्रयाणां कार्यं जातमित्याहुः। स्मितावलोकाभ्यामुच्छ्वसितो यः स्मरः मर्यादामुल्लङ्घ्य उद्गतो जातः, तेन आतुराः। यथा ज्वरातुरो वैद्यवाक्यं शृणोति। वाक्यात् कटुतिक्तादिकमपि भक्षयति, तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

---

१. असंभावेनेति पाठः। २. उपलभन्त इति पाठः। ३. प्रतिष्ठितेरिति पाठः।

एवं काश्चित्स्वयं दुःखमनुभूय अज्ञानवशाद्दोषनिवर्तके दोषं सम्भावयन्ति, तासां निषेधार्थमन्या आहुः किं नस्तत्कथया गोप्य इति ।

किं नस्तत्कथया गोप्यः कथाः कथयतापराः ।
यात्यस्माभिर्विना कालो यदि तस्य तथैव नः ॥ १४ ॥

हे गोपस्य स्त्रियः, पामर्यः, तत्कथया नः किम् । भक्तिनिरोधमुक्तीनां दोषोत्पत्तौ प्रयोजकत्वाभावात् सुतरां दोषजनकत्वाच्च तत्कथया नः कोऽपि नोपकारः । भक्तिमार्गे प्रतिबन्धान् दूरीकृत्य स्नेहेन भगवद्भजनं कृतं स्यात् । निरोधे तु क्षणमात्रमपि भगवददर्शने देहेन्द्रियादिकमपि त्यक्तं स्यात् । मुक्तौ वैषम्यग्रहणं न स्यात् । अतो दोषाणामनिवृत्तत्वात् गुणानां चाभावात् तत्कथया नः किम् । ननु कथापि श्रोतव्या, वक्तव्या वा, कथारसावेशादिति चेत्, तत्राहुः कथाः कथयतापरा इति । यासु न दोषोत्पत्तिः । ननु कथमेवमौदासीन्यं कर्तुं शक्यम्, तत्राह यात्यस्माभिर्विना काल इति । पारमार्थिकप्रयोजनाभावात् लौकिकप्रयोजनार्थं भगवानपेक्ष्यः । तत्रोभयोः विषयता भोक्तृत्वं च । एवं सति अस्माभिर्विना यदि तस्य कालो गच्छति, तदास्माकमपि तं विना गच्छत्येव । नहि वयं मृताः । येन विना यस्य न निर्वाहः, स उपालम्भ्यो भवति । तदा[1] न दोषः शास्त्रे, लोकेऽपि न विगानम् । यथा प्राणात्यये सर्वविषयपरिग्रहस्य । न हि म्रियमाणः निषिद्धादपि जलमन्नं वा गृह्णन् प्रत्यवैति । तथा भगवता विना चेदस्मत्प्राणा गच्छेयुः, तदोपालम्भो निर्दुष्टः । अन्यथा दोष एव स्यात् । उदासीनोपालम्भवत् । अथ भजनानुरूपेण भजनम्, तद्भगवति नास्त्येव । अस्माभिर्विनैव तस्य कालो गच्छतीति । अतः स्वस्य तथाधिकारे भगवच्छास्त्र-प्रामाण्ये भगवानेव समागच्छेत्, अप्रामाण्ये तु मरणमेव स्यात् । उभयमपि नास्तीति वृथोपालम्भो न कर्तव्य इत्यर्थः । उभयविधा अप्येताः मूर्च्छापर्यन्तव्यापारयुक्ताः । अतो दुःखात्प्रथमा वदन्ति, मरणाभावाच्च परा[2] निषेधन्ति ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

किं नस्तत्कथयेत्यत्र । भक्तीति । यद्यपि कथाया भक्तिनिरोधमुक्तिसाधकत्वम्, तथापि दोषोत्पत्तौ दोषारोपे सत्येतस्यां[3] फलप्रयोजकता भक्तिनिरोधमुक्तिसाधकत्वं नास्ती-त्यर्थः । दोषेति । अन्त्यावस्थाहेतुभूतो भावो दोष इति भ्रमरगीते निरूपितं टिप्पण्याम् । तज्जनकत्वादित्यर्थः । फलाप्रयोजकभक्तिनिरोधमुक्तिजनकत्वं दोषजनकत्वं चेति चकारः । फलाप्रयोजकत्वं व्युत्पादयन्ति भक्तिमार्गे इति । दोषोत्पत्तौ सत्यामपि भक्तिमार्गस्य फलाप्रयोजकत्वे इत्यर्थः । प्रतिबन्धादित्यादिनोक्तं त्रयाणामपि फलत्रयं ज्ञेयम् । अत इति । दोषारोपे सति फलाप्रयोजकत्वादित्यर्थः । दोषाणामिति । प्रतिबन्धा देहेन्द्रियादिकं वैषम्यग्रहणं च दोषास्तेषामित्यर्थः । गुणानां चेति । 'तव कथामृत'मित्यत्रोक्तानां षड्गुणा-नामस्मान्प्रत्यप्रकटनादित्यर्थः । उभयविधा अपीति । दोषसम्भाविका दोषनिषेधिकाश्चेत्यर्थः ।

---

१. तदा दोष एव स्यात्, शास्त्रे लोकेपीति पाठः । २. अपरा इति शोधः । ३. एतासाम् ।

ततो मरणपर्यन्तं पीडिताः भगवदिच्छया अन्तस्तापं बहिःकृतवत्य इत्याह इति प्रहसितमिति ।

इति प्रहसितं शौरेर्जल्पितं चारुवीक्षितम् ।
गतिं प्रेमपरिष्वङ्गं स्मरन्त्यो मुमुहुः स्त्रियः ॥ १५ ॥

प्रहसितमान्तरम् । बहिर्व्यामोहकम् । शौरेरिति सामर्थ्यमुक्तम् । जल्पितं वाचनिकम् । चारुवीक्षितमैन्द्रियकम् । कायिकं द्विविधमप्याह गतिं प्रेमपरिष्वङ्गमिति । एवं पञ्चाङ्गं भगवन्तं स्मरन्त्यः मोहं मूर्च्छां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

मरणे तु सम्भाविते भगवानेवागच्छेत्, सायुज्यं च दद्यात्, तदभावात् बलभद्रेण सान्त्वनं कृतमित्याह सङ्कर्षण इति ।

सङ्कर्षणस्ताः कृष्णस्य संदेशैर्हृदयङ्गमैः ।
सान्त्वयामास भगवान्नानानुनयकोविदः ॥ १६ ॥

ताः पूर्वं निरुद्धाः अपहृतशोकाश्च । पुनरुत्पन्ने दोषे उद्धववत् ततोऽपि विशेषप्रकारेण सान्त्वयामास । यतो भगवान् नानाप्रकारानुनये कोविदश्च । यथैव ताः सान्त्विता भवन्ति, तथैव कृताः ॥ १६ ॥

सान्त्वनार्थमेव ह्ययं गतः, वाक्यमात्रेण सान्त्वनं न भवतीति वसन्तसमये तत्रैव स्थितश्चेत्याह द्वौ मासौ तत्र चावात्सीदिति ।

द्वौ मासौ तत्र चावात्सीन्मधुं माधवमेव च ।
रामः क्षपासु भगवान्गोपीनां रतिमावहन् ॥ १७ ॥

स हि बहुकालं यत्र क्वचित्तिष्ठति, तत्रापि स्थितः । मधुं माधवमेव चेति । वसन्त एव कामकृता पीडा महतीति । तस्मिन् विद्यमाने कामो न पीडयतीति । भगवान् उद्धवद्वारा अलौकिकसमाधानं कृत्वा लौकिकन्यायेन बलभद्रद्वारा कृतवानिति । रामोपि रतिवर्धनः । क्षपासु भगवद्रूपो भूत्वा गोपीनां रतिमावहन् स्वयमपि रेमे इत्यग्रेण सम्बन्धः । अवात्सीदिति पूर्वेण वा । चकारात् स वसन्तो मासत्रयात्मक इति ज्ञातव्यम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थमेव चेद्गच्छेत्, तदा लोके अनौचित्यं भवतीति भगवदिच्छया स्वयमपि रतिं कृतवानित्याह पूर्णचन्द्रकलामृष्ट इति ।

पूर्णचन्द्रकलामृष्टे कौमुदीगन्धवायुना ।
यमुनोपवने रेमे सेविते स्त्रीगणैर्वृतः ॥ १८ ॥

तत्पतिसम्बन्धे या न विरुध्यन्ते, ता बलभद्रेणापि न विरुध्यन्त एव । अनेन

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इतीत्यत्र । सायुज्यं चेति । सह योगेन परिष्वङ्गादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

द्वौ मासावित्यत्र । तत्र चेति । चकारस्यार्थमाहुः स हीति । मासत्रयात्मक इति । स वसन्तः फाल्गुनमप्यादाय मासत्रयात्मक इत्यर्थः । अन्यार्थमेवेति । सान्त्वनार्थमेव गमने ज्येष्ठत्वाल्लौकिकदृष्ट्या अनौचित्यं स्यादित्यर्थः ।

सर्वत्र भगवद्धर्मेषु भगवत्सिद्ध्यर्थं साक्षान्निर्लेपे सम्बन्धाभावात् अनुकल्पाः कृता इति सूचितम् । अनुकल्पोऽपि सानुभाव एव भवति, न तु निरनुभाव इति यमुनाकर्षणं वरुणादिसम्माननं च निरूपयिष्यति । त्याज्य एव देहादिरिति । यथा वस्त्रपावनार्थं जलं वस्त्रे प्रक्षिप्यते, तथा एताः भगवद्धर्मे प्रक्षिप्ताः । रमणे साधनान्याह । पूर्णचन्द्रकलाभिः मृष्टे उज्ज्वले यमुनोपवन इति । वनं नदी च रसपोषके । अपेक्षितो वायुरिति देशं निरूप्य निरूपयति कौमुदीगन्धवायुनेति । कुमुदसम्बन्धिनी कौमुदी नदी तत्सम्बन्धिगन्धयुक्तेन वायुना सेविते । कौमुदी ज्योत्स्ना वा । गन्धश्च । उभयसहितेन वायुना सेवितत्वादेव मन्दत्वम् । इदं रमणं पुष्पावचयादिरूपम् । बहिरिति ज्ञापयितुं स्त्रीगणैर्वृत इत्युक्तम् । गणशः सर्वविधा एव स्त्रियस्तत्र सन्तीति ज्ञापितम् ॥ १८ ॥

तस्यानुभावमाह वरुणप्रेषितेति ।

वरुणप्रेषिता देवी वारुणी वृक्षकोटरात् ।
पतन्ती तद्वनं सर्वं स्वगन्धेनाध्यवासयत् ॥ १९ ॥

वारुणी काचिल्लक्ष्म्या सह अमृतमथने उत्पन्ना सा अधिष्ठात्री देवता सर्ववृक्षेषु तिष्ठति । सा दैत्येभ्यो दत्तेति दैत्यराजाधीना सा यस्मिन्नेव वृक्षे अधितिष्ठति, तत एव मधुधारा उत्पद्यते । सङ्कर्षणश्च तामसी भगवन्मूर्तिः । मधुना सम्प्रीतो भवतीति दैत्यराजेन वरुणेनाज्ञप्ता देवतात्वात् यथासुखं यथाभिलषितगन्धरसरूपा पतति । अतो वृक्षकोटरात्पतन्ती सर्वमेव तद्वनं स्वगन्धेन अध्यवासयत् । यथा स गन्धः सर्वव्यामोहको भवति ॥ १९ ॥

अत एव गन्धेनैव वशीकृतो बलभद्रः पपावित्याह तद्गन्धं मधुधाराया इति ।

तद्गन्धं मधुधाराया वायुनोपहृतं बलः ।
आघ्रायोपगतस्तत्र ललनाभिः समं पपौ ॥ २० ॥

तत्सर्ववनव्याप्तम् । वायुनोपहृतमिति दूरेपि क्रीडन् आघ्रायोपगतः । उभयेषां पूर्णरमणे भगवत्स्मरणेन कदाचित्सङ्कोचः स्यात्, रसो वा नोत्पद्येत, अत एतदर्थं ललनाभिः समं पपौ २०

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पूर्णचन्द्रेत्यत्र । साक्षान्निर्लेपे इति । साक्षाद्भगवदीये निर्लेपे पदार्थे बलभद्रसम्बन्धो न भवति । अतो भगवत्सिद्ध्यर्थं भगवत इव रमणसिद्ध्यर्थं सर्वत्र भगवद्धर्मेषु पूर्णचन्द्रादिसर्वपदार्थेष्वनुकल्पा एव कृताः, गोप्योपि तदनुकल्पाः, रामोपि भगवदनुकल्पः । अतः सर्वमेवानुकल्परूपमिति भावः । रामे भगवदावेशवत्सर्वेष्वेव पदार्थेषु तत्तदावेश इत्यनुकल्पत्वम् । निबन्धे 'पश्चाज्जातास्तु गोपिकाः । श्रुतपूर्वा बलं दृष्ट्वा रेमिरे' इत्युक्तम् । अत्र च शङ्खचूडप्रसङ्गस्था इत्युक्तम् । तत्र पश्चाज्जातासु रमणसमये कायिकसान्त्वनसिद्ध्यर्थं पूर्वासामावेश इत्यविरोधः । त्याज्य एवेति । पश्चाज्जातानामावेशाधिकरणानां देहादिः पूर्वरूपत्यागेन शोधनीय एवेत्यर्थः । भगवद्धर्मे इति । रामनिष्ठे इत्यर्थः ।

तद्गन्धमित्यत्र । भगवत्स्मरणेनेति । रामाविष्टस्य भगवतो ज्ञानेनेत्यर्थः ।

---

१. देशं निरूपयतीति पाठः ।

ततो गतक्लेशास्ताः रतिपोषिका जाता इति वक्तुं तासां गानमाह उपगीयमानचरित इति ।

उपगीयमानचरितो वनिताभिर्हलायुधः ।
वनेषु व्यचरत्क्षीबो मदविह्वललोचनः ॥ २१ ॥

उपगीयमानं चरितं यस्येति । तस्मिन् रुचिरुक्ता । यतो वनिताः वनमिताः इति । हलायुध इति तस्यापि विचाराभाव उक्तः । किञ्च । क्षीबो मत्तः । अनेन विचाराभावः सम्यक् निरूपितः । मदेन विह्वले लोचने यस्येति लोकान् पश्यन्नपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

एवमवस्थापन्नस्य आधिदैविकं रूपं प्रकटीभूतमिति ज्ञापयितुं वर्णयति स्रग्व्येककुण्डलो मत्त इति ।

स्रग्व्येककुण्डलो मत्तो वैजयन्त्या च मालया ।
बिभ्रत्स्मितमुखाम्भोजं स्वेदप्रालेयरूषितम् ॥ २२ ॥

चत्वारि विशेषणानि चतुर्मूर्तित्वसम्पत्तये निरूपितानि । स्रग्वी पुष्पमालापरिवीताङ्गः, एकमेव कुण्डलं यस्य । सङ्कर्षणस्य तदसाधारणं चिह्नम् । योग एव, न साङ्ख्यमिति । मत्तः स्वभावतः । वैजयन्त्या नवरत्नखचितया आपादलम्बिन्या मालया स हसितमुखाम्बुजं श्वेतमुखकमलं बिभ्रत् । स्वेदरूपाः प्रालेयाः हिमकणाः । तेन रूषितमिति । अनेन श्रमः सहज एव शोभाकरः, न तु क्लेशजनित इति सूचितम् । ते प्रस्वेदकणाः न शीतला भवन्तीति ॥ २२ ॥

तर्हि स्वरूप[1]नाश एव वारुण्या जात इत्याशङ्क्य, तथा प्रतीतवन्तं देवमपि नाशयतीति ज्ञापयितुं यमुनां तथा मन्यमानां निग्रहं चिकीर्षुराकारितवानित्याह स आजुहावेति ।

स आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः ।
निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः ।
अनागतां हलाग्रेण कुपितो विचकर्ष ह ॥ २३ ॥

केवलं निग्रहार्थमाकारणे सुतरां मत्तता भवतीति यत्रैव पीत्वा तिष्ठति, तत्रैव

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्रग्व्येककुण्डल इत्यत्र । चतुर्मूर्तित्वेति । वासुदेवाविष्टसङ्कर्षणाविष्टशेषो बल इति जन्मप्रकरणे निरूपितम् । तथा च त्रिमूर्तित्वं सर्वदा । अधुना पुरुषोत्तमोप्याविष्ट इति चतुर्मूर्तित्वसम्पत्तिरिति संख्यातात्पर्यमुक्तम् । योग एवेति । सङ्कर्षणो हि वेदात्मकः । सांख्ये चात्मानात्मविवेकः । वेदे सर्वस्यैवात्मरूपत्वादयं विवेको न तत्सम्मत इति भावः । तर्हीति । मत्तत्वे सतीत्यर्थः ।

---

१. स्वरूपानाश इति पाठः ।

जलक्रीडा कर्तव्येति जलक्रीडार्थमित्युक्तम् । नन्वेवं कृतेऽपि मत्तता भवत्येव, नहीश्वरमर्यादया स्थापिता नद्यः क्वचिदायान्ति, आगता वा कथं न मर्यादाभङ्गं कुर्युः, तत्राह ईश्वर इति । न हि स्वार्थमेव मर्यादा भवति, अन्यथा क्रीडार्थं जगन्निर्माणमिति पक्षो न स्यात् । नहीश्वरः ईशितव्यमुपसर्पति । ततो यमुनया विचारितम्, मत्तोऽयम्, मत्त एव अविचार्यैवाकारयतीति बलवाक्यमनादृत्य, आपगां नदीं अनागतां हलाग्रेण विचकर्ष । हलस्याप्याधिदैविकत्वात् देवतासहितां नदीं कूलेऽपि निम्नभावं सम्पाद्य, कुल्यामार्गेण नीतवान् । तदा देवतासहितं जलं स्वभावमार्गेणागच्छत् तेनैव मार्गेण गन्तुं प्रवृत्तम् ॥ २३ ॥

एतदपि मत्तकार्यमेवेत्याशङ्क्य ज्ञानपूर्वकं तथाकरणमित्याह पापे त्वं मामवज्ञायेति ।

पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मयाहुता ।
नेष्ये त्वां लाङ्गलाग्रेण शतधा कामचारिणीम् ॥ २४ ॥

मयाहुता आहूता । अथवा । यस्मात्त्वं मामवज्ञाय नागता, अतो मया हुता यथा हुता दग्धा भवति, एवं शुष्केत्यर्थः । न केवलं शुष्कमात्रं निग्रहः, किन्तु अगृह्यामपि करिष्यामि, यतो वृष्टिजलेनापि लोका नदीत्वं न मंस्यन्त इति तदाह नेष्ये त्वां लाङ्गलाग्रेणेति । यथा केदारेण सिक्तं जलं गच्छति, ईश्वरवचनोल्लङ्घने महत्पापम्, पापे च दण्डादिकं न दोषायेति पाप इति सम्बोधनम् । तस्या अपराधमाह कामचारिणीमिति ॥ २४ ॥

इयं न तस्य प्रतिज्ञा, किन्तु निर्भर्त्सनमात्रमित्याह एवं निर्भर्त्सितेति ।

एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनन्दनम् ।
उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप ॥ २५ ॥

आकर्षणसामर्थ्यं दर्शनादेव ज्ञातवती । सत्यमेव करिष्यतीति । ततो भीता । यदुनन्दनं भक्तकृपालुम् । चकिता आश्चर्ययुक्ता सती प्रवाहस्थानात् दूरे नीता उवाच । पादयोः पतितेति अपराधक्षमापनार्थम् । नृपेति सम्बोधनं परिज्ञानार्थम् । अल्पो न विश्वसतीति ॥ २५ ॥

तस्याः प्रार्थनामाह राम रामेति ।

राम राम महाबाहो न जाने तव पौरुषम् ।
यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते ॥ २६ ॥

आदरे वीप्सा । तेनावज्ञा परिहृता । महाबाहो इति स्वज्ञातं भगवत्सामर्थ्यमाह । तज्ज्ञानं सामान्यत एव, विशेषतो न जानामीत्याह न जाने तव पौरुषमिति । वस्तुतस्त्वं महाबाहुः । अहं परं न जान इति वा । ज्ञात्वैवापराधशान्त्यर्थं तथा वदतीत्याशङ्कायामाह यस्यैकांशेनेति । माहात्म्यं हि दृष्टं जानाति । नदी पुनः भूम्या एकदेशे भवति । 'भूमिरेव पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा यस्य एकदेशेन विधृता भवति भूमण्डलं सर्षपायति यस्य

१. अविज्ञायेति पाठः । २. शुष्कतामात्रमिति शोधः ।

मूर्द्धी'ति वाक्यात् । तस्मादज्ञात्वा कृतोऽपराध इति क्षमा कर्तव्येति भावः । नन्वज्ञात्वा कृतेऽप्यपराधे दण्डो लोके दृष्ट इति चेत्, तत्राह जगतः पत इति । उदासीनव्यवस्थेयम् । पतिस्त्वज्ञानकृते न दण्डं करोति ॥ २६ ॥

ननु ज्ञायत एव सङ्कर्षणो महानिति सर्वशास्त्रसिद्धम्, तत्कथमज्ञानमिति चेत्, तत्राह परं भावं भगवत इति ।

परं भावं भगवतो भगवन्मामजानतीम् ।
मोक्तुमर्हसि विश्वात्मन्प्रपन्नां भक्तवत्सल ॥ २७ ॥

त्वयि मनुष्यभाव एव आधिभौतिकभावो वा लोकसिद्धः, न तु परो भावः । यथा भगवति कृष्णे । स एवात्राविष्ट इति न कोऽपि जानाति । अतः परं भावं साक्षाद्भगवतस्ते अजानतीं मां मोक्तुमर्हसि । भगवन्निति सम्बोधनात् इदानीं ज्ञातमिति नाग्रे अपराधः सम्भविष्यतीति सूचितम् । जातेऽप्यपराधे क्षमा कर्तव्येति सम्बोधनान्तरमाह विश्वात्मन्निति । आत्मापराधः कस्यापि न रोषकर इति । तथाप्यधिकारावेशेन भेददर्शनात् अक्षमेति चेत्, तत्राह भक्तवत्सलेति । आत्मनो भक्तत्वमाह प्रपन्नामिति ॥ २७ ॥

एवं कर्मज्ञानभक्तिप्रकारैः प्रार्थनायां कृतायां तां त्यक्तवानित्याह ततो व्यमुञ्चदिति ।

ततो व्यमुञ्चद्यमुनां याचितो भगवान्बलः ।
विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराट् ॥ २८ ॥

तयैव मोचनार्थं याचितः, यतो भगवान् । महत इयमेव व्यवस्था । पुनरपकारं न करिष्यतीति बुद्ध्वा तथा कृतवानिति पक्षं व्यावर्तयति बल इति । स्वबलाभिनिवेशादेव तथा कृतवान्, न तु ज्ञात्वेत्यर्थः । तस्यां प्रसन्न इति ज्ञापयितुं क्रीडामाह विजगाह जलं स्त्रीभिरिति । पूर्ववन्मर्यादां त्यक्तवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह करेणुभिरिवेभराडिति ॥

एतावत्पर्यन्तं भगवत्त्वमुक्त्वा तिरोहितो भगवानिति ज्ञापयितुं तस्य वस्त्राणां क्लेदनात् वस्त्रान्तरपरिधानमाह कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णायेति ।

कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णायासिताम्बरे ।
भूषणानि महार्हाणि ददौ कान्तिः शुभां स्रजम् ॥ २९ ॥

कान्तिर्भगवतश्चतुर्थी शक्तिः । अत एव तामसी मूर्तिश्चतुर्थी तद्धितार्थं तस्य प्रिये नीले अम्बरे भूषणानि च तदीयानि शुभां स्रजं कल्याणसूचिकां मालां ददौ । अन्यथा अपराधस्मरणात् जीवितमेव न भवेत् । भगवदीयया सत्कृत इति तस्यान्तस्तापो निवृत्तः ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कामं विहृत्येत्यत्र । चतुर्थी शक्तिरिति । 'श्रिया पुष्ट्ये'तिगणनायां चतुर्थीत्यर्थः । अन्यथेति । भगवच्छक्त्या सत्काराभावे भगवदीयाया यमुनाया आकर्षणरूपापराधस्मरणाद् ग्लान्या स्वावतारसमाप्तिं बलः कुर्यादित्यर्थः । रमणं भगवद्वाक्यात्कायिकसान्त्वनार्थं कृतम् । यमुनाकर्षणं तु स्वेच्छया कृतमिति तस्यापराधत्वमिति भावः । अन्तस्ताप इति । पूर्वोक्तग्लानिरूप इत्यर्थः ।

ततस्तत्परिधानात् बहिर्मालिन्यमपि निवृत्तमित्याह वसित्वा वाससी नीले इति ।

वसित्वा वाससी नीले मालामुन्मुच्य काञ्चनीम् ।
रेजे स्वलङ्कृतो लिप्तो माहेन्द्र इव वारणः ॥ ३० ॥

सजातीयेनैव सजातीयं व्यावर्त्यत इति नीले वाससी वसित्वा, मालां च कीर्तिमयीमुन्मुच्य, काञ्चनीं स्वरूपतोऽप्यमृतमयीं नित्यसद्गुणरूपाम् । निर्दोषगुणवान् भूत्वा रेजे । एवं स्वाभाविकीमवस्थामापन्नः स्वलङ्कृतो जातः, लिप्तश्चाङ्गरागैः । सर्वेषां दर्शनीय एव जातः, न तु गुप्त इति दृष्टान्तमाह माहेन्द्र इव वारण इति । ऐरावत इव ॥ ३० ॥

तस्य माहात्म्यमग्रेऽपि दृश्यत इत्याह अद्यापि दृश्यत इति ।

अद्यापि दृश्यते राजन् यमुनाकृष्टवर्त्मना ।
बलस्यानन्तवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥ ३१ ॥

अन्यथा अग्रे अपकीर्तिः स्यादिति । आकृष्टवर्त्मना हलाकर्षणमार्गेण । महत एव वीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव सा जाता, न तु तावदेव बलमिति । वस्तुतस्तु तदप्रयोजकम्, न पूर्णमाहात्म्यसूचकं भवितुमर्हतीति इवशब्दः ॥ ३१ ॥

एवमेकदिनकृत्यमुक्त्वा यावत्कालं स्थितः सर्वेष्वेव दिवसेषु तदतिदिशति ।

एवं सर्वा निशा याता एकेव चरतो व्रजे ।
रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषिताम् ॥ ३२ ॥

एवं सर्वा निशा याता इति । एकेवेति प्रकारे विशेषाभावः । व्रजे चरत इति स्थानस्य समानत्वाद्वैलक्षण्यं न प्रकाशितवान्, तत्त्वसामर्थ्यादिति[1] सूचितम् । स्वपौरुषख्यापनमपि न कृतवानित्यत्र हेतुमाह व्रजयोषितां माधुर्यैराक्षिप्तचित्तस्येति । रामो हि साधनप्रधानः, भगवद्गुणाः तत्र प्रकाशन्त इति तत्साधनार्थमितरापेक्षया तत्समीचीनमिति तावन्मात्रेण पर्यवसितमतिर्माधुर्यैर्भगवद्धर्मैर्वशीकृतचित्तस्य एकेव निशा याता[2]इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वसित्वेत्यत्र । सजातीयेनैवेति । वाससी नीले, मालिन्यमपि नीलमितिलोकप्रसिद्धिः । अतः सजातीयत्वम् । स्वरूपतोऽपीति । हिरण्मयस्य ब्रह्मधर्मत्वोपपादनान्मरणादिदोषराहित्यं नित्यसद्गुणरूपत्वं च । 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह' इति वाक्यादिति भावः ।

अद्यापीत्यत्र । आकृष्टवर्त्मनेति । बलस्यानन्तं वीर्यं तत्सम्बन्धिना आकृष्टवर्त्मना करणेन वीर्यं सूचयतीव दृश्यते इति मूलेऽन्वयः ।

एवं सर्वा इत्यत्र । भगवद्गुणाः तत्रेति । तत्र व्रजे भगवद्गुणाः प्रकाशन्ते इति हेतोर्भगवद्गुणप्राकट्यसाधनार्थमितरापेक्षया व्रजरूपमेव स्थानं समीचीनमिति हेतोस्तत्रत्ययोषितां माधुर्येषु व्रजसम्बन्धमात्रेण हेतुना पर्यवसितमतिर्जात इत्यर्थः । माधुर्यपदार्थमाहुः भगवद्धर्मैरिति । भगवति प्रकाश्यैरनुकल्परूपैः कटाक्षादिधर्मैरित्यर्थः ।

---

१. तत्त्वसामर्थ्यादिति पाठः । २. जातेति पाठ ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

कामस्य पूर्तिमुक्त्वात्र क्रोधस्यापि निरूप्यते ।
कंसादेरिव दुष्टानां मोक्षोऽत्र विनिरूप्यते ॥ १ ॥
सस्थानस्य सदेवस्य पोषकैः सहितस्य च ।
विपक्षिणो नाशरूपः पूर्वस्माद्वचसा पृथक् ॥ २ ॥
लौकिकैरपि वाक्यैर्यः कामादौ प्रविशेत् पुमान् ।
तं कृष्णो मोचयेत् सत्यं सर्वथेति निरूप्यते ॥ ३ ॥
पौण्ड्रकस्य समित्रस्य कर्मोपासनसंयुतौ ।
साधारवंशमात्रस्य नाशः सप्तदशेऽभवेत् ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये पूर्वोक्तानां तामसप्रभृतीनां सात्त्विकत्वापादनात् गोपिकानां सकामत्वात् सात्त्विकप्रकरणे कामः पूरितः । अधुना कंसवत् प्राकृतैरपि वाक्यैः ये भावं कृतवन्तः, तेषां मोक्षरूपो निरोधो निरूप्यते । दैत्यांशानां द्विष्टानां साक्षान्मोक्षो नास्तीति निरोधरूप एव मोक्षो निरूप्यते । तत्रापि कामक्रोधयोः समानकाले प्रादुर्भाव इति शक्तिरपि विभक्तेति यदैव गोपिकानिरोधार्थं भगवान् रामो गतः, तदैव साक्षाद्भगवतोऽपि नियोगं वक्तुं काशीदाहकथा आरभ्यते । तस्याः प्रस्तावनामाह ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सप्तदशेऽध्याये । सस्थानस्येति । बाणासुरप्रसङ्गे तस्य स्थानं स्थापितम् । अत्र काशीस्थानसहितस्य विपक्षिणो नाशः । तत्र देवे महारुद्रे प्रसादः । अत्र देवस्याभिचाराग्नेर्नाशः । तत्र पोषकाणां रुद्रगणानां स्कन्दादीनां च स्थापनम् । अत्र पोषकाणां सुदक्षिणर्त्विजां नाशः । तत्र विपक्षिणो दर्पदूरीकरणमात्रम् । अत्र विपक्षिणो नाशः । एवंप्रकारैरयं मोक्षरूपो निरोधः पूर्वस्माद्बाणासुरनिरोधात्पृथग्भिन्नप्रकारकः । तत्र हेतुः वचसेति । तत्र 'प्रह्लादाय वरो दत्त' इतिवाक्यात्तथा । अत्र तादृशवचनाभावादित्यर्थः । लौकिकैरिति । एता गोप्यः 'श्रुतपूर्वा बलं दृष्ट्वे'ति वाक्यात् लोकवाक्यश्रवणाद्भगवद्विषयककामे प्रविष्टाः । पौण्ड्रकश्च'इति प्रस्तोभितो बालै'रिति वाक्यात् लोकवाक्यश्रवणात् भगवद्विषयकक्रोधे प्रविष्ट इति भावः । कर्मोपासनेति । एतत्संयुतौ सत्यामित्यर्थः । आधारभूतं यद्वंशमात्रं तत्सहितस्य मित्रकाशीराजसहितस्य पौण्ड्रकस्य नाशोऽभवदिति सप्तदशे निरूप्यते इति पूर्वेणान्वयः । साक्षान्मोक्ष इति । भक्तानामिव भगवता सह सर्वकामाशनरूपं 'सोऽश्नुते सर्वान्कामा'निति श्रुत्युक्तं सायुज्यमित्यर्थः । निरोधरूप इति । 'निरोधोस्यानुशयन'मितिवाक्यात् भगवतस्तैः सह तदधिकारोचितरूपेण स्थितिस्ततस्तत्र लय इत्यर्थः ।

श्रीशुक उवाच—नन्दव्रजं गते रामे करूषाधिपतिर्नृप ।
वासुदेवोऽहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥ १ ॥

'करूषान्मानवादास'न्निति कारूषा[1] एव करूषाः क्षत्रियाः, ते वस्तुतः उत्तरापथराजानः ब्राह्मणभक्ता धर्मपराश्च । तेषामधिपतिः कश्चित्कस्यचिद्वसुदेवनाम्नः पुत्रः पुराणेषु वासुदेवोऽवतरिष्यतीति श्रुत्वा, वसुदेवपुत्रत्वादहमेव वासुदेव इति भगवदिच्छया तस्य वासुदेवोऽहमिति निरन्तरं भावनोत्पन्ना । तद्देहात्मवादिन एवेति बहिर्मुखस्यैव वासुदेवभावनया स्वदेशं परित्यज्य काश्यां वासे बुद्धिरुत्पन्ना । ततः काशिराजेन सह मैत्री विधाय काश्यामेव स्थितः । एवं स्थितौ वासुदेवद्वैविध्यं शास्त्रसिद्धं न भवतीति स्वस्मिन् वासुदेवभावना दृढेति अन्तर्बहिरेकरूपता युक्तेति बहिरपि भगवच्चिह्नानि धृत्वा, स्थानवशान्महादेवकृपया च सानुभावोऽपि सन्, भगवतो दुर्गाश्रयणादिव्यामोहकलीलां संचिन्त्य, वासुदेवे तदनुपपन्नमिति स्वयमेव वासुदेवः, नान्य इति निश्चित्य, मुख्यनिषेधार्थं कृष्णाय भगवते दूतं प्राहिणोत् । ननु स्वयं वासुदेवो भवत्येव, नापि द्वैधं[2]मस्ति, अवतारबाहुल्येऽपि समानकालीने न विरोध इति किमिति प्राहिणोदिति चेत् । तत्राह अज्ञ इति । नायं किञ्चिच्छास्त्रतोऽनुभवतो वा जानाति ॥ १ ॥

तर्हि कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह त्वं वासुदेवो भगवानिति ।

त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ।
इति प्रस्तोभितो बालैर्मेन आत्मानमच्युतम् ॥ २ ॥

बाला अनभिज्ञाः दुर्ज्ञमूर्खबालकाः, ते वासुदेवो लोके अवतीर्ण इति श्रुत्वा सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात् निकटस्थमेव तं वासुदेवं वासुदेवनामानं पौण्ड्रक इत्यपराभिधेयं त्वं वासुदेव इत्याहुः । अतो बालकवाक्यात् तैः प्रस्तोभित आत्मानमच्युतं मेने । वासुदेव इति योगव्यावृत्त्यर्थं भगवानिति । तादृशस्य कथं जन्मेत्याशङ्क्याह अवतीर्ण इति । किमर्थमवतीर्ण इत्याकाङ्क्षायामाह जगत्पतिरिति । जगदुद्धारार्थमवतीर्ण इत्युक्तं भवति । एवं प्रस्तोभितः प्रोत्साहितो बालकवत् आत्मानमच्युतमेव मेने ॥ २ ॥

दूतं च प्राहिणोन्मन्दः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने ।
द्वारकायां यथा बालो नृपो बालकृतोऽबुधः ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नन्दव्रजमित्यत्र । वासुदेव इतीत्यस्यानन्तरं भावयामासेति शेषो ज्ञेयः । तद्देहात्मवादिन इति । तद्वासुदेवत्वभावनं देहस्य वसुदेवपुत्रत्वेन वासुदेवत्वादात्मापि वासुदेव इति बुद्ध्यैव जातम्, नतु भगवतः सर्वरूपत्वात्तद्रूपोहमिति ब्रह्मात्मवादबुद्ध्येत्यर्थः । वासुदेवो भवत्येवेति । भगवतः सर्वरूपत्वादिति भावः । नापि द्वैविध्यमिति । 'एकमेवाद्वितीय'मिति श्रुतेरित्यर्थः ।

---

१. कामरूपा इति पाठः । २. द्वैविध्यमिति लेखपाठः ।

तदा द्वैतबुद्धिर्बाधिकेति अज्ञत्वात् बहिर्मुखत्वात् मुख्याद्वैतमज्ञात्वा बाह्यद्वैतं निराकर्तुं दूतं च प्राहिणोत्। बहिर्मुखस्य तथाभावनमेवैकोपराधः, सुतरां भगवते दूतप्रेषणमिति अपराधसमुच्चयार्थश्चकारः । ननु कथं सद्भिर्न निवारित इति चेत् । तत्राह मन्द इति । मन्दस्तुच्छः हीनबुद्धिरिति यावत् । तेन सद्भिरुपेक्षित इत्यर्थः । तर्हि स्वापेक्षयापि भगवत्युत्कर्षं पश्यन् गोवर्धनोद्धरणादिकमपि शृण्वन् कथं प्रतिस्पर्धां कृतवानित्याशङ्क्याह अव्यक्तवर्त्मने कृष्णायेति । भगवन्मार्गः कुत्रापि नाभिव्यक्तः, अतो माहात्म्यस्य अस्पष्टत्वात्तथाकरणमुचितमेवेत्यर्थः । तथापि द्वारकायाम् । 'काश्येव द्वारका प्रोक्ता कलौ नान्या कथञ्चने'ति वाक्यात् भ्रान्तपरिकल्पितादन्या द्वारकापि न भवतीति निश्चित्य, द्वारकायामेव स्थिताय भगवते नाट्यक्रीडायामिव उन्मत्तवाक्यमिव प्रेषितवान् । सर्वथा अप्रसिद्धोर्थः पुरःस्फूर्तिकबाधे सर्वसम्मतो न भवतीति । एतादृशोऽपि लोके व्यवहारोऽस्तीति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह यथा बालो नृपो बालकृत इति । सोऽपि स्वक्रीडायामेव स्वकीयेषु वदति, नतु मुख्ये समागत्येति चेत् । तत्राह अबुध इति । एतदपि न जानातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दूतोऽपि स इव भ्रान्त इति तस्य कथं गमनमित्याशङ्कां निवारयन् कृत्यमाह दूतस्त्विति ।

दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुम् ।
कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसंदेशमब्रवीत् ॥ ४ ॥

द्वारकां समागत्य, तत्रापि सभायां स्थितम्, प्रभुं तत्र सभायां स एव प्रभुरिति सर्वैरङ्गीक्रियमाणम् । वस्तुतोपि कृष्णं सदानन्दम् । दृष्टचैव सर्वतापनाशकं सानुभावं कमलपत्राक्षम् । राज्ञः पौण्ड्रकस्य सन्देशमब्रवीत् । अनेनावश्यकवक्तव्यत्वं दोषाभावश्च सूचितः॥४॥

राजवाक्यमाह द्वयेन ।

वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमेक एव न चापरः ।
भूतानामनुकम्पार्थं त्वं तु मिथ्याभिधां त्यज ॥ ५ ॥

वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमिति । स एक एव भवितुमर्हति । उभयोः प्रयोजनाभावात् । तर्हीदं वाक्यं विपरीतं कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह न चापर इति । अपरः यो न राजा सामान्यभावं च प्राप्तः स न भवतीत्याशयः । किञ्च । कार्यमपि त्वयि विरुध्यते, न मयीत्याशयेनाह भूतानामनुकम्पार्थमिति । त्वया अक्षौहिणीवधेन भूतानुकम्पा न क्रियत इत्यभिप्रायः । नन्वेवमस्तु, दूतः किमिति प्रेष्यत इति चेत् । तत्राह त्वं त्विति । मिथ्याभिधां वसुदेवपुत्रत्वेन वासुदेव इतिसंज्ञाम् । सरस्वती तु 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दित'मिति वाक्यात् शुद्धसत्त्वे आविर्भूतत्वमेव, अतो मिथ्याभिधात्वमिति ॥ ५ ॥

---

१. स्थित्या माहात्म्यं कुतो ज्ञातवानित्याशङ्का अर्थाक्षिप्ता ज्ञेया ।

ननु योगस्य विद्यमानत्वात्कथं मिथ्यात्वम्, कथं वा त्यागः कर्तुं शक्यत इति चेत् । सत्यम् । नहि लोके पितृपुत्रत्वेन नाम भवति । अन्यथा नामकरणं व्यर्थं स्यात् । अतो योगो विद्यमानोऽपि व्यवहारे न वक्तव्यः । अयमेव च त्यागः यल्लौकिकवैदिकव्यवहारेषु तन्नामाख्यापनम्, भ्रमजनकत्वात् मिथ्यात्वमिति मन्यते, वासुदेवः परब्रह्मणोऽपि नामेति, अन्यान्यपि चिह्नानि त्यक्तव्यानीत्याह यानि त्वमस्मच्चिह्नानीति ।

यानि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि सात्त्वत ।
त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नो चेद्देहि ममाहवम् ॥ ६ ॥

पूर्वं स्वमिन् वासुदेवत्वं सिद्धमिति अस्मच्चिह्नत्वं चक्रादीनाम् । नन्वस्मास्वन्यचिह्नानि कथं भवेयुः, अतोऽस्मच्चिह्नान्येव तानीत्याशङ्कायामाह मौढ्याद्बिभर्षीति । अस्मन्मौढ्याच्चिह्नानि बिभर्षीति वास्तवोर्थः । जीवा भगवदाविर्भावेऽपि भगवन्तं न जानन्तीति भगवान् चिह्नानि बिभर्ति । अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनम् । अस्मद्धेतोः । तत्रापि प्रयोजकधर्मात् मौढ्याद्धेतुत्वमुद्धारार्थमेव । नाशस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । सात्त्वतेति वंशनाम्ना वैष्णवनाम्ना वा सम्बोधनम् । तेन वैष्णवन्यायेन शङ्खचक्रादिधारणं न निषिध्यत इति सूचितम्[२] । सत्त्वप्रधानाः सात्त्वाः । सात्त्वत इति तसिल् । विसर्गपाठो वा । लोपो वा द्रष्टव्यः । भक्तजनानुरोधात् बिभर्षीति । एवं विरुद्धनिराकरणं स्वबुद्ध्योक्त्वा, स्वस्य कृपालुतामाविष्कुर्वन्नाह एहि मां त्वं शरणमिति । लौकिकदृष्ट्या सामर्थ्यं न दृष्टमिति यदि नागमनम्, तदा मम आहवं देहि । आ समन्तात् त्वं मामेहि प्राप्नुहि । यथा निकटे गते मम सायुज्यसिद्धिर्भवति । अहमितः त्वत्स्थाने गन्तुमशक्त इति । इदमपि कृपाकार्यं स्वयमागत्योद्धरणम् । नोचेत्, मम वं आह । मह्यमेतावत्सुखं दास्यामीति वद । तदा निश्चिन्ततया सन्देहाभावात् त्वत्समीपागमने यत्नं करिष्यामीति ॥ ६ ॥

एतद्वाक्याद्भगवद्भक्तानां क्रोधे उत्पन्ने तस्य परलोकसिद्धिरपि न भवतीति तेषां तच्छ्रवणेन कौतुकरस एव जात इत्याह कत्थनं तदुपाकर्ण्येति ।

श्रीशुक उवाच—कत्थनं तदुपाकर्ण्य पौण्ड्रकस्याल्पमेधसः ।
उग्रसेनादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥

कत्थनं स्वश्लाघाम् । पौण्ड्रकमिति नाम्ना तस्य हीनत्वमुक्तमेव । पुण्ड्रा हीनाः चण्डालविशेषाः, तद्भावादुत्पन्नः पौण्ड्रः, कुत्सितार्थे कप्रत्ययः, अधमस्वभावोत्पन्नेष्वप्यधम

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यानि त्वमित्यत्र । वास्तवार्थपक्षे सात्त्वतपदस्यार्थमाहुः सत्त्वप्रधाना इति । तथा चास्मदितिपञ्चमीबहुवचनान्तस्य सात्त्वत इति तसिलन्तं विशेषणम् । वं आहेति व्याख्याने लोटो मध्यमपुरुषस्य च व्यत्ययेन लट्प्रथमपुरुषश्च । मामेहि ततः शरणं शरणमार्गं देहि, नोचेन्मम वं वदेत्यन्वयः ।

---

१. भावेनेति पाठः । २. सूचितं भवतीति पाठः ।

इति । तत्रापि न देह एव तस्य दुष्टः, किन्त्वन्तःकरणमपीति ज्ञापयितुमाह अल्पमेधस इति । सभ्याः सभार्हाः । उग्रसेनो राजा येषामिति धर्मविचारो निरूपितः । सर्व एव विचारकाः प्रमेयमत्यन्तं बाधितमिति उच्चकैर्जहसुः । तदेति विचारात्पूर्वमेव ॥ ७ ॥

उवाच दूतं भगवान् परिहासकथामनु ।
उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि यैस्त्वमेवं विकत्थसे ॥ ८ ॥

ततः परिहासकथां कृतवन्तः । अज्ञा इव भूत्वा कीदृशोऽयं वासुदेवः, कथं भक्तपरायण इत्यादिप्रस्तोभनावाक्यैः । उपहासकथामुक्त्वा[1] स्थितेषु तेषु भगवान् दूतमुवाच । भगवद्भावं प्राप्तो वदतीति तस्य वाक्याकरणे तस्याग्रे भगवत्त्वमपि न सेत्स्यतीति तद्वाक्यं यथाकथञ्चित्सत्यं करोति । उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानीति । यैर्धर्मैर्मौढ्यं प्रतीतं भवति, जीवत्वं वा प्राकृतत्वं वा । मूढेति सम्बोधनम् । लोकप्रतीत्या यैः कृत्वा त्वमेवं विकत्थसे, आत्मानमेव बहु मन्यसे, यद्यहमज्ञत्वादिधर्मप्राकट्यं न कुर्याम्, तदा तवैवं विकत्थनं न भवतीति । अत एव अस्मच्चिह्नानीति जीवधर्माणां ग्रहणं निरूपितम् । मद्धर्मपरित्यागद्वारा मामेव परित्यज्य मां शरणमेहि । शरणरूपं मां प्राप्नुहि । जीवाश्रयो भगवान् भवतीति जीवाश्रितश्च[2] तिष्ठतीति । शिष्टमङ्गीकृतं न विरुद्धमिति ॥ ८ ॥

यदुक्तमहं शरणार्ह इति, तज्जीवानां नाश्रयत्वम्, किन्तु ब्रह्मण एवेति प्रार्थितं च देयमिति शरणे निर्णयमाह मुखं तदपिधायेति ।

मुखं तदपिधायाज्ञ कङ्कगृध्रवकैर्वृतः ।
शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनाम् ॥ ९ ॥

तत्रैव काशीनिकटे त्वं शुनां शरणं भविता । अहोरात्रसमसङ्ख्याताः तद्देवताः यमालये श्वानः तिष्ठन्तीति प्रसिद्धिः । जीवाश्च श्वान इत्यपरे । 'गतिसामान्यात्' । 'क्षुत्परीतो यथा दीन' इति वाक्यात् । इन्द्रियाणि वा कुत्सिततरतानि । त एव हि तादृशं शरीरमा-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उत्स्रक्ष्ये मूढेत्यत्र । अत एवेति । अज्ञत्वादिधर्मप्राकट्यादेव त्वया एवं निरूपितम् । तथापि त्वदुक्तमेवास्तु । अस्मच्चिह्नानि बिभर्षीत्यस्य त्वदभिमतव्याख्यानेपि त्वयैव जीवधर्माणां ग्रहणं निरूपितम् । अतस्त्वया स्वपरत्वेनोक्तं त्यक्त्वैहि मामितिवाक्यं मत्परत्वेन जानीहि । तत्पक्षे मूले मां भगवन्तं परित्यज्य मां भगवन्तं शरणमेहीत्यन्वयः । भगवत्परित्यागपदार्थमाहुः धर्मपरित्यागद्वारेति । धर्माणां भगवतश्च भेदाभेदव्यवस्थापनात्तत्परित्यागः परम्परया भगवत्परित्यागः । तथा च मां परित्यज्येत्यस्य मद्धर्मान्परित्यज्येत्यर्थः । ततो मां शरणमेहीति मूलेर्थः । तद्धर्मेति । तत्त्वदुक्तं जीवधर्मग्रहणं धर्मेत्यादिप्रकारकमित्यर्थः । त्वदभिप्रेतार्थस्तु विरुद्धत्वान्न मन्तव्य इत्याशयेन तदभिप्रेतार्थमनुवदन्ति जीवाश्रितश्चेति । शिष्टमिति । शरणत्वातिरिक्तमित्यर्थः । शरणत्वं तु न मन्तव्यमित्याहुः यदुक्तमिति ।

---

१. परिहासकथामिति पाठः । २. जीवोऽश्रित इति पाठः ।

श्रयन्ति । कालावयवा जीवा इन्द्रियाणि वा । मुखं[1]पिधानकर्ता पुत्रादिर्भवति । सर्व एव मारणीया इति मुखस्यापिधानमेव । अज्ञेति । ज्ञानिनो ज्ञानेन देहो दग्धो भवतीति शेषप्रतिपत्तिः, यथाकथञ्चिदपि भवतीति अपिधानं 'तदा' न दूषणं भवेत् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं संबोधनम् । कङ्कास्तामसाः, गृध्रा राजसाः, बकाः[2] सात्त्विका इति त्रिविधैरपि भक्षकैर्वेष्टितः । आधिभौतिकाद्यभिमानिन्यो देवताः सर्वाश्चातः परं न परिपालयिष्यन्तीति । शरणं हि तेषामनुद्वेजकं भवति, तज्जीवतो न भवतीति, हतः सन् यदा शयिष्यसे, तदा शुनां शरणं भवितेति संस्काराभावोऽप्युक्तः । देहस्य येयं प्रतिपत्तिरुक्ता, साऽस्मृता । अन्ते युद्धसमये तत्रासक्तो[3] न भविष्यतीति बोधनार्था । तदैव तस्य मोक्षो भवेदिति मोक्षदात्रा तथैव वक्तव्यम् ॥ ९ ॥

स दूतस्तथैवोक्तवानिति दूतो गुरुस्थाने जात इत्याह इति दूत इति ।

इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत् ।
कृष्णोऽपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह ॥ १० ॥

तद्भगवतोक्तमाक्षेपं स्वामिने स पोषक इति तद्धितार्थं सर्वमेवाहरत्, नत्वन्यथा-भावं न्यूनं वा कृतवानित्यर्थः । वाक्यं प्रेषयित्वा स्वयमपि प्रस्थित इत्याह **कृष्णोऽपि रथमास्थायेति** । यद्यपि भगवान् तत्रैव प्रादुर्भूतः तस्य मुक्तिं दातुं शक्तः, तत्रापि कृष्णः फलरूपः भक्तकृपालुर्वा । सोऽप्यभेदमार्गेण भक्तो भवतीति, तत्स्त्रीणां दुःखं भवतीति, यद्यपि

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मुखं तदपिधायेत्यत्र । पक्षत्रयार्थान् क्रमेणाहुः **कालावयवा इति** । **देहो दग्ध इति** । लिङ्गशरीरं ज्ञानेन दग्धं भवतीत्यर्थः । **शेषप्रतिपत्तिरिति** । शेषस्य स्थूलदेहस्य प्रतिपत्तिर्गतिरित्यर्थः ।

इति दूत इत्यत्र । **स्वामिने** इत्यस्यार्थमाहुः **स पोषक इति** । स पौण्ड्रको दूतस्य पोषको भवति इति हेतोस्तस्य हितार्थं सर्वमाहरदित्यर्थः । तथा च स्वामिने इति तादर्थ्य-चतुर्थी । स्वामिहितार्थमित्यर्थः । **यद्यपीति** । 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्ष'मितिन्यायेन तत्रैव पौण्ड्रकहृदयप्रदेशे प्रादुर्भावेन मुक्तिदानसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात्तत्र गमनं नोचितम्, तथापि कृष्णत्वाद्गत इत्यर्थः । तथापि भक्तार्थमेव गन्तव्यम्, नत्वेतादृशार्थमित्यत आहुः **सोप्यभेदेति** । सोपि भक्त एव भवति । मार्गभेद एव, न तु प्राप्यभेदः । 'गोप्यः कामा'दित्यत्र तथोक्तेः । अतो गत इत्यर्थः । कृष्णपदस्य फलरूपत्वपक्षे आहुः **तत्स्त्रीणामिति** । हृदये एवाविर्भावे तत्स्त्रीणां भगवद्दर्शनं न स्यात्, तदा तासां दुःखं तिष्ठेदेव । अतस्तासु कृपया स्वदर्शनेन तासां कृतार्थत्वाय तत्र गत इत्यर्थः । भक्तकृपालुतावाचकत्वपक्षे आहुः **यद्यपीति** । ननु भक्तत्वे तु सुतरामत्रैवाकारणीयः, न तु तत्र स्वयं गन्तव्यमिति यद्यपि भवति, तथापि सुखो भगवान्भक्तकार्यं करोतीति सूचयितुं जगामेत्यर्थः । हेत्यनेनोक्तमा-

१. मुख्यपिधानकर्तेति पाठः । २. वटा इति पाठः । ३. तत्रासक्तेति पाठः ।

भगवता न गन्तव्यम्, तथापि रथमास्थाय रथस्थितः सुस्थो भक्तकार्यं करोतीति काशीमुपजगाम । तामसस्थाने भगवदाविर्भावः सहसा न भवतीति स्वयमपि काश्यां न प्रविष्टः, अन्यथा काशीत्वमेव न स्यात् । अत एव उप समीप एव जगाम ॥ १० ॥

सोऽपि ग्रामाद्बहिर्भगवन्तं द्रष्टुमागत इत्याह पौण्ड्रकोऽपीति ।

पौण्ड्रकोऽपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः ।
अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुराद्द्रुतम् ॥ ११ ॥

अन्यथा तस्य काश्यां किंवा भवेदिति तस्य भगवत उद्योगमेतावद्दूरं समागमनम् । महारथ इति युद्धाभिनिवेशात् शौर्यलक्षणः स्वधर्म उक्तः । अक्षौहिणीभ्यां सहितः, तस्य तावत् बलं सहजम्, सर्वसामग्र्या सहितो भगवत्समीपं गच्छेदिति । द्रुतं पुरान्निश्चक्रामेति । भगवदिच्छया समागतः कालः तत्रैव शरीरं गृह्णीयादिति भयाद्द्रुतमेव पुरान्निर्गमनम् ॥ ११ ॥

काशिराजोऽपि तन्मित्रमिति तस्याप्यर्धगतिर्भविष्यतीति तस्याप्यागमनमाह ।

तस्य काशिपतिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽन्वयान्नृप ।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्यत्पौण्ड्रकं हरिः ॥ १२ ॥

तस्य काशिपतिरिति । मित्रत्वात्पार्ष्णिग्राहो भूत्वा अन्वयात् । नृपेति सम्बोधनम् । राजधर्मस्तथाविध इति ज्ञापयितुम् । तिसृभिरक्षौहिणीभिः सहित इति । तस्य तावदेव बलम् । तत्र भगवान् प्रथमं कृपया पौण्ड्रकं दृष्टवानित्याह अपश्यत्पौण्ड्रकमिति । भगवज्ज्ञानेन विद्धः स्वाभाविकं दोषं त्यजतीति । यतो हरिः ॥ १२ ॥

तथा कृपायां तस्य जीवत एव सारूप्यं हेतुत्वेन वर्णयति शङ्खेति ।

शङ्खार्यसिगदाशार्ङ्गश्रीवत्साद्युपलक्षितम् ।
बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितम् ॥ १३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्चर्यं यद्यपि भगवांस्तत्रैवेत्यारभ्य विवृतम् । एतावत्करणमाश्चर्यं तथापि कृतवानित्यर्थः । ननु हृदये आविर्भावेनापि भक्तकार्यं तु सिध्यत्येवेत्यत आहुः तामसेति । तस्य तामसस्थानस्थितत्वात्तद्धृदये सहसा साधनव्यतिरेकेणाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । साधनैस्तामसत्वदोषे निवृत्ते तत्राप्याविर्भावो भवति, नतु साधनव्यतिरेकेणेति सहसेत्युक्तम् । अतो भक्तकृपालुत्वात्तत्कार्यार्थं गत इत्यर्थः । स्वयमपि नेति । तत्राविर्भूतो न भवत्यन्यत्र मथुरायामाविर्भूतोपि स्वयं न प्रविष्ट इत्यपिशब्दः । अन्यथेति । भगवतस्तत्र प्रवेशे काशीत्वमेव गच्छेत् । महत एव प्रसिद्धिहेतुत्वेन विष्णुपुरीत्वापत्त्या मथुरात्वं द्वारकात्वं वा स्यादित्यर्थः ।

पौण्ड्रकोपीत्यत्र । अन्यथेति । बहिर्गमनाभावे काश्यां स्थितस्य तस्य किं वा कार्यं भवेत् । तत्र भगवत्सान्निध्याभावान्मुक्तियुद्धादिकं किमपि कार्यं न भवेदित्यर्थः ।

---

१. वृद्ध इति पाठः ।

कृत्रिमसहजभुजेषु शङ्खं अरिश्चक्रं च सहजयोर्धृतवान्। गदाशार्ङ्गौ कृत्रिमयोः। श्रीवत्सादिचिह्नान्यपि कृतवान्। कौस्तुभसमानाकृतिमणिं कृत्वा कण्ठे स्थापितवान्। अन्ये तु श्रीवत्सकौस्तुभौ चर्म छित्वा तत्र स्थापितवानित्याहुः। तथा सत्यकृत्रिमता स्यादिति। वनमालाविभूषितमिति। यथैव नित्यनूतना भवति, तथा वनमालां सम्पादयतीति॥ १३॥

कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजम्।
अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम्॥ १४॥

कौशेयवाससी पीते, भगवानिव वसानः समागतः, न तु कञ्चुकादिकं परिधाय, अन्यथा अन्ते वेषवशादन्यथा गतिः स्यात्। गरुडध्वजमिति। चित्रमयीं दारुमयीं वा गरुडमूर्तिं ध्वजे स्थापितवानिति। भजनीयोऽन्यो नास्तीति, धर्मश्चान्यो न कर्तव्य इति, भक्तैः सह स्वयमात्मानमेव पूजयतीति, अमूल्यमेव मौलिमाभरणानि च सम्पादितवान्। तथैव मकराकृतिकुण्डले। ध्यानेन भगवदावेशाच्च सर्वे एव भगवद्धर्मास्तत्राविष्टा इति स्फुरत्पदेन सूचितम्॥ १५॥

तस्य रूपं दृष्ट्वा भगवान् संतुष्टः अभिनन्दनं कृतवानित्याह।

दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यं वेषं कृत्रिममास्थितम्।
यथा नटं रङ्गगतं विजहास भृशं हरिः॥ १५॥

दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यं वेषं कृत्रिममास्थितमिति। परं कृत्रिमम्। आस्थितमिति तत्रासक्तिर्महतीति वेषस्य न केनाप्यंशेन भङ्गः सूचितः। कृत्रिमत्वे गतिर्न भविष्यतीत्याशङ्क्य, रसोत्पादकत्वात् 'स्थाय्येव भावो रस' इति 'अधिकं तत्रानुप्रविष्ट'मिति निरूपयितुमाह यथा नटं रङ्गगतमिति। अतिहर्षात् भृशं विजहास। तस्य सर्वं भावं स्मृत्वा सर्वस्यैवाभिनन्दनं कृतवानित्यर्थः। यतो हरिः॥ १५॥

ततः सेनायाः प्रथमं भगवत्यतिक्रममाह शूलैरिति।

शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः।
असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम्॥ १६॥

शिवप्राधान्यात् प्रथमं शूलग्रहणम्। दशभिरायुधैः सर्वप्रकारेण हरिं तूष्णीं स्थितं तान् गणयन्तं[1] प्राहरन्॥ १६॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

गरुडध्वजमित्यत्र। ध्वजस्थापनस्य तात्पर्यत्रयमाहुः भजनीय इति। धर्मश्चेति। भक्तैः सहेति।

दृष्ट्वा तमित्यत्र। कृत्रिमत्वे इति। रसस्य स्थायित्वनियमाद्रसो न हीयते, किन्तु कृत्रिमत्वमधिकं प्रविष्टं व्यभिचारिभाववदिति निरूपयितुं रसोत्पादकत्वमाहेत्यर्थः। शूलैरिति। शूलादिदशसंख्यातात्पर्यमाहुः सर्वप्रकारेणेति। सगुणनिर्गुणप्रकारेणेत्यर्थः। हरिपदस्यार्थमाहुः। तूष्णीं स्थितमिति।

---

१. तमगणयन्तमिति पाठः।

ततोऽक्लिष्टकर्मा भगवान् तां सेनां दूरीकृतवानित्याह कृष्णस्त्विति ।

कृष्णस्तु तत्पौण्ड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यन्दनवाजिपत्तिमत् ।
गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगान्ते हुतभुक्पृथक्प्रजाः ॥ १७॥

तुशब्देन भगवतो जयमाह । तद्बलं प्रहरणकर्तृ । पौण्ड्रककाशिराजयोरिति सात्त्विकतामसभावापन्नयोरपि । राजसा एव हन्तव्या इति तयोरमारणमाशङ्क्य नामग्रहणम् । अङ्गानि गणयति गजेति । तयोरराजसत्वात् सेनाव्यवस्था कदाचिन्न भवेदिति तदर्थं गणना । गदादिभिः चतुर्भिरेव आसमन्तादार्दयत् पीडितवान् । अस्त्रादिसहितैर्बाणैः कृत्वा दाहपर्यन्तं कृतवानिति वक्तुं दृष्टान्तमाह यथा युगान्त इति । प्रजानां क्षयो यस्मात् तादृशो हुतभुक् प्रलयाग्निः ॥ १७ ॥

ननु महादेवः कथं तत्साहाय्यं न कृतवानित्याशङ्क्याह आयोधनमिति ।

आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्खरोष्ट्रैररिणावखण्डितैः ।
बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामाक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् ॥ १८॥

चक्रेण खण्डितै रथादिभिः कृत्वा आयोधनं रणभूमिर्बभौ । तैश्चितं व्याप्तं प्रसारितम् । तर्हि तद्दृष्ट्वा मूलभूतौ पलायितौ भविष्यत इत्याशङ्क्याह मोदवहं मनस्विनामिति । मोदं वहतीति । भूतपतेर्महादेवस्याक्रीडनं क्रीडास्थानं कृतवान् । तत्राप्युल्बणमत्युत्कटम्, येन भक्तोऽपि न स्मृतः ॥ १८ ॥

अथ पौण्ड्रकवधार्थमुद्यतः स्वोपदिष्टोर्थस्तेन विस्मृतो मा भवत्विति पुनः स्मारयति अथाहेति द्वाभ्याम् ।

अथाह पौण्ड्रकं शौरिर्भोभो पौण्ड्रक यद्भवान् ।
दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥ १९ ॥
त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाज्ञ मृषा धृतम् ।
व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम् ॥ २० ॥

शौरिरिति पितृपितामहनाम्ना भगवत उत्कर्षं पौण्ड्रकेति तस्यापकर्षं चाह भो भो पौण्ड्रकेति । तस्य सहजो दोषः भगवता कीर्तित इति तन्नाशो निरूपितः । यद्भवान् दूतवाक्येन मामाह, तान्यस्त्राणि सहजानि ते तुभ्यं त्वदर्थं उत्सृजामि, यैस्त्वं सहजस्तादृशो भविष्यसि । मे अभिधानं वासुदेवेति यत्त्वया मृषा धृतम्, भगवद्भावात् पूर्वमेव बालकवाक्येन स्थापितम्, तत्त्याजयिष्ये । सहजं तु दास्यामीति । यदि संयुगे न हनिष्यामि, तदा निकटे समागत्य सायुज्यं दास्यामि । इदानीं युद्धार्थमेवागत इति सारूप्यमेव प्रयच्छामि ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आयोधनमित्यत्र । मूलभूताविति । सेनायां मुख्यौ पौण्ड्रककाशिराजावित्यर्थः ।

त्याज्ययिष्य इत्यत्र । व्रजामि शरणमित्यस्यार्थमाहुः सायुज्यं दास्यामीति । तथा च त्वदर्थं शरणत्वं व्रजामि प्राप्नोमीति तदर्थः ।

अयं दोषः दूतप्रेषणाज्जातः, अन्यथा सायुज्यमेव भवेत् । यदि तूष्णीं तिष्ठेदित्यर्थः । अनेनैवमपि सूचितम् । इदानीमपि चरणे चेत्पतति, सायुज्यमेव दास्यामीति ॥ २० ॥

तथाप्यनिवृत्तं भगवान्मारितवानित्याह इति क्षिप्त्वेति ।

इति क्षिप्त्वा सितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौण्ड्रकम् ।
शिरोऽवृश्चद्रथाङ्गेन वज्रेणेन्द्रो यथा गिरेः ॥ २१ ॥

क्षेपो दोषस्मारणम्, सितैः तीक्ष्णैर्बाणैः अश्वान् हत्वा विरथीकृत्य चक्रेण शिरश्चिच्छेद । भक्तवधोऽनुचित इत्याशङ्क्य, परोपद्रवकारित्वात् मारितवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह वज्रेणेन्द्र इति । यद्यपि 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' इति तेषां पक्षच्छेदोऽनुचितः, तथापि लोकेत्युपद्रवकर्तृत्वाद्धननमिन्द्रद्वारा । पक्षावेव शिरःस्थानीयौ ॥ २१ ॥

सात्त्विकवधमुक्त्वा तामसवधमप्याह तथा काशिपतेरिति ।

तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ।
व्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः ॥ २२ ॥

विरथीकृत्य तमप्याक्षिप्य । चक्रेण हतो मुक्तो भविष्यतीति, छिन्नमपि शिरश्चे-द्भगवान् पश्येत्, तथापि मुक्तो भवेदिति कालावयवभूतैः पत्रिभिर्बाणैः शिर उत्कृत्य काशिपुर्यां व्यपातयत् । साहाय्यं शरीरेणैव कृतमिति शरीरांशः तस्य मुक्तः कृतः । तस्य मध्ये पतनादिकमाशङ्क्य दृष्टान्तमाह पद्मकोशमिवानिल इति । अनेन व्याजेन भगवान् महादेवे तच्छिरःकमलपूजां कृतवानिति द्योतितम् ॥ २२ ॥

युद्धमुपसंहरन् भगवतो द्वारकागमनमाह एवं मत्सरिणं हत्वेति ।

एवं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिः ।
द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः ॥ २३ ॥

भक्तस्यापि हनने मात्सर्यमेव हेतुः, काशिराजवधे तत्सखित्वं हेतुरिति । ततो भगवत्कृतं लोकशास्त्राविरुद्धमिति ज्ञापयितुं सिद्धैर्गीयमानकथामृत इत्युक्तम् । एवं सर्वदुःखहर्ता तेषां दुःखं दूरीकृत्य द्वारकामाविशत् ॥ २३ ॥

पौण्ड्रकस्य हननानन्तरं या गतिर्जाता तामाह स नित्यमिति ।

स नित्यं भगवद्ध्यानप्रध्वस्ताखिलबन्धनः ।
बिभ्राणश्च हरे रूपं स्वरूपं तन्मयोऽभवत् ॥ २४ ॥

स तन्मयोऽभवत्, तेन व्याप्तोऽभवत् । आत्मनि परमात्मा आविष्टः तेनावेशी जातः । शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणसद्भावे आधिदैविकानि शरीरादीनि तत्राविष्टानि,

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तथा काशिपतेरित्यत्र । मुक्तः कृत इति । मस्तकाद्भिन्नः कृतः । शरीरं पौण्ड्रक-समीपे मस्तकं काश्यां पातितमित्यर्थः । अनेनेति । पद्मकोशदृष्टान्तेनेत्यर्थः ।

स नित्यमित्यत्र । शरीरेन्द्रियेति । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामती'ति पक्षे वासना-त्मकदेहादिसद्भावे तत्र वासनात्मकदेहादौ आधिदैविकानि शरीरादीन्याविष्टानीत्यर्थः ।

अन्यथा तु स्वतन्त्रावेशीव भगवद्गणो जातः, तत्र च भगवत इव तस्यापि लीला भविष्यतीति मुख्यः पक्षः। विष्णुदेवतानुरूपत्वे तु वैष्णवलोके तथात्वमिति शङ्खचक्रादिभावस्यैव प्राधान्यादिति केचित्। तस्य तथात्वे हेतुमाह। नित्यं भगवद्ध्यानेन प्रध्वस्तानि अविद्याकामकर्मादीनि मात्सर्यादीनि च पश्चादुत्पन्नानि उभयविधान्यपि बन्धनानि यस्य। अनेन देहान्तरोत्पादकं कर्म निवर्तितम्। भगवदावेशे हेतुमाह बिभ्राणश्च हरे रूपमिति। हरिः रूप्यते अनेनेति शङ्खचक्रादिभावसमुदायः। तं बहिर्बिभ्रत्। स्वरूपं तु मनसा बिभ्रत्। चकारात्तत्क्रियादीनां सर्वेषामाधानमुक्तम्। एवं सर्वसामग्र्यां तन्मयत्वं युक्तमेव। पौण्ड्रकस्य गतिमुक्त्वा तेन सहागतस्य काशिराजस्यापि कथं सा न गतिरिति शङ्कां वारयितुं तदुत्पन्नानां तदीयानां सर्वेषामेव परमं दोषमाह यावदध्यायपरिसमाप्ति। अर्थात्तेऽपि निरुद्धाः, तीर्थमपि निरुद्धं भवतीति निरूपितम्॥ २४॥

शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुण्डलम्।
किमिदं कस्य वा वक्त्रमिति संशिशियरे जनाः॥ २५॥

यद्भगवता पत्रिभिः शिरश्छिन्नम्, तद्राजद्वारि पतितम्, तदालोक्य। राजत्वज्ञापनाय सकुण्डलमिति। मुखं रुधिराविलमिति कुण्डले अभिज्ञापके निरूपिते। आदौ पतनसमये किमिदं पतितमिति बुद्धिरुत्पन्ना, ततः शिर इति ज्ञात्वा कस्येति, ततो राज्ञो भविष्यतीति ज्ञातेऽपि वक्तुमयुक्तत्वात्संशिशियरे। संशयं प्राप्ताः॥ २६॥

ततोन्तरङ्गाः समागत्य निश्चयं चक्रुरित्याह राज्ञः काशिपतेरिति।

राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबान्धवाः।
पौराश्च हा हता राजन्नाथ नाथेति प्रारुदन्॥ २६॥

महिष्यः स्त्रियः, बान्धवा गोत्रिणः, पौराः सेवकाः, चकारादन्येऽपि साधारणाः, तथा वक्तुमनुचितमित्याशङ्क्य, तेषां तुल्यव्यसनत्वं निरूपयितुमाह हा हता राजन्निति। माहात्म्ये राजन्निति। स्नेहे नाथेति। यथा स्ववधे राजा बोध्यते, तद्वद्बोधयांचक्रुरित्यर्थः। चकारात्पितः स्वामिन्नित्याद्यपि। स्ववधे यथा क्लेशेन रोदनम्, तथा मुखतो वदन्त एव रोदनं कृतवन्तः॥ २६॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अन्यथा त्विति। 'इहैव समवनीयन्ते प्राणा' इति पक्षे तु देहादिकं विनैव 'चिति तन्मात्रेणे'ति न्यायेन भगवत्पार्षदो जात इत्यर्थः। तत्र चेति। भगवत्पार्षदत्वे जाते सतीत्यर्थः। भगवत इवेति। यथा भगवतो देहादिरहितस्यैव लीला, तथैतस्यापीत्यर्थः।

शिरःपतनमित्यस्याभासे। निरुद्धा इति। विरुद्धप्रकारेणापि भगवत्येव चित्तवृत्तीनां निरोध इत्यर्थः। तीर्थमपीति। तीर्थस्था अपीत्यर्थः।

ततः क्षत्रिय इति मानभङ्गार्थं भगवतैवं प्रदर्शितमिति वैरं सिसाधयिषुः[1] विष्णोः समानौ ब्रह्मशिवौ ज्ञात्वा तयोराराधनार्थं प्रवृत्त इत्याह सुदक्षिणस्तस्य सुत इति ।

सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः ।
निहत्य पितृहन्तारं यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ २७ ॥

ब्रह्ममहादेवौ पितृहन्ता तस्य सहजो देहादिदोष इति तद्वधार्थं प्रयत्नं करोतीति तूष्णीं स्थितौ । जातश्चार्थस्तथैव । बहुदक्षिणयज्ञादुत्पन्नः । सुदक्षिण इति वैदिकप्रकारे तस्य श्रद्धा, अन्यथा राज्ञामनुवृत्तिमेव लौकिकीं कुर्यात् । संस्थाविधिः पारलौकिकी क्रिया । पितृत्वात्तदावश्यकम् । ततोऽपि क्षत्रियो न निष्कृतो भवतीति पितृहन्तारं स्वादृष्टशरीरादिकं हत्वैव अपचितिं यास्यामीति ॥ २७ ॥

स्वबुद्ध्यै विचारितवानित्याह इत्यात्मनाभिसंधायेति ।

इत्यात्मनाभिसंधाय सोपाध्यायो महेश्वरम् ।
सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ॥ २८ ॥

सोपाध्यायो ब्राह्मणसहितः । महेश्वरमिति । ब्राह्मणादपि महादेवं महान्तं मन्यते । कदाचिद्ब्राह्मणाः, ब्रह्मण्यो भगवानिति पक्षपातं कुर्युरिति । परमेण समाधिनेति । योगेन महादेवस्तुष्यतीति । परमः साक्षान्महादेवप्रीतिजनकः । समाधिः चित्तैकाग्र्यम्, तेन तुष्यतीति शैवतन्त्रसिद्धत्वात्तथा कृतवान् ॥ २८ ॥

ततः प्रीतो महादेवः । ननु भगवत्सान्निध्य एव समाधिः फलसाधक इत्याशङ्क्याह अविमुक्त इति ।

प्रीतोऽविमुक्ते भगवांस्तस्मै वरमदाद्भवः ।
पितृहन्तृवधोपायं स वव्रे वरमीप्सितम् ॥ २९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सुदक्षिणस्तस्य सुत इत्यत्र । ननु भगवद्द्रोहार्थं प्रवृत्तो ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिर्देवेन महारुद्रेण च कुतो न निवारित इत्यत आहुः ब्राह्मणेति । अयं पितृहन्तृवधार्थं यतते, पितृहन्ता तु सहजोऽस्यैव देहादिदोषः । देहेन साहाय्यं कृतमतो मारितः । हेतुत्वेपि प्राधान्यविवक्षया कर्तृत्वम् । तथा च तस्य सुदक्षिणस्य पितृहन्ता पितृदेह एव, तद्वधार्थं प्रयत्नं करोति, न तु भगवति किञ्चित्, अतस्तूष्णीं स्थितौ न निवारितवन्तावित्यर्थः । जातश्चार्थ इति । कार्यकारणयोरभेदेन 'आत्मा वै पुत्रनामासी'ति श्रुतेश्च पितापुत्रदेहयोरैक्येन सुदक्षिणदेहनाश एव जात इत्यर्थः । स्वादृष्टशरीरादिकमिति । स्वस्य सुदक्षिणस्यादृष्टं उक्तरीत्या भेदेन शरीरादिकं च पितृहन्तृ इत्यर्थः । इत्यात्मनेत्यत्र । भगवत्सांनिध्ये इति पूज्यदेवसांनिध्ये इत्यर्थः ।

---

१. सिसाधयितुरिति । २. निवृत्त इति पाठः ।

तत्र हि पूर्वं महादेवः पञ्चमं शिरो ब्रह्मणश्छित्वा, ब्रह्महत्यया व्याप्तः, नारायणाश्रमं गत्वा, पृष्टो बदरीनाथः, कथं ब्रह्मवधाद्विमोक इति, तदाह भगवान्, स्वस्थानं गच्छ, यत्र चास्य कपालस्य पतनम्, ततश्चाव्यावृत्तिः कर्तव्येति । ततः काश्यामागतस्य तथा जातमिति, ततःप्रभृति महादेवेन न तद्विमुक्तम् । अतो नित्यसान्निध्यात् महादेवस्तत्र प्रसन्नः, स च भगवान् भवति । तामसकल्पेषु तद्रूप एव भगवानिति । यत उद्भवरूपः । अतस्तस्मै वरं दत्तवान् । वरं ब्रूहि, दास्यामीत्युक्तवानित्यर्थः । ततः स्वाभिलषितमाह पितृहन्तुरिति । ननु कथमस्य वरत्वम्, दुःखाभावसुखरूपत्वाभावात्, तत्राह ईप्सितमिति । न हि वरो नाम कश्चिन्नियतोऽस्ति । य एव कश्चन मनस्यभिलषितो भवति, स एव वर इति ॥ २९ ॥

तदा महादेवः उभयथाप्यनिष्टमिति ज्ञात्वा, भक्तहितार्थं व्याजेन साधनमुपदिशति, अन्यथा न निवृत्तो भवतीति । शिववाक्यमाह त्वं दक्षिणाग्निं परिचरेति ।

दक्षिणाग्निं परिचर ब्राह्मणैः सममृत्विजम् ।
अभिचारविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः ॥ ३० ॥
साधयिष्यति सङ्कल्पमब्रह्मण्ये प्रयोजितः ।

'अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन् एषा वास्य घोरा तनूर्यद्रुद्रः-तस्मा एवैनमावृश्चति ता जगार्तिमार्च्छती'ति श्रुतेः । दक्षिणाग्नावेवाभिचारहोमः । अत आह त्वं दक्षिणाग्निं परिचरेति । तत्राप्येकाकिना न कर्तव्यमिति ब्राह्मणैः सममित्युक्तम् । ऋत्विजां मध्ये ऋत्विजां सम्बन्धी वा । तेन चातुर्होत्रविधानेन कर्तव्यमिति, तत्राप्यभिचारविधानेन, इष्टिप्रकृतिकश्चेत्, न शरमयादि । पशुप्रकृतिकत्वे तु तूपरः । पशुः स्फ्यो यूपः शरमयं बर्हिः वैभीतिक इध्मः । अत्र तु पुरोडाश एव । यतोऽग्निरेव देवः । स च प्रमथैर्वृतः । अतो रुद्रवानेवाग्निः । अभिचारसामान्यात् शरमयादिर्वा । ततो यद्भविष्यति, तदाह स चाग्निरिति । तव कः प्रसाद इति चेत् । अग्निरपि प्रसन्नो मत्कृपया, अन्योऽपि प्रसाद इति वक्तुं प्रमथैर्भूतगणैर्वृत इत्युक्तम् । ततस्ते संङ्कल्पं साधयिष्यति । यदि अब्रह्मण्ये प्रयोजितो भविष्यति, अन्यथा विपरीतो भूत्वा त्वामेव भक्षयिष्यतीति भावः । 'तस्मादग्निचिह्नाभिचरितवै प्रत्यगेनमभिचारस्तृणुत' इति श्रुतेः । सुदक्षिणस्तु भगवन्तं ब्रह्मण्यं न जानाति । चकारात्तदङ्गदेवता अपि कार्यं करिष्यन्तीति सूचितम् ॥ ३०½ ॥

एवं महादेवेनाज्ञप्तस्तथैव चक्रे, परमुद्देश्यो न तदुक्त इति ज्ञापयितुमाह कृष्णायाभिचरन्निति ।

इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृष्णायाभिचरन् कुधीः ॥ ३१ ॥

कृष्णो ब्राह्मणानां फलरूपः, ब्राह्मणहितश्च । अतः कुधीः ॥ ३१ ॥

उत्पादने वैगुण्याभावात् अग्निरुत्थित इत्याह अग्निरुत्थितः कुण्डादिति ।

ततोऽग्निरुत्थितः कुण्डान्मूर्तिमानतिभीषणः ।
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ३२ ॥

दक्षिणाग्निकुण्डात् । ज्वालारूपतां वारयति मूर्तिमानिति । प्रसन्नदेवतारूपतां वारयति अतिभीषण इति । मृत्युरूपतां[1] वक्तुं तं वर्णयति तप्तताम्रेति द्वयेन । तप्तताम्रसदृशानि श्मश्रूणि यस्य । अङ्गारानेवोद्गिरन्ति लोचनानि यस्य । यथा कालीयादेः । अङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ३२ ॥

दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदण्डकठोरास्यः स्वजिह्वया ।
आलिहन्सृक्किणी नग्नो विधुन्वंस्त्रिशिखं ज्वलन् ॥ ३३ ॥

दंष्ट्रया उग्रः, भ्रुकुटी च दण्डरूपा, एताभ्यां स्वरूपतोऽपि कठोरमास्यं यस्य । स्वजिह्वया सृक्किणी आलिहन्निति कार्याभिनिवेशो निरूपितः । नग्न इति स्वदेहमपि न जानातीत्युक्तम् । तेनाविचार्यैव क्रूरं करिष्यतीति । साधनमपि तथाविधमाह विधुन्वंस्त्रिशिखमिति । ज्वलन्निति क्रोधादिना ॥ ३३ ॥

अग्नित्वात् स्वभावतोऽपि गतिसामर्थ्यार्थमाह पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यामिति ।

पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यां कम्पयन्नवनीतलम् ।
सोऽभ्यधावद्वृतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन् दिशः ॥ ३४ ॥

अग्रे कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितुमिदानीं तस्य महत्सामर्थ्यमाह कम्पयन्नवनीतलमिति । तस्योद्योगमाह सोऽभ्यधावदिति । भूतैः प्रमथगणैर्वृतः ॥ ३४ ॥

ततो द्वारकायामपि तद्दर्शनेन भयं जातमित्याह तमाभिचारदहनमिति ।

तमाभिचारदहनमायान्तं द्वारकौकसः ।
विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे मृगा यथा ॥ ३५ ॥

यतो दिशः प्रदहन् समागतः । अतस्तं दृष्ट्वा उत्पत्तिविचारेणापि आभिचारदहन इति । तत्राप्यायान्तम् । द्वारकौकस इति पूर्वमेव स्थानं त्यक्त्वा यथाकथञ्चिदत्र स्थितम् । अत्रापि भये किं कर्तव्यमिति विलोक्यैव तत्रसुः । अहन्यमाना अपि । तत्र बलिष्ठाः शूरा न तथा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह सर्व इति । उपजीव्यनाशात् प्रतिक्रियायामसामर्थ्यात् मह-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दंष्ट्रोग्र इत्यत्र । एताभ्यामिति । द्वाभ्यां भ्रुकुटीभ्यामित्यर्थः । तथा च दंष्ट्रया उग्रो भृकुटीरूपो दण्डस्ताभ्यां कठोरास्य इति विग्रहः । दंष्ट्रोग्रत्वं भृकुटीदण्डस्य न सम्भवतीत्यत आहुः स्वरूपतोपीति । तथाच दंष्ट्रया उग्रः । भृकुटी दण्डरूपा यस्य तादृशः । कठोरमास्यं यस्य तादृशश्चेति कर्मधारयः ।

तमाभिचारेत्यत्र । तमित्यस्यार्थमाहुः यत इति । उपजीव्यनाशादिति । उपजीव्या द्वारिका, तद्दाहो न भविष्यतीत्यर्थः ।

---

१. मृत्युरूपतां वारयति तप्तताम्रेति पाठः ।

तोऽपि भयमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह वनदाहे यथा मृगा इति ॥ ३५ ॥

अन्यत्रालब्धशरणाः निश्चिन्तं भगवन्तं विज्ञापयामासुरित्याह अक्षैः सभायां क्रीडन्तमिति ।

अक्षैः सभायां क्रीडन्तं भगवन्तं भयातुराः ।
पाहि पाहि त्रिलोकेश वह्नेः प्रदहतः पुरम् ॥ ३६ ॥

अनेनान्तर्बहिः चिन्ताभावो निरूपितः । सभ्याधानार्थं क्रीडयतीति ज्ञापयितुं सभायामित्युक्तम् । यत उत्थानं न सम्भवति । भगवन्तमिति सर्वथा समर्थम् । भयातुरा इति न तेषामवसरानवसरपरिज्ञानमिति सूचितम् । भीतानां वाक्यमाह पाहि पाहि इति । त्राहि त्राहीति क्वचित्पाठः । तत्रापि परस्मैपदं छान्दसमिति केचित् । उभयपदी धातुरित्यपरे । त्रिलोकेशेति । महादेवादिनिराकरणेऽपि सामर्थ्यं सूचितम् । पुरं प्रदहतो वह्नेः सकाशात् पालयेति, यथा पुरदाहो न भवति, तथा यत्नं कुर्विति ॥ ३६ ॥

क्षणं चेत्ते न वदेयुः, तदा भगवान् तूष्णीं स्थितः दाहप्रारम्भपर्यन्तम् । पश्चादतिक्रोधे पक्षान्तराणां मूलच्छेदमेव कुर्यात् । यथा न कदापि भगवद्विपक्षाणामुद्गमः स्यात् । तावद्विलम्बं लोका न सहन्त इति भगवान् भक्तकृपालुः तद्वैक्लव्यात् सामिकार्यमेव कृतवानित्याह श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यमिति ।

श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यं दृष्ट्वा स्वानां च साध्वसम् ।
शरण्यः सम्प्रहस्याह मा भैष्टेत्यवितास्म्यहम् ॥ ३७ ॥

तत्प्रसिद्धं जनानां वैक्लव्यं दृष्ट्वा च निमित्तं तेषां साध्वसं भयं च दृष्ट्वा स्वयं शरणार्हः प्रहस्याह स्वनाशार्थं कृतवानिति । मा भैष्टेत्याह । हेतुवाक्यव्यतिरेकेण भयस्यानिवृत्तावाह अवितास्म्यहमिति ॥ ३७ ॥

निदानापरिज्ञानेऽपि सुदर्शनं सर्वार्थमिति सुदर्शनावलम्बनेनैव कदाचित्प्रतीकारं कुर्यादित्याशङ्क्याह सर्वस्यान्तर्बहिःसाक्षीति ।

सर्वस्यान्तर्बहिःसाक्षी कृत्यां माहेश्वरीं विभुः ।
विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ॥ ३८ ॥

माहेश्वरीं कृत्यां विभुत्वाद्विज्ञाय तद्वधार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत्, चक्रं हि सचेतनं चक्ररूपेणैव । विभुत्वान्न चक्रसामर्थ्येन किञ्चित्, किन्तु स्वसामर्थ्येनैवेत्युक्तम् । तस्य विघातः अग्नेः कार्यप्रतिघातः, न तु स्वरूपनाशः । पार्श्वस्थ इति स सर्वथा हृदयाभिज्ञः ॥ ३८ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अक्षैः सभायामित्यत्र । सभ्याधानार्थमिति । 'शतमक्षान्विजानाती'ति सभ्येषु विद्यास्थापनार्थमित्यर्थः ।

सर्वस्येत्यत्र । सचेतनमिति । चेतनासहितमित्यर्थः ।

ततो भगवदिच्छानुसारेण चक्रकृत्यमाह तत्सूर्यकोटिप्रतिममिति ।

तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभम् ।
स्वतेजसा खं ककुभोऽथ रोदसी चक्रं मुकुन्दास्त्रमथाग्निमार्दयत् ॥ ३९ ॥

सूर्यकोटिसमानतेजस्त्वं स्वाभाविकी शक्तिः । जाज्वल्यमानमिति तस्योत्साहो निरूपितः । प्रलयानलप्रभमिति तस्य क्रोधावेशः । ततः क्रोधवशादुक्तदृष्टान्तसधर्मा जात इत्याह स्वतेजसा खं ककुभो रोदसी च अर्दयदिति । अन्तरिक्षं दश दिशः द्यावापृथिव्यौ च ज्वालयतीव । एतत्सामर्थ्यं न स्वस्य, किन्तु भगवत इति वक्तुं मुकुन्दास्त्रमित्युक्तम् । एवं सर्वं दग्ध्वैव, पश्चाद्भिन्नप्रक्रमेण अग्निमार्दयत् । आ सर्वतः सर्वथैव भग्नसङ्कल्पं कृतवान् ॥ ३९ ॥

ततो यज्जातं तदाह कृत्यानलः प्रतिहत इति ।

कृत्यानलः प्रतिहतः स रथाङ्गपाणेरस्त्रौजसा स नृप भग्नमुखो निवृत्तः ।
वाराणसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं सर्त्विग्जनं समदहत्स्वकृतोऽभिचारः ॥

स स्वतन्त्रोऽपि कृत्यानलः श्रुत्या साधितोऽपि । रथाङ्गपाणेरिति तस्य लौकिकवैदिकसामर्थ्यनाशकत्वमुक्तम् । तत्रापि अस्त्रत्वात् अप्रतिहतरूपमेव । तत्रापि तस्य ओजः तेन हतः सन् भग्नमुखो भूत्वा निवृत्तो जातः । ततो वाराणसीमपि महानिति प्रति समेत्य व्याघुट्य समागत्य स्वस्थाने समागत्य सुदक्षिणं तं स्वोत्पादकं सर्त्विग्जनं ऋत्विग्जनसहितं सम्यगदहत् । अनेन ब्राह्मणा हता इति न भगवद्दोषः कोऽपि । यतः स्वकृत एवाभिचारः, आत्मीयश्चेद्बाणः स्वात्मानं विध्यति, तदा न कस्यापि दोष इति ते सर्वे कृत्यानलेन भस्मसात्कृता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

ततः सुदर्शनं भगवद्धृदयं जानातीति काशीमपि पीडितवदित्याह **चक्रं च विष्णोरिति** ।

चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं वाराणसीं साट्टसभालयापणाम् ।
सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालाम् ॥ ४१ ॥

तदनु कृत्यानलमनुप्रविष्टं सत् वाराणसीं समदहदिति सम्बन्धः । विष्णोश्चक्रत्वान्न तस्य भयम् । छर्दींष्येव दग्धानि इति शङ्कां वारयितुं साट्टसभालयापणामित्युक्तम् । अट्टादयः सौधगृहाः । सभास्थानान्यपि । तथा आपणः पण्यवीथी । एते अद्यापि लोके सुधाधवलिता भवन्ति । साधारणा एत इति विशिष्टानामपि दाहं निरूपयति सगोपुरेति । पुरद्वारसहिताम्, अट्टालकाः हर्म्याः धनिनां गृहाः । कोष्ठानि दुर्गादावन्नसंग्रहस्थानानि । सगोकुलाट्टालसगोष्ठसंकुलामिति पाठे गोष्ठादीनां गोकुलस्य । तत्रापि प्रसि-

market

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्सूर्यकोटीत्यत्र । उक्तदृष्टान्तसधर्मा जात इति । उक्तदृष्टान्तस्य प्रलयानलस्य कार्यं कृतवानित्यर्थः । इति सप्तदशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

द्वगोपानां अट्टालकसहितस्य कदाचिद्दाहं न कुर्यादिति शङ्का स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमेवमुक्तम् । लक्ष्म्या आयतनं न पीडयिष्यतीत्याशङ्क्याह सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालामिति । कोशा भाण्डारगृहाः । हस्त्याद्यन्नान्तानां च शालाः । रथनिर्माणं यत्र क्रियते, सा रथशाला । स्थापिता अपि रथा गृहेष्वेव तिष्ठन्ति । अन्यथा घर्माद्युपद्रवो भवतीति ॥ ४१ ॥

एवं सामान्यविशेषप्रकारेण दाहमुक्त्वा सर्वदाहो न भविष्यतीत्याशङ्क्य, विशेषं वदन्नुपसंहरति दग्ध्वा वाराणसीं सर्वामिति ।

दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ।
भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४२ ॥

विष्णुचक्रत्वात् कार्यसिद्धिः । सुदर्शनमिति । एवं कर्तुरपि दोषाभावः । पुनरग्रेऽपि कार्यं एतादृशं भविष्यतीत्याशङ्कया कृष्णस्यैव पार्श्वमुपातिष्ठत् । ननु भगवान् स्वयमेव करिष्यति, किं सुदर्शनेनेत्याशङ्क्याह अक्लिष्टकर्मण इति । न हि भगवान् क्लिष्टं करोति, कदाचिच्च तथा कर्तव्यं भवति, तदा गतः, अनेन सुदर्शनस्यापि निरोधो निरूपितः ॥ ४२ ॥

कदाचिदियं कथा काशीदाहं प्रतिपादयतीति स्वधर्महेतुभिः न श्रोतव्या भवेत्, तदर्थमाह य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य इति ।

य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम् ।
समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥

हेत्वपेक्षायामाह उत्तमश्लोकस्य विक्रममिति । उत्तमैः श्लोक्यते इति स्वभावत एव भगवच्चरित्रं श्रोतव्यम् । तत्रापि विक्रमः पराक्रमोऽयम् । यः श्रावयेत्, यो वा समाहितः शृणुयात्, अवहेलां न कुर्यात्, स सर्वपापैः प्रमुच्यत इति । भक्तैरिव धर्मपरैरपि श्रोतव्यमिति निरूपितम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

बलस्य चरितं वक्ष्यन् तदभावात्तु पौण्ड्रकः ।
तथोक्तवानिति ह्युक्तं अर्थादेतद्बलस्य हि ॥ १ ॥

बलरूपहरेः कार्यं न समाप्तमिति स्थितिः ।
अतो विशेषतो वक्तुं प्रश्नो राज्ञो निरूप्यते ॥ २ ॥

अष्टादशे तु द्विविदवधः सम्यङ् निरूप्यते ।
गोपिकानामिवात्रापि स्त्रीणां माहात्म्यबोधने ॥ ३ ॥

बलस्त्रियोऽन्यथा त्वत्र निरुद्धा न भवन्ति हि ।
तदा विभागो व्यर्थः स्यान्निरोधानुपयोगतः ॥ ४ ॥

ततः सर्वजनीनं च चरित्रं हि करिष्यति ।
यस्यावेशस्य चरितमेवं तस्य किमद्भुतम् ॥ ५ ॥

पूर्वाध्याये 'नन्दव्रजं गते राम' इति रामे विद्यमाने नैवं पौण्ड्रको वक्तुं शक्त इति प्रतिभातम् । अतो बलस्य विशेषं (चरित्रं) पृच्छति भूयोऽहमिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अष्टादशेऽध्याये । इति ह्युक्तमिति । पूर्वाध्यायारम्भे इदमुपपादितमित्यर्थः । एतद्बलस्य हीति । बलस्थित्यभावादेतावज्ञातमित्युक्त्या अर्थाद्बलस्यैव माहात्म्यमुक्तं जातमित्यर्थः । बलरूपेति । बलदेवे रूपं स्वरूपं यस्य तादृशस्य । बलाविष्टस्य हरेरित्यर्थः । तथाच पूर्वाध्यायोक्तमपि माहात्म्यं बलाविष्टस्य भगवत एवेति स्थितिर्मर्यादेत्यर्थः । अतो विशेषत इति । पूर्वाध्याये आर्थिकत्वात्सामान्यत उक्तम् । अत्र विशेषतो वक्तुं राज्ञः प्रश्नो बलकार्यसमाप्त्यभावान्निरूप्यते इत्यर्थः । माहात्म्यबोधन इति । निमित्तसप्तमीयम् । बलस्त्रीणां माहात्म्यज्ञानसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा त्विति । आवेशातिरिक्तप्रकारेण साक्षाद्भगवता बलस्त्रीणां निरोधो न सम्भवतीत्यर्थः । तदेति । एवंप्रकारेण बलस्त्रीणां निरोधाभावे पूर्वमुक्तः शक्तिविभागो निरोधानुपयोगाद्धेतोर्व्यर्थः स्यात् । व्युपसर्गो विरोधार्थकः । स्कन्धार्थविरुद्धः स्यादित्यर्थः । तत इति । इदं गुप्तचरित्रमुक्तम् । तदनन्तरं लक्ष्मणाप्रसङ्गे सर्वजनीनं चरित्रं करिष्यतीत्यर्थः । एवं विशेषनिरोधप्रकरणे चतुर्भिरप्यध्यायैर्बलचरित्रमेव निरूपितमित्युक्तम् । तस्य तात्पर्यवृत्त्या भगवच्चरित्रतामाहुः यस्येति । तथा च कैमुतिकन्यायेन भगवच्चरित्रमेवेदमिति भावः ।

राजोवाच—**भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः।**
अनन्तस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान् प्रभुः॥ १॥

यमुनाकर्षणादि माहात्म्यं श्रुतम्। अन्यदपि श्रोतुमिच्छामि। **अद्भुतकर्मण** इति। अलौकिकचरित्रं तस्य वर्तत एव तद्वक्तव्यमिति प्रश्नः। यथा भगवतः कार्यकरणार्थं गते तस्मिन् बह्वेव कार्यं भगवत आपतितम्, तथान्यदपि भविष्यतीत्याशयेन अद्भुतकर्मत्वमुक्तम्। **अनन्तस्येति**। चरित्राणामप्यनन्तता, तेन तादृशचरित्रबाहुल्यम्। **अप्रमेयस्येति**। स्वतः कल्पयितुमशक्यम्। अत एव तादृशस्य अन्यदपि चरित्रं श्रोतुमिच्छामि। तच्च चरित्रं दैवाज्जातं न वक्तव्यम्, किन्तु समर्थो भूत्वा यत् कृतवान्, तदेव वक्तव्यमिति॥ १॥

निरोधे स्त्रिय एव मुख्या इति तदर्थमेवान्यदिति निरूपयन् द्विविदवधमाह **नरकस्य सखा कश्चिदिति**।

श्रीशुक उवाच—**नरकस्य सखा कश्चिद्द्विविदो नाम वानरः।**
सुग्रीवसचिवः सोऽथ भ्राता मैन्दस्य वीर्यवान्॥ २॥

नरकासुरो भगवता हत इति, स्त्रीणामेवार्थ इति च, तत्सखाप्येवमेव मारणीय इति, वध्योऽपि स एतावत्कालमुपेक्षित इत्युक्तम्। **कश्चिदिति** विशेषतः दैत्यत्वेन वा देवत्वेन वा न निर्वक्तव्यः। **द्विविद इति**। द्विधा वित् ज्ञानं यस्येति द्विःस्वभावोऽयम्। तेन रामावतारे भक्तोऽप्ययं सांप्रतमन्यथा जात इति। अनेन द्विःस्वभावा अपि वध्या एवेति निरूपितम्। **वानर** इत्युपेक्षायां हेतुः। भगवतैवार्धनराः कृताः, पुनः किमर्थं वध्या इति। तर्हि तद्वधे रामस्य किं माहात्म्यमित्याशङ्क्य माहात्म्यमाह। अथ भिन्नप्रक्रमेण। **सुग्रीवसचिवः**। चत्वारो मन्त्रिणस्तस्य हनुमदादयः, तन्मध्ये परिगणनात् तत्तुल्यतापि निरूपिता। **स इति**। स्वभावतोऽपि रामायणे प्रसिद्धः। **मैन्दस्य भ्रातेति** रामायणे मैन्दशौर्यं निरूपितम्। तद्भ्रातापि तत्तुल्य इति। ततोऽपि विशेषमाह **वीर्यवानिति**॥ २॥

तर्ह्येतादृशो महान् प्रसिद्धश्च कथं विरुद्धो जात इति चेत्, तत्राह **सख्युः सोऽपचितिमिति**।

सख्युः सोऽपचितिं कुर्वन् वानरो राष्ट्रविप्लवम्।
पुरग्रामाकरान् घोषानदहद्वह्निनोत्सृजन्॥ ३॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

भूयोऽहमित्यत्र। भगवतः कार्यकरणार्थमिति। गोपिकासान्त्वनं भगवतः कार्यं तत्करणार्थं गते सतीत्यर्थः। चरित्रं श्रोतुमिच्छामीत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि यदन्यत्कृतवानिति यदुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः दैवाज्जातमिति। पौण्ड्रकवधरूपमार्थिकं चरित्रं बलस्येत्युक्तम्। तादृशं न वक्तव्यमित्यर्थः।

नरको भगवता मारित इति अपचितिं कुर्वन् । क्षुद्रः केनापि न प्रतिपक्षतया विचार्यत इति राष्ट्रविप्लवं कृतवान् । यथा सर्वमेव राष्ट्रं नष्टं भवति । नाशमेवाह पुरग्रामेति । राष्ट्रविप्लवो यथा भवति, तथेति सर्वक्रियासु सम्बध्यते । पुराणि नगराणि । ग्रामा अल्पाः । आकरा रत्नादिस्थानानि । घोषा आभीरग्रामाः । लौकिकास्त्रिविधा निरुक्ताः । वैदिकातिदोषसिद्ध्यर्थं घोषा उक्ताः । वह्निना वह्निदाहेन । अनेन चौर्येण दाहो निरूपितः । अन्यथा वह्निपदं व्यर्थं स्यात् ॥ ३ ॥

अग्निना उपद्रवमुक्त्वा पर्वतैराह क्वचित्स शैलानुत्पाट्येति ।

क्वचित्स शैलानुत्पाट्य तैर्देशस्थानचूर्णयत् ।
आनर्तान्सुतरामेव यत्रास्तेऽमित्रहा हरिः ॥ ४ ॥

स्थानादुत्पाट्य देशोपरि पातयित्वा देशस्थानचूर्णयदिति । सुतरामेव भगवदीयानित्याह आनर्तान् सुतरामेवेति । तत्र हेतुः । यत्रास्ते नरकघाती गोविन्दः ॥ ४ ॥

जलकृतोपद्रवमाह क्वचित्समुद्रमध्यस्थ इति ।

क्वचित्समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुद्धृत्य तज्जलम् ।
देशान्नागायुतप्राणो वेलाकूलानमज्जयत् ॥ ५ ॥

दोर्भ्यामुद्धृत्येति बाह्वोः स्थूलता निरूपिता । देशान् समुद्रतीरस्थान् । आपाततः केनापि मारयितुं न शक्य इति वक्तुं नागायुतप्राण इत्युक्तम् । दशसहस्रहस्तिबलः । वेलाकूले यस्येति मज्जने सौकर्यमुपपत्तिश्चोक्ता ॥ ५ ॥

साधारणानामुपद्रवमुक्त्वा वैदिकानामप्युपद्रवमाह आश्रमानृषिमुख्यानामिति ।

आश्रमानृषिमुख्यानां कृत्वा भग्नवनस्पतीन् ।
अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन् वैतानिकान् खलः ॥ ६ ॥

तेषां पूर्तस्येष्टस्य च नाशं करोतीति वक्तुं भग्नवनस्पतीन् कृत्वा वैतानिकान् वैदिकान् अग्नीन् गार्हपत्यादीन् अदूषयत् । नन्वेवं कृते स्वस्य कः पुरुषार्थः, न हि ब्राह्मणा नरकस्यान्यस्य वा द्विष्टा भवन्ति, तत्राह खल इति । दुरात्मायम् । अतो निष्प्रयोजनमपि परोपतापार्थं करोतीति ॥ ६ ॥

देशोपद्रवं पृथिव्यप्तेजोभिरुक्त्वा, वैदिकान् देशस्थानपि निरूप्य, अन्यान् स्त्रीपुरुषसाधारण्येन तदुपद्रुतान् निरूपयति पुरुषान्योषितो दृप्त इति ।

पुरुषान् योषितो दृप्तः क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासु सः ।
निक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः पेशस्कारीव कीटकम् ॥ ७ ॥

सहस्थितान् तत्सङ्गभङ्गार्थं रसं च बीभत्सयितुम् । दृप्त उच्छृङ्खलः । क्ष्माभृतः पर्वतस्य द्रोणीगुहासु द्रोण्यां उभयपर्वतमध्ये गुहासु च 'अत्र रमध्व'मिति उपहसन्निक्षिप्य अप्यधात् । शैलैस्तदुपरि पर्वतान् आरोपयति । तथाकरणे हेतुमाह पेशस्कारीव कीटकमिति । स हि स्वस्मरणेन स्वतुल्यः कीटो भवत्विति तथा करोति, तथायमपि विश्वस्यैव मदात्मकता भवतु, न भगवदात्मकतेति, तथा कृतवान् ॥ ७ ॥

एवं सह्यमुपद्रवं निरूप्य, तदुपसंहरन् असह्यं निरूपयति एवं देशान्विप्रकुर्वन्निति ।

एवं देशान् विप्रकुर्वन् दूषयंश्च कुलस्त्रियः ।
श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिं रैवतकं ययौ ॥ ८ ॥

असह्यमेतत् दूषयंश्चेति । इतरदूषणं न दोषायेति कुलपदम् । अनेन नरकगृहाद्भगवता समानीतास्ता इति तथा करोतीति सूचितम् । एवमुत्कृष्टे पापे तेनैव मरणार्थं स्वयमेव समुद्यत इत्याह श्रुत्वा सुललितं गीतमिति । यथा सर्वे विषयास्तेन निराकृताः सर्वेषाम्, तथा सुललितमपि गीतं[1] । मयि स्थिते को वा गायतीति तन्निराकरणार्थं रैवतकं ययौ । तेनैव गीतानुमानात् ॥ ८ ॥

ततो गीतकर्तारं दृष्टवानित्याह तत्रापश्यदिति ।

तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम् ।
सुदर्शनीयसर्वाङ्गं ललनायूथमध्यगम् ॥ ९ ॥

तस्य मात्सर्योत्पत्त्यर्थं रामस्य दशगुणान्वर्णयति । एतावन्त एव गुणा इति । तत्रादावैश्वर्यं दृष्टवानित्याह यदुपतिमिति । यादवानां स्वामी । स्वामिचिह्नानि बिभर्तीति । तथा ज्ञानं परिचयोऽप्यस्तीति वा । अनेन कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यमुक्तम् । इदं लौकिकम् । अलौकिकमाह राममिति । विभक्तवीर्यत्वात् । सर्वलोकानुरञ्जनमपि तस्यासाधारणो गुणः । स्वरूपतः कार्यतश्चोत्कर्ष उक्तः । पुष्करमालिनमिति । कमलमालया लक्ष्म्या वृत इति ज्ञापयन् भूषितत्वमाह इत्यैश्वर्यादयस्त्रय उक्ताः । सुष्ठु दर्शनीयानि सर्वाण्यङ्गानि यस्येति । सौन्दर्येण शारीरकीर्तिरुक्ता । ललनायूथमध्यगमिति । बहिः कीर्तिरुक्ता । शोभाजनितेयं कीर्तिरिति ॥ ९ ॥

गायन्तं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललोचनम् ।
विभ्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ १० ॥

गायन्तमिति । स्वानन्दपूर्णता ज्ञानफलरूपा निरूपिता । वारुणीं पीत्वेति । देहविस्मरणं ज्ञानफलं द्विविधमप्युक्तम् । मदेन विह्वले लोचने यस्येति बहिर्ज्ञानदृष्टिः विह्वला वैराग्यफलरूपा निरूपिता । विभ्राजमानं वपुषेति । विगतभ्राजनं[3] वा विशिष्ट-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्रुत्वा सुललितमित्यत्र । तेनैवेति । पशुत्वेन स्वराद्यज्ञानाल्लालित्येनैव गीतत्वमनुमितम् । अन्यथोच्चैर्भाषणमेव ज्ञातं स्यादित्यर्थः ।

तत्रापश्यदित्यत्र । दशगुणानिति । विभ्राजमानमित्यस्यार्थद्वयमभिप्रेत्य दशोक्तम् । संख्यातात्पर्यमाहुः एतावन्त इति । दशविधैव लीलेत्यर्थः ।

इत्यष्टादशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

---

१. गीतमिति नास्ति । २. तत्रेति पाठः । ३. भ्राजनमानमिति पाठः ।

भ्राजनं वा विकलतया उभयमपि वैराग्यकार्यं भवति । शरीरेण विराजमानम् । ततो वैराग्यस्वरूपमाह प्रभिन्नमिव वारणमिति । स ह्यमर्यादो भवति, यः प्रकर्षेण भिन्नः स्रवन्मदः । एवं कारणफलसहिताः षड्गुणा भगवति निरूपिताः ॥ १० ॥

एतादृशमपि दृष्ट्वा स्वदौष्ट्यं प्रकटितवानित्याह दुष्टः शाखामृग इति ।

दुष्टः शाखामृगः शाखामारूढः कम्पयन् द्रुमान् ।
चक्रे किलकिलाशब्दमात्मानं सम्प्रदर्शयन् ॥ ११ ॥

भगवन्तं दृष्ट्वा किलकिलाशब्दं चक्रे । तज्जातीयशब्दः तादृशः । यदा स्वस्मिन्महत्त्वबुद्धिर्भवति, तदा स्वजातिशब्दं कुर्वन्ति । प्रकृते तु भगवन्तमपि दृष्ट्वा तथाकरणे हेतुर्दुष्ट इति । दोषस्तस्य सहज इति ख्यापयितुं शाखामृग इति । भूमिं भूरुहं वा नाश्रयति, किन्तु शाखा एव । शाखां चारूढ इति स्वल्पः स्वस्थाने स्थितो मत्तो भवतीति सूचितम् । द्रुमान् कम्पयन्निति । स्वाश्रयाश्रयाणामप्यवगणना निरूपिता । तादृशस्येश्वरावगणना युक्तेति । निलीय रसजननार्थमपि तथा कुर्यादिति पक्षं व्यावर्तयितुमाह आत्मानं सम्प्रदर्शयन्निति । स्वस्वरूपं गुह्यदेशं वा ॥ ११ ॥

अल्पस्यैवंकरणमयुक्तमिति भण्डमिव तं दृष्ट्वा केवलेन तेन क्षोभो न भवेदपीति स्त्रीणां हास्यमाह तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्येति ।

तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्य तरुण्यो जातिचापलाः ।
हास्यप्रिया विजहसुर्बलदेवपरिग्रहाः ॥ १२ ॥

तस्यापराधकरणाद्वध्यस्य । कपेस्तुच्छजीवस्य । धार्ष्ट्यं तथाकरणम् । वीक्ष्य । तरुण्यो जात्यैव चपलाः, वयोऽपि स्वभावोऽपि तासामस्थिरतां सम्पादयतीति । हास्यमेव प्रियं यासामिति इन्द्रियान्तःकरणधर्मोऽपि तादृश इति । बलदेवस्य निर्भयस्य पूर्वोक्तस्य वा परिग्रहाः विवाहिताः स्त्रियः सर्वथा निर्भयाः । अनियामकानां चतुर्विधगुणानां विद्यमानत्वात् विजहसुः । रामस्तु न किञ्चिदुक्तवान्, गणनाया एवाभावात् ॥ १२ ॥

उभयमपि स्वस्य हीनत्वापादकमिति तासामवगणनां कृतवानित्याह ता हेलयामासेति ।

ता हेलयामास कपिर्भ्रूक्षेपैः सम्मुखादिभिः ।
दर्शयन् स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षतः ॥ १३ ॥

अवहेला मुखतः जातिचेष्टाभिरपीत्याह । भ्रूक्षेपैः तिर्यक् निरीक्षणयुक्तैः । सम्यक् मुखं यत्रेति सम्मुखादिभिर्विकारैः । परितोऽग्रतश्च हेलनमुक्त्वा पृष्ठतोऽप्याह दर्शयन्स्वगुदं तासामिति । तूष्णींभावेनावगणित इति रामस्याप्यवहेलनं कृतवानित्याह रामस्य च निरीक्षत इति । निरीक्षतः सततस्तासामपि निरीक्षतीनां सतीनाम् । दर्शने सर्वेषां साधारणस्यापि सङ्कोचो भवति । अस्य तु तथात्वेऽपि न जातमिति दोषं वक्तुं वर्णितम् ॥ १३ ॥

ततो विचारमकृत्वैव अल्पदोषे अल्पैव शिक्षेति वा ज्ञापयितुं पाषाणप्रक्षेपमात्रं कृतवानित्याह तं ग्राव्णेति ।

तं ग्राव्णा प्राहरत्क्रुद्धो बलः प्रहरतां वरः ।
स वञ्चयित्वा ग्रावाणं मदिराकलशं कपिः ॥ १४ ॥
गृहीत्वा हेलयामास धूर्तस्तं कोपयन् हसन् ।
निर्भिद्य कलशं धृष्टो वासांस्यास्फोटयद्बलम् ॥ १५ ॥

वानराः कृतोपकारा दयाविषयाश्चेति उपेक्षां परित्यज्य किमिति ग्राव्णा प्राहरत्, तत्राह क्रुद्ध इति । क्रोधे तस्याल्पस्य महदतिक्रमो हेतुः । अनावेशात् हलमुशलस्मरणात्पूर्वं सर्वं कृतवान् । तेन नाविचारकृतो दोषः । बल इति । तस्य माहात्म्यं ज्ञात्वापि स्वस्य बलिष्ठत्वादेव तथा कृतवान् । काकादिष्विव केवलं निवारणार्थतां प्रहरणस्य निवारयति प्रहरतां वर इति । ततस्तेनैव व्यथितो भवेदिति तथा प्रकारं कृतवान् । स तु पूर्वं परमेश्वरस्य भक्त आसीदिति भगवत्कृपयैव तस्य जातं सामर्थ्यमनुवदति स वञ्चयित्वेति । तस्योद्धतस्य स्वत एव मरणार्थं प्रवृत्तस्य अपराधे असह्ये क्रोधान्मारणमिति वक्तुं तादृशमतिक्रममाह ग्रावाणं वञ्चयित्वा मदिराकलशं गृहीत्वा हेलयामासेति । यतो धूर्तः । पानव्यसनिनां तदपहारे महान् क्रोधो भवतीति जानाति । अपकारार्थं नेदं करणम्, किन्तु कोपयन् । केवलं कोपार्थताप्रदर्शनार्थं हसन् । तर्हि पानार्थं नयनं भविष्यतीत्याशङ्क्य अग्रे तत्कृतं चरित्रमाह निर्भिद्येति । कलशं निर्भिद्य । तथा कृते जीवनमपि गमिष्यतीति शङ्काभावायाह । ततः स्थापितानि जलक्रीडोत्तरं परिधेयानि स्त्रीणां बलस्य च वासांसि च निर्भिद्य, बहुधा छित्त्वा, ततो बलमास्फोटयत् । मल्ल इव युद्धा[1]कारणार्थं बाहुस्फोटं कृतवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥

नन्वल्पः कथमेवं करोतीत्याशङ्क्याह बलवानिति ।

कदर्थीकृत्य बलवान् विप्रचक्रे मदोद्धतः ।
तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपद्रुतान् ॥ १६ ॥

ननु बलोऽपि बलवान्, नहि तुल्येऽप्येवं क्रियते, तत्राह कदर्थीकृत्येति । तुच्छीकृत्य । तदपि स्वमनस्येवेति वक्तुमाह मदोद्धत इति । विप्रचक्रे अपकारं कृतवान् । ततो बलः विचारपूर्वकं भगवदाविष्टः तद्वधार्थं यत्नं कृतवानित्याह तं तस्याविनयमिति । वस्तुतस्त्विदं द्वारमात्रम्, मुख्यस्तु अपराधः तदुपद्रुतान् देशान् विलोक्येति । यद्यपि पूर्वं दृष्टम्, तथापीदानीं स्मृतमित्येके । इदानीमेव भगवदावेश इति । तस्य [1]चापरोक्षज्ञानमेव सर्वत्रेति इदानीमेव दृष्ट्वेति युक्तम् ॥ १६ ॥

---

१. युद्धकरणार्थमिति पाठः । १. परोक्षेति पाठः ।

भगवता सहैव मुसलादीनामप्यागमनात् मुसलं हलं च तज्जिघांसया आधत्त । आयुधवच्चिह्नार्थमग्रहणमाह क्रुद्ध इति ।

क्रुद्धो मुसलमाधत्त हलं चारिजिघांसया ।
द्विविदोऽपि महावीर्यः शालमुत्पाट्य पाणिना ॥ १७ ॥

भक्तत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थमरीति । चकारात् अन्येऽपि धर्मा भगवता आविष्कृता इति अलौकिकं बलमपि ज्ञातव्यम् । तावतापि न निवृत्त इति अक्लिष्टकर्मत्वं भगवतो वदन्नाह द्विविदोऽपीति । युद्धं वक्तुं तस्य प्रसिद्धनामग्रहणम् । महावीर्य इति । रामायणादौ तत्पराक्रमो निरूपितः स्मार्यते, युद्धस्मरणाभिनिवेशाय । एकेन पाणिना शालवृक्षमुत्पाट्येति बलस्य कार्यम्, न तु केवलं प्रशंसापरमिति ज्ञापयितुम् ॥ १७ ॥

अभ्येत्य तरसा तेन बलं मूर्धन्यताडयत् ।
तं तु सङ्कर्षणो मूर्ध्नि पतन्तमचलो यथा ॥ १८ ॥

अभ्येत्य निकटे समागत्य, तरसा रामोद्यमात्पूर्वमेव तेन शालेन मूर्ध्नि प्रदेशे अताडयत्, गृहीत्वैव लकुटेनेव ताडितवान् । बलपदाच्छ्रोतुर्भयाभावः सूचितः । ततस्तन्निराकरणमाह तं तु सङ्कर्षण इति । पर्वते वृक्षप्रक्षेपः न पर्वतस्य भयजनक इति मूर्ध्नि पतन्तमपि वृक्षं यथा अचलः पर्वतो गृह्णाति ॥ १८ ॥

प्रतिजग्राह बलवान् सुनन्देनाहनच्च तम् ।
मुसलाहतमस्तिष्को विरेजे रक्तधारया ॥ १९ ॥

तस्य हि वृक्षा लोमप्रायाः तं हस्तेन गृहीतवान्, वञ्चनेऽपि भूमिस्ताडिता भवतीति । ततः सुनन्देन मुसलेन तमाहनत् हतवान् । चकारात् वृक्षमपि तेनैव हत्वा तदुपरि प्रक्षिप्तवान् । तस्य वृक्ष इव मुसलमपि कार्यव्यभिचारि भविष्यतीत्याशङ्क्याह मुसलाहतमस्तिष्क इति । मस्तिष्कं मस्तकास्थि । ततो रुधिरप्रवाहोऽपि जातः । तेनापि विरेजे, नतु मूर्च्छितः, हतो वा ॥ १९ ॥

ननु प्रहारेण सकार्येण कथं शोभेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह गिरिर्यथा गैरिकयेति

गिरिर्यथा गैरिकया प्रहारं नानुचिन्तयन् ।
पुनरन्यं समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पत्रमोजसा ॥ २० ॥

नन्वाकृतिसाम्येऽपि अन्तर्दुःखानुभवात् म्लानतैव युक्ता, न तु शोभेति चेत्, तत्राह प्रहारं नानुचिन्तयन् रेज इति पूर्वेण सम्बन्धः । उत्तरत्र वा पुनरन्यं समुत्क्षिप्येति । 'त्रिषत्या देवा' इति समानमपि युद्धं वारत्रयमुच्यते । त्रिर्यजुषेतिवत्[१] । अन्यं मूलात्समुत्क्षिप्य निष्पत्रं च कृत्वा, अन्यथा सर्वाः शाखा अग्रभागे हस्ते धर्तुं न योग्या भवन्तीति मूलभागेन च ताडयितुं निष्पत्रकरणम् । ओजसेति शीघ्रम् ॥ २० ॥

---

१. तिर्यङ्क् जुषेतिवदिति पाठः ।

तेनाहनत् सुसंक्रुद्धस्तं बलः शतधाभिनत् ।
ततोऽन्येन रुषा जघ्ने तं चापि शतधाभिनत् ॥ २१ ॥

सुतरां सम्यक् क्रुद्धः । प्रहारवीर्ययोराविर्भूतत्वात्तस्य प्रतिग्रहो न पौरुषायेति बलस्तं शतधाभिनत् विदीर्णं कृतवान् । तृतीयपर्याये पुनराह ततोऽन्येनेति ॥ २१ ॥

ततोऽनन्तयुद्धमतिदिशति एवं युध्यन्निति ।

एवं युध्यन् भगवता भग्ने भग्ने पुनः पुनः ।
आकृष्य सर्वतो वृक्षान्निर्वृक्षमकरोद्वनम् ॥ २२ ॥

भगवता सह युध्यन् भगवतैव वृक्षे भग्ने क्रमेण सर्वेष्वेव वृक्षेषु पुनः पुनराकृष्य इक्षुदण्डमिव मूलादुत्पाट्य सर्वत्र एवंकरणेन वनं वनभूमिं निर्वृक्षमकरोत् । लतागुल्मादीनां विद्यमानत्वात् वृक्षमात्रमेव गतम्, न तु वनमेव ॥ २२ ॥

ततः पाषाणवृष्टिं भग्नोद्यमः सन् कृतवानित्याह ततोऽमुञ्चच्छिलावर्षमिति ।

ततोऽमुञ्चच्छिलावर्षं बलस्योपर्यमर्षितः ।
तत्सर्वं चूर्णयामास लीलया मुसलायुधः ॥ २३ ॥

तत् प्रक्षिप्तं सर्वमेव चूर्णयामासेति तस्य साधनस्य भगवत्प्रतिकूलस्य पुनः साधनतां निवारयति । तत्र क्लेशमाशङ्क्याह लीलयेति । अलौकिकप्रकारं वारयितुमाह मुसलायुध इति ॥

ततो भग्नसाधनो बाहुयुद्धार्थमागत इत्याह स बाहू इति ।

स बाहू तालसाङ्काशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः ।
आसाद्य रोहिणीपुत्रं ताभ्यां वक्षस्यरूरुजत् ॥ २४ ॥

तालसङ्काशाविति दीर्घस्थौल्यपरुषत्वान्युक्तानि । मुद्गरवन्मुष्टीकरणम् । तथोद्यमे मोहितत्वं शङ्कितं व्यावर्तयितुमाह कपीश्वर इति । मारणपर्यन्तं तूष्णीं स्थित इति रोहिणीपुत्रमित्युक्तम् । ताभ्यां हस्ताभ्यां मिलिताभ्यां वक्षसि अरूरुजत् । पीडां कारितवान्॥२४॥

ततः स्वयमपि, अशस्त्रेण सह सशस्त्रो न युध्येदिति, स्वयमपि त्यक्त्वा[1] मुसललाङ्गले, दोर्भ्यां जत्रावभ्यर्दयत्, तथा सामर्थ्ये धर्मज्ञाने च लौकिकमेव साधनमित्याह यादवेन्द्र इति ।

यादवेन्द्रोऽपि तं दोर्भ्यां त्यक्त्वा मुसललाङ्गले ।
जत्रावभ्यर्दयत्क्रुद्धः सोऽपतद्रुधिरं वमन् ॥ २५ ॥

यतः पूर्वमपि स रामभक्त इति तथा करणम् । जत्रुः कण्ठाधः[2]स्थितमस्थि । तस्मिन्भग्ने म्रियत एवेति । अतो रुधिरं वमन् पतितः ॥ २५ ॥

तस्य पराक्रममुक्त्वा देहस्यापि महत्त्वमाह चकम्प इति ।

चकम्पे तेन पतता सटङ्कः सवनस्पतिः ।
पर्वतः कुरुशार्दूल वायुना नौरिवाम्भसि ॥ २६ ॥

सटङ्कः प्रसिद्धः पर्वतः वनस्पतिसहितः । सम्यक् परिज्ञानार्थमेतदुक्तम् । सर्वतश्चकम्पे ।

१. मुक्त्वेति पाठः । २. कण्ठाधिःस्थितमिति पाठः ।

टङ्कशब्देन उपरितनो भागः वलभीसदृशः वप्रापरपर्यायः। तत्सहितः पर्वत एव भवति। स पर्वत इति पाठस्तु सुगमः। विश्वासार्थं सम्बोधनम्। अधिकदोलनार्थं दृष्टान्तः। तत्रत्यानां भयोत्पादनार्थं वा। तेन तस्मिन् पतिते सर्वाः स्त्रियो राममालिङ्गितवत्य इति कामरसेन मध्ये न विघ्नः, किन्तु तत्पोषक एव जात इति फलति ॥ २६ ॥

भक्तत्वादल्पत्वाच्च कदाचिदयुक्तो भवेदिति देवानां सम्मतिमाह जयशब्द इति।

जयशब्दो नमःशब्दः साधु साध्विति चाम्बरे।
सुरसिद्धमुनीन्द्राणामासीत्कुसुमवर्षिणाम् ॥ २७ ॥

उत्कृष्टानां जयशब्दः, मध्यमानां नमःशब्दः, शिष्टः साधुशब्द इति त्रिविधानामपि सम्मतिरुक्ता। पूर्वं जयशब्दः आशीरूपः, पश्चान्मारणार्थं प्रार्थनारूपो नमःशब्दः, साधु साध्विति मारणानन्तरम्। दिवीत्यन्यथावचने ततः पात एव भवेदिति सूचितम्। सुरसिद्धमुनीन्द्राणामिति त्रिविधानामपि तथात्वम्। कुसुमवर्षिणामिति। कायिको व्यापारः। एवं सर्वात्मना देवानामनुमोदनमुक्तम् ॥ २७ ॥

भूमिष्ठानामप्याह एवं निहत्य द्विविदमिति।

एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम्।
संस्तूयमानो भगवान् जनैः स्वपुरमाविशत् ॥ २८ ॥

हनने हेतुर्जगतो व्यतिकरं नाशमावहतीति। अत एव जनैः संस्तूयमानः। एतावत्त्वोपपत्तिर्भगवानिति। पूर्वं तस्य प्रत्यापत्तिरनुक्तेति। मध्ये भगवतः कार्यं पतितम्। अग्रेऽपि तथा पतिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य द्वारकाप्रवेश उच्यते स्वपुरमाविशदिति ॥ २८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अत्यलौकिकमाश्चर्यचरित्रमधुनोच्यते ।
एकोनविंशे रामस्य सर्वलोकातिशायिनः ॥ १ ॥
एवं रामस्य कृष्णस्य त्रितयं त्रितयं द्वयोः ।
चरित्रमीरितं च स्यात् षड्गुणानां विभागकृत् ॥ २ ॥
धर्मः सिद्धो भगवति कामः सिद्धस्तथापरे ।
अद्वितीयहरित्वं तु कृष्णे सिद्धं फलत्वतः ॥ ३ ॥
जगद्दोषनिवृत्तिस्तु रामे सिद्धा हि साधने ।
अलौकिकं साधनस्थं रामे कृष्णे फलं तथा ॥ ४ ॥
अत्रावान्तरभेदानां धर्मिणः पृथगीरिताः ।
विभागज्ञापनार्थाय यथैवं विनिरूप्यते ॥ ५ ॥
यमुनायां पर्वते च कृतं पूर्वं निरूपितम् ।
गङ्गायामपि यत्कार्यं तदत्र स्फुटमुच्यते ॥ ६ ॥
लक्ष्मणोद्वहने बद्धः साम्बो रामेण मोचितः ।
निगृहीता विपक्षाश्च तदत्र विनिरूप्यते ॥ ७ ॥

पूर्वाध्याये दुष्टनिवारणलक्षणं चरित्रमुक्त्वा शिष्टशिक्षणरूपं चरित्रमाह । तत्र साम्बाहृतलक्ष्मणा प्रसङ्गभूता निरूप्यते दुर्योधनसुतामिति ।

श्रीशुक उवाच—दुर्योधनसुतां राजन्लक्ष्मणां समितिंजयः ।
स्वयंवरस्थामहरत्साम्बो जाम्बवतीसुतः ॥ १ ॥

राजन्निति राजकन्यायाः स्वयंवर एव धर्म इति ज्ञापयति । लक्षणैर्विशिष्टेति लक्ष्मणा । सर्वत्र भगवदीयाः स्वयंवरे गच्छन्ति, तत्र सकामामकामां वा बलं विचार्याविचार्य वा हरन्ति । तथायमपि अविचार्यैव स्वयंवरस्थाने तूष्णीं स्थितामहरत् । समितिंजय इति तस्य धाष्टर्ये हेतुः । जाम्बवतीसुत इत्यविचारे ॥ १ ॥

एवं हरणे निमित्ते जाते कौरवाणां भगवन्मार्गोल्लङ्घनजातं अपराधं निरूपयति कौरवाः कुपिता ऊचुरिति त्रिभिः ।

कौरवाः कुपिता ऊचुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः ।
कदर्थीकृत्य नः कन्यामकामामहरद्बलात् ॥ २ ॥

पाण्डवा अपि कौरवाः, तथापि ते न तत्र तिष्ठन्ति । यद्यपि भीष्मादयः भगव-

१. चरितमिति पाठः ।

द्भक्ताः, तथापि मर्यादास्थिता इति शास्त्रव्यतिरेकेण भगवदीयानपि न मन्यन्ते । वरणानन्तरमेव कन्या तदीया भवतीति बलाद्धरणं सम्भाव्य कुपिता जाताः । कौरवा महान्तः कुलकर्मभ्यां श्रेष्ठाः । ऊचुः स्वगोष्ठ्यामेव । दुर्विनीतोऽयमर्भक इति । महतो बालकस्य विनयोऽपेक्ष्यते, तदत्र नास्तीति बन्धनेऽपि न दोष इति । अथवा । कैश्चिदुक्तं दुर्विनीतोऽयमिति, कैश्चिदर्भक इति । दोषाभावार्थमनेन हृतापि न दुष्यतीत्यपि सूचितम् । नहि बालकस्पृष्टा दुष्यति । ननु को दोषः, कुतो निवार्यत इति चेत्, तत्र दोषमाह कदर्थीकृत्येति । अस्मान् तिरस्कृत्य, क्षत्रियाणां मानं हत्वा, नोऽस्माकं कन्या कुलीनानाम् । अनेन ऋक्षनप्ता न कुलीन इति सूचितम् । किञ्च । कन्याप्यकामा । वरणं दूरे, इच्छापि तस्या नास्ति । नन्ववश्यं केनचिन्नेया, देयैव च कन्या, तत्राह बलादिति । क्षत्रियाभासेभ्य एव बलिष्ठैर्नीयते बलात् ॥ २ ॥

तर्ह्येवं सति किं कर्तव्यम्, तत्राहुः बध्नीतेमं दुर्विनीतमिति ।

बध्नीतेमं दुर्विनीतं किं करिष्यन्ति वृष्णयः ।
येऽस्मत्प्रसादोपचितां दत्तां नो भुञ्जते महीम् ॥ ३ ॥

दुर्विनय एव बन्धने हेतुः । नन्वेवं कृते यादवाः क्रोधं करिष्यन्तीति चेत्, तत्राहुः किं करिष्यन्ति वृष्णय इति । कथं न करिष्यन्तीत्याशङ्कायामाहुः येऽस्मत्प्रसादोपचितामिति । उपजीव्यत्वात् अस्मासु क्रोधं न करिष्यन्ति । स्वयमागत्य युद्धादिकरणसम्भावनैव नास्तीत्याहुः येऽस्मत्प्रसादोपचिताम् । जीवनपर्याप्ता तु सेवायामपि प्राप्यते । कृष्यादिना च । अतः पुष्टा प्राप्तव्या । सा यादवानां स्वाभाविकी न भवतीति परकीया ग्राह्या । तत्र परस्य दुर्बलत्वेऽपि न्यायसिद्धत्वात् बलिष्ठैः सेवया रक्ष्यते । तत्र पक्षपाते भूमिस्तस्य गच्छति । तथा यादवानामस्मत्प्रसादोपचिता भूमिर्भवति । किञ्च । मण्डलेश्वरराज्ञा तत्तद्भूमिस्तेभ्यस्तेभ्यो दीयते, यदाभिषिक्तो भवति । अतो वयं पूरुवंशोद्भवत्वात् राजानः । अतः सामान्यविशेषप्रकारेण अस्मद्दत्तामेवं भूमिं भुञ्जते ॥ ३ ॥

ननु पुत्रे धृते भूम्यपेक्षामपि त्यक्ष्यन्तीति चेत्, तत्राहुः निगृहीतं सुतं श्रुत्वेति ।

निगृहीतं सुतं श्रुत्वा यद्येष्यन्तीह वृष्णयः ।
भग्नदर्पाः शमं यान्ति प्राणा इव सुसंयताः ॥ ४ ॥

भग्नो दर्पो यैरिति स्तुतिः । येषामिति निन्दा । यदीति श्रुत्वापि नायास्यन्त्येव, यथा कृपयास्माभिर्भूमिर्दीयते । तत्र पुत्रमपि प्रेषयिष्यन्तीति विश्वासात्, तदा प्रेषयिष्याम इति हृदयम् । अथ यदि अस्मास्वविश्वासं कृत्वा, स्वस्य वा बलोत्कर्षं मत्वा, आयास्यन्ति, तत्रापीह विषमदुर्गे, तदा पूर्वसिद्धोऽपि दर्पः अत्रोपक्षीणो भविष्यतीति शमं शान्तिमेव यान्ति । ते नूनमुपजीवका इति न निराकार्याः, किन्तु बहुकालं निरुद्धाः सन्तः गतदर्पाः

---

१. तस्येति पाठः । २. तथेति पाठः ।

प्रार्थनया गृहं गमिष्यन्तीति भावः । वशे वा स्थास्यन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह प्राणा इवेति । यद्यप्यन्येषां प्राणाः स्वतन्त्रा भवन्ति, तथापि योगिनः संयता एवेति स्वात्मानं योगिस्थानीयं मन्यन्ते ॥ ४ ॥

एतादृशं वाक्यं भीष्मादीनामपि चेत्, तदा सम्बद्धार्थमपि भवेदिति वक्तॄन् गणयन्ति इतीति ।

इति कर्णः शलो भूरिर्यज्ञकेतुः सुयोधनः ।
साम्बमारेभिरे बद्धुं कुरुवृद्धानुमोदिताः ॥ ५ ॥

इतिशब्दः प्रकारवाची । एवंविधान्यन्यान्यपि वाक्यानि । दुष्टाश्चत्वारोऽत्र वक्तारः ये भारते, कर्णः, शलः शल्यः, भूरिश्रवसो भ्राता भूरिः, यज्ञकेतुश्च तेषामेव प्रधानभूतः । त्रय एते मध्ये दोषरूपा गणिताः । चतुर्णां प्रधानभूतावाद्यन्तयोर्गणितौ । दुःशासनोऽप्यत्रानुसन्धेयः । अग्रे 'षड्रथा'निति वचनात् । साम्बं बद्धुमारेभिरे । परितः समागत्य धृत्वा बन्धनीय इति । ननु जामातायं जात एव, तथा सति बन्धने कुले दूषणं भवेदित्याशङ्क्याह कुरुवृद्धानुमोदिता इति । अनेनैतत्कथानिरूपणस्य दशमे प्रयोजनमुक्तम् । यतो भक्ता अप्येते बहिर्मुखा जाताः । अतः सात्त्विका अपि निरोधयोग्या इति । अन्यथा निरोधो न युक्तः स्यात् ॥ ५ ॥

ततोऽस्य साम्बस्य त्रिधा गतिः सम्भवति । कन्यया सह पलायनम्, तां त्यक्त्वा वा सम्मुखतया युद्धम्, दैन्यं वेति । तत्र पलायनदैन्ये अकृत्वा युद्धार्थमुद्युक्त इत्याह दृष्ट्वानुधावत इति ।

दृष्ट्वानुधावतः साम्बो धार्तराष्ट्रान्महारथः ।
प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थौ सिंह इवैकलः ॥ ६ ॥

स्वपृष्ठभागे स्वात्मानं धर्तुमनुधावतः षड्रथान् दृष्ट्वा साम्बः । तेऽपि पुनः पितुरेव पुत्रा धार्तराष्ट्राः । स्वयं तु महारथः, न पितुर्न मातुरग्रे बद्ध इति इदानीं युध्यतीति । रुचिरं स्वाभिलषितं चापं परिगृह्य स्वान्तरङ्गसेवकेष्वपि पलायितेषु एकल एव तस्थौ । शङ्काभावाय सिंह इवेति । न हि सिंहः सहायमपेक्षते ॥ ६ ॥

ते तं जिघृक्षवः क्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणः ।
आसाद्य धन्विनो बाणैः कर्णाग्रण्यः समाकिरन् ॥ ७ ॥

ततस्ते स्थितमपि स्वप्रौढिख्यापनार्थं ग्रहणेच्छया न मारणीय इति दूराद्बाणप्रयोगमकृत्वा, आसाद्य निकटे समागत्य, धन्विनो भूत्वा, कर्ण एवाग्रणीर्येषां ते धनुर्विद्यायामतिनिपुणाः पश्चाद्बाणैः समाकिरन् ॥ ७ ॥

ततो भीतस्य दैन्यमाशङ्क्य निराकरोति सोऽपि विद्ध इति ।

सोऽपि विद्धः कुरुश्रेष्ठ कुरुभिर्यदुनन्दनः ।
नामृष्यत्तदचिन्त्यार्भः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ॥ ८ ॥

न केवलं परितो बाणप्रक्षेपः, किन्तु सोऽपि विद्धः । अपिशब्दादश्वाः सारथिश्च । निपुणास्त इति न कन्या विद्धा । स्ववंशस्य हीनतां श्रुत्वा श्रवणे विरक्तो भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं सम्बोधनं कुरुश्रेष्ठेति । ते तु कौरवमात्रम्, अत एव कुरुभिरिति । अग्रे पौरुषं करिष्यतीति यदुनन्दनः । तत्तेषां वेधनं नामृष्यत् । यतः अचिन्त्यस्य भगवतः अर्भो बालकः, यस्य पिता अन्यैरपि न चिन्त्यः, स कथं स्वयं चिन्तां कुर्यात् । मौढ्यादप्येवं भवति, ज्ञानादपीति, तत्पक्षद्वयं निराकर्तुं दृष्टान्तमाह सिंहः क्षुद्रमृगैरिवेति । न हि शृगालादिपीडां सिंहो मन्यते ॥ ८ ॥

ततस्तस्य पौरुषमाह विस्फूर्ज्येति ।

विस्फूर्ज्य रुचिरं चापं सर्वान् विव्याध सायकैः ।
कर्णादीन्षड्रथान्वीरस्तावद्भिर्युगपत्पृथक् ॥ ९ ॥

वरो हि क्षत्रियाणां शौर्येणोत्कृष्टो भवति । अतः स्वपरीक्षां प्रयच्छन्निव लघुहस्ततां प्रदर्शयति । सर्वान् कर्णादीन् षड्भिः षड्भिर्बाणैः एकैकं युगपदविध्यत् ॥ ९ ॥

षड्बाणानां विनियोगमाह चतुर्भिश्चतुरो वाहानिति ।

चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकैकेन च सारथीन् ।
रथिनश्च महेष्वासांस्तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् ॥ १० ॥

एतदपि कौशलम्, यथा सर्व एव विद्धा भवन्ति समागताः । अन्यथा तं तथा न स्मरेयुः । एकैकेन सर्वानेव सारथीन्, एकैकेनैव रथिनः कर्णादीन् । तर्हि अप्रयोजकास्ते भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह महेष्वासानिति । अनवहिता भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन्निति । साम्बस्य तत्कर्म महारथिनोऽपि कर्णादयः अभ्यपूजयन् । साधु साध्विति प्रशंसां कृतवन्तः । एतदेव साम्बस्य बन्धने निमित्तं जातम् । तैः स्तुतः प्रतीकारं न कृतवान् । अन्यथा ब्रह्मास्त्रादिभिः युद्धं कुर्यात् ॥ १० ॥

एवं ते कपटं कृत्वा स्तोत्रेण मोहयित्वा युद्धं कृतवन्त इत्याह तं तु ते इति ।

तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हयान् ।
एकस्तु सारथिं जघ्ने चिच्छेदान्यः शरासनम् ॥ ११ ॥

तुशब्दः धर्मयुद्धं व्यावर्तयति । एकैकाश्ववधेन बहुभिरेव बाणादिभिः चत्वारो महारथाः तं विरथं चक्रुः । एकस्तु पञ्चमः सारथिं जघ्ने । अन्यः षष्ठः शरासनं धनुश्चिच्छेद । एकैकस्य आयुधानां प्रयोगाणां वा न साङ्ख्य ॥ ११ ॥

ततो यज्जातं तदाह तं बद्ध्वेति ।

तं बद्ध्वा विरथीकृत्य कृच्छ्रेण कुरवो युधि ।
स्वकुमारं स्वकन्यां च स्वपुरं जयिनोऽविशन् ॥ १२ ॥

कृच्छ्रेण आदौ तं विरथीकृत्य, पश्चाल्लौकिकन्यायेन बद्ध्वा, यतः कुरवः, कुरुणा हि भूयान् धर्मः कृत इति, तद्वंश्यानामपि मनोरथसिद्धिः । युधीति । बन्धनेऽपि लज्जा-

भाव उक्तः । युद्धे हि जयपराजययोरनियमात् । किञ्च । स्वकुमारं स्वकन्यां चेति । सुतरामेव बन्धने न विगानम् । दुर्योधनो हि बलस्य जामाता, तस्य चैषा कन्या, अत उभयोरपि स्वकीयत्वमेव । कुमारं स्वस्य कन्यामिति पाठे स्वकन्यासहितं कुमारमद्यापि विवाहरहितमिति बन्धने हेतुरुक्तः । मध्ये स्थापिते कश्चिन्नेष्यति, पलाय्य वा गमिष्यतीति स्वपुरं प्राविशन् । जयिन इति प्रवेशे सन्तोषो निरूपितः ॥ १२ ॥

नारदो हि निरोधनिदानमिति सात्त्विकानां[1] स्वासक्तिसिद्ध्यर्थं नारदः समागत्य वृत्तमित्याह तच्छ्रुत्वेति ।

तच्छ्रुत्वा नारदेनोक्तं राजन्सञ्जातमन्यवः ।
कुरून्प्रत्युद्यमं चक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः ॥ १३ ॥

भगवानक्लिष्टकर्मा पुत्रसाहाय्यं न करिष्यतीति उग्रसेनेनैव प्रचोदिताः यादवाः कुरून्प्रत्युद्यमं चक्रुः । सञ्जातमन्युत्वं युक्तमिति राजसम्बोधनम् । उषाहरणे विपक्षस्यैव दोषः, अत्र तु न तथेति तूष्णींभावो भगवतः ॥ १३ ॥

तदा साधनशक्तिर्मुख्या बल इति, अत्रत्यं कार्यं भगवत एवेति, कुरुर्मूलभूतो भगवत इति, यदुवंश इव कुरुवंशेऽपि देवा एवावतीर्णा इति, देवानामन्योन्यविरोधो धर्मनाशकः पापपोषक इति, तान् नष्टोपाख्याने शपथकरणाद्य एव प्रथमं द्रुह्यति, स नष्टो भवतीति, बहुदोषदुष्टत्वात् कलहस्य तन्निवारणार्थं रामः प्रवृत्त इत्याह सान्त्वयित्वेति ।

सान्त्वयित्वा तु तान्रामः सन्नद्धान्वृष्णिपुङ्गवान् ।
नैच्छत्कुरूणां वृष्णीनां कलिं कलिमलापहः ॥ १४ ॥

वृष्णिपुङ्गवानिति महत्त्वम् । सान्त्वने हेतुः सन्नद्धानिति । तत्कार्यं स्वयं चेत्कुर्यात्, तदैव सान्त्विता भवन्तीति ज्ञापितम् । कार्यं[2] साम्बस्य सभार्यस्यानयनम्, तत्प्रीत्यैव चेद्भवति, तदा कलहो व्यर्थ इति कुरूणां वृष्णीनां नैच्छत् । उभयेषां देवभावात् । रामश्च कलिमलापहः । देवविरोधे सत्त्वस्य सर्वथा तिरोभावात्तमः केन हन्येत । कारणसत्त्वेन सह विरोधाभावात् । अन्यथा तमसः तत्कार्याणां च स्थितिर्न स्यात् । अन्यथा कलावुत्पत्स्यमानानामुद्धारो न भवतीति जन्मकारणनिर्धारो व्यर्थः स्यात् । तुशब्दः कुरुपक्षपातं व्यावर्तयति । तान् प्रसिद्धानिति हीनभावोऽपि नाश्रयणीय इति सूचितम् । तेन ऋजुमार्गेणासिद्धौ वक्रेणापि तत्करिष्यतीति सिद्धम् । ज्ञानशक्तिरत्र न पूर्णेति केचित् । लोकानु-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकोनविंशे । सान्त्वयित्वेत्यत्र । अन्यथा तमस इति । कारणसत्त्वेन सह विरोधे तमसस्तत्कार्याणां च मूलत एव नाशः स्यादित्यर्थः । अन्यथा कलाविति । देव-

---

१. तात्त्विकानामिति पाठः । २. कार्यः जाम्बवतः सभार्यस्यानयनमिति पाठः ।

रोधी भगवानित्यपरे । नीतिमार्गानुसारिणी साधनशक्तिः, पुष्टिमार्गानुसारिणी फलशक्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

सान्त्वनसिद्ध्यर्थं रामस्य गमनमाह जगामेति ।

जगाम हास्तिनपुरं रथेनादित्यवर्चसा ।
ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ १५ ॥

हस्तिनो नात्र सहभाव इति ऋजुभावेन गमनम् । आदित्यवर्चसेति तेषां प्रतिबोधनम् । नीतिमार्गोपयोगिन आह । ब्राह्मणैः कुलवृद्धैः, चकारादन्यैरपि शास्त्रिभिः । कुरूणामनभिप्रेतं साम्बविमोचनं भवतीति, तत्तापार्थं गच्छतीत्याशङ्क्य, तेषां तापापनोदार्थं गच्छतीति वक्तुं दृष्टान्तमाह चन्द्र इव ग्रहैरिति । बृहस्पतिप्रभृतिभिः ॥ १५ ॥

नीतिपरैवेयं शक्तिरिति ज्ञापयितुं लोकदृष्ट्यापि द्विषतां पुरं न प्रविशेदिति बहिःस्थित एव स्वागमनं ज्ञापितवानित्याह गत्वेति ।

गत्वा गजाह्वयं रामो बाह्योपवनमास्थितः ।
उद्धवं प्रेषयामास धृतराष्ट्रबुभुत्सया ॥ १६ ॥

अत एव रामः । बाह्योपवनमिति नगरसीमाप्रवेश उक्तः । आस्थितिस्तत्र विमोचनम् । नीतिज्ञ उद्धवः । धृतराष्ट्रो गन्धर्वो दैत्यावेशसहितो देवांशः । स बुध्यतामिति बुभुत्सा । धृतराष्ट्रं प्रति बोधयितुमिच्छया वा ॥ १६ ॥

तस्य यथोचितं करणमाह सोऽभिवन्द्येति ।

सोऽभिवन्द्याम्बिकापुत्रं भीष्मं द्रोणं च बाह्लिकम् ।
दुर्योधनं च विधिवद्राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥

अम्बिकापुत्रो धृतराष्ट्रः, बाह्लिकः शन्तनोर्भ्राता, चकारात्कृपादिब्राह्मणान् । दुर्योधनो वरश्वशुर इति । चकारात्तत्पक्षपातिनः । एवमुभयविधा नमस्कृता बोधिताश्च । विधिवदित्यन्तेन तुल्यत्वाय । कथमागमनमिति प्रश्नसमये राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विरोधेन सत्त्वतिरोभावे इत्यर्थः । नन्वेते दुष्टा भूभाररूपा अग्रेपि मारणीया एवेति युद्धं कुतो निवारितवानित्याशङ्क्य समाधानत्रयमाहुः ज्ञानेति । लोकेति । नीतीति ।

जगामेत्यत्र । हस्तिनापुरमित्यनुक्त्वा हास्तिनपुरमित्युक्तं तत्तात्पर्यमाहुः हस्तिन इति । तथा सति तृतीयया सहभावोपि प्रतीयेतेति पुरे हस्तिसहभावोक्त्या वक्तव्यं सूचितं स्यात् । तादृशे पुरे च ऋजुमार्गेण गमनं नीतिविरुद्धं स्यात्, अतः सम्बन्धमात्रसूचनाय तद्धितान्तो हास्तिनशब्द उक्तः ।

गत्वा गजाह्वयमित्यत्र । स बुध्यतामितीति । राम आगत इति धृतराष्ट्रो बुध्यतामितीच्छेति प्रथमपक्षे । साम्बो मोचनीय इति धृतराष्ट्रस्य प्रतिबोधनं तस्येच्छेति द्वितीयपक्षेऽर्थः ।

---

१. कुलधर्मैरिति पाठः ।

तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्य प्राप्तं रामं सुहृत्तमम् ।
तमर्चयित्वाभिययुः सर्वे मङ्गलपाणयः ॥ १८ ॥

ते तां वार्तां श्रुत्वैव प्रीताः। स हि सुहृत्तमः दुर्योधनश्वशुरः गुरुश्च । यादवपक्षपाते परमन्यथा भविष्यति। तमुद्धवमर्चयित्वा आभिमुख्येन ययुर्यथाशास्त्रम्। मङ्गलपाणयः ॥१८॥

सङ्गतावपि सौहार्ददार्ढ्यमाह तं संगम्येति ।

तं संगम्य यथान्यायं गामर्घ्यं च न्यवेदयन् ।
तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणेमुः शिरसा बलम् ॥ १९ ॥

प्रह्लादिप्रकारभेदैर्यथान्यायम् । अतिथिवन्मधुपर्कादिना पूजितवन्त इति ज्ञापयितुमाह गामर्घ्यं चेति । तेषां पूजकानां मध्ये ये तत्प्रभावाभिज्ञाः माहात्म्यविदः ते ज्येष्ठा अपि लौकिकीं दृष्टिं दूरीकृत्य प्रणेमुः । अनेन सर्वे लौकिकाः, केचनैव तत्प्रभावाभिज्ञा इति निरूपितम् । अभिज्ञा अपि बलं बलाधिक्येनैव, नत्वलौकिकानुभावेन । अन्यथा ते विषमान् बोधयेयुः ॥ १९ ॥

एवं कायिकव्यवहारमुक्त्वा वाचनिकमाह बन्धून्कुशलिन इति ।

बन्धून्कुशलिनः श्रुत्वा पृष्ट्वा शिवमनामयम् ।
परस्परमथो रामो बभाषेऽविक्लवं वचः ॥ २० ॥

शिवं कल्याणं सुखरूपम्, अनामयं दुःखाभावरूपम्, बन्धून् धर्मिणः परस्परं कुशलिनः श्रुत्वा । एतदपि परस्परं पृष्ट्वा । अथो भिन्नप्रक्रमेण रामोऽविक्लवं अदीनम्, अन्यथा यादवानां दीनता स्यात्, भक्ताश्च ते ॥ २० ॥

सर्वदेवाधिपत्यं भगवतोग्रसेनाय दत्तमिति तदाज्ञा सर्वैरेव देवैः कर्तव्या, अतो यादवान् परित्यज्य उग्रसेनाज्ञापनमाह उग्रसेन इति ।

उग्रसेनः क्षितीशेशो यद्व आज्ञापयत्प्रभुः ।
तदव्यग्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वं मा विलम्बितम् ॥ २१ ॥

तस्याज्ञा भिन्नै राजभिः कथं कर्तव्येत्याशङ्क्याह । क्षितीशानां सर्वेषामेव राज्ञामीश इति । यद्वो युष्मान् प्रति आज्ञापयत् । आज्ञापनावाक्यमग्रे वक्तव्यम्, साम्बः सभार्यः प्रस्थापनीय इति । तद्वाक्यात् पूर्वमेव अपराधक्षमावाक्य एव क्रुद्धाः परुषभाषिणो जाता इति तदकथनम् । तदग्रे विवक्षितं कर्तव्यमिति हितोपदेशो रामस्य । मा विलम्बितमिति द्वितीयम् । अन्यथेश्वरः राज्ञां विलम्बं न सहत इति पश्चात् कृतमपि व्यर्थं स्यादिति । ईश्वरवचनोल्लङ्घने अनिष्टं शीघ्रमिति ज्ञापितम् । ईश्वरत्वमाह प्रभुरिति ॥ २१ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बन्धून् कुशलिन इत्यत्र । बन्धून् धर्मिण इति । शिवमनामयं च धर्मः । एते धर्मिण इत्यर्थः । धर्मिप्रश्नः स्वरूपतः सन्तीति प्रश्नः ।

कदाचित्कृतापराधस्य दण्डं करिष्यतीत्याशङ्कायामाह यद्यूयमिति ।

यद्यूयं बहवस्त्वेकं जित्वाऽधर्मेण धार्मिकम् ।
अबध्नीताथ तन्मृष्ये बन्धूनामैक्यकाम्यया ॥ २२ ॥

यद्यपि भवन्तो दण्डार्हाः, तथापि बान्धवानामन्योन्यं कलहो भविष्यतीति तदपराधं मृष्ये । ईश्वरेणापि क्रियमाणे दण्डे बन्धुभिरेव कारितमिति कदाचिद्वैमनस्यं स्यात्, तन्नाभिप्रेतम्, किन्तु ऐक्यमेवाभिप्रेतम्, शास्त्रनिषिद्धं ह्येकेन सह बहूनां युद्धम् । तथाकरणे च दण्डो राज्ञावश्यं कर्तव्यः । ततस्तमपराधमनुवदति । यूयं बहवः । तुशब्देनान्यथाकरणं निवार्यते । महास्त्रप्रयोगः पलायनं चाधर्म इति । अधर्मेण एककाले बहवो युद्धाभिज्ञा बालकं स्त्रीरक्षायां व्यग्रं खण्डशः साधननाशेन जितवन्त इति । बन्धनं चापरो दोषः ॥ २२ ॥

एतावच्छ्रुत्वा रुष्टा जाता इत्याह वीर्येति ।

वीर्यशौर्यबलोन्नद्धमात्मशक्तिसमं वचः ।
कुरवो बलदेवस्य निशम्योचुः प्रकोपिताः ॥ २३ ॥

वीर्यं क्रियाशक्तिः, शौर्यं स्वभावः, बलं देहस्य, त्रिभिरुन्नद्धं वचः फलपर्यवसायीति । उग्रसेनो युष्मानाज्ञापयदिति वीर्येणोन्नद्धम् । क्षितीशेश इति शौर्येण । मा विलम्बितमिति बलेन । यद्यूयमिति आत्मशक्तिसमम् । कुरव इति अभिमानार्थम् । तद्धर्म एव युक्तः, न तु तदीयाः । राजानमप्रयोजकं जानन्त्येव । बलस्य परं तादृशं वचनम् । यदि स्वयं वदेत्, ममाज्ञयैव एतत्कर्तव्यमिति, तदा क्रोधो न भवेत् । वस्तुत ईश्वरत्वात् अस्माकं तेषामपि भक्तत्वाविशेषेपि यद्यादवेष्वेवैश्वर्यं स्थापयित्वा अस्मास्वीशितव्यत्वं स्थापयति, तत्र हेतुर्न कुलीनत्वादिः, तथा सत्यस्मास्वेवोचितं स्यात् । साधारणलीलेयं न भवतीति न स्वेच्छया यथासुखं करणम्, भक्तार्थं हि भगवानवतीर्णः, सा च भक्तिः कारणानुरोधादुद्गता कौरवेष्वेव पुष्टा भवितुमर्हति, नाकौरवेषु । ईश्वरत्वाद्भक्तिमपि तेभ्य एव प्रयच्छतीति चेत् । न । तथा सति वैषम्यं स्यात् । अतः सिद्धामेव भक्तिमाश्रित्य भगवान् वदतीति कारणाधीनत्वं च भक्तेर्ज्ञात्वा स्वोत्कर्षं स्थापयितुं किञ्चिदुक्तवन्त इत्यर्थः । यतस्तेनैव वाक्यैः अन्तर्यामितया वा प्रकर्षेण कोपिताः ॥ २३ ॥

स्वोत्कर्षख्यापकानि पञ्चवाक्यान्याह अहो महच्चित्रमिति ।

कुरव ऊचुः—**अहो महच्चित्रमिदं कालगत्या दुरत्यया ।**
आरुरुक्षत्युपानद्वै शिरो मुकुटसेवितम् ॥ २४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वीर्यशौर्येत्यत्र । उग्रसेनेपि भगवता स्वोत्कर्ष एव स्थापित इत्याशयेन भगवदुत्कर्ष उक्तः ।

---

१. न यादवेष्विति पाठः ।

देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मधर्मैः उत्कर्षः क्रमान्निरूप्यते । तत्र देहोत्कर्षे वस्तुतो विचार्यमाणे यादवा धर्मरहिताः स्वेच्छाचाराः चर्मपुटप्रायाः, कौरवास्तु देवाधिष्ठिताः मुकुटाश्रयशिरस्थानीयाः । अयमर्थः पारमार्थिकः । एवं सति कौरवेभ्योऽपि यादवोत्कर्षे वस्तुसामर्थ्याभावात् कालवशादेव तथा भवतीति, कालश्चेश्वरो नियन्तुमशक्य इति, पूर्वं कदाप्येवं न जातमिति, महच्चित्रं भवति । तत्र हेतुः दुरत्ययया कालगत्येति । ईश्वरवाक्यात् दुरत्ययत्वम्, अन्यथा असम्बद्धवाक्यतायां न किञ्चिद्दूषणं स्यात् । वै निश्चयेन । उपानच्छिरः आरुरुक्षतीति । मुकुटैर्वस्त्रादिभिर्व्यासादिभिश्च सेवितम् ॥ २४ ॥

ऐन्द्रियकव्यवहारे विवाहशयनादौ हीनत्वमाह एते यौनेन संबद्धा इति ।

एते यौनेन सम्बद्धाः सहशय्यासनाशनाः ।
वृष्णयस्तुल्यतां नीता अस्मद्दत्तनृपासनाः ॥ २५ ॥

यूनो भावो विवाहो यौनम्, तेन संबद्धाः । पूर्वमेकोत्पन्ना अपि व्यवहारे हीना इति त्यक्त्वा अपि पुनः यौनेन संबद्धा इत्यर्थः । पृथादयः स्त्रियः तेभ्यः समानीता इति । ननु तथापि 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपी'ति न्यायेन न समानयनमात्रेण तुल्यता भवतीति चेत्, तत्राह सहशय्यासनाशना इति । शयनमासनं भोजनं चेत् सह, येन सह तत्तुल्य एव भवतीति स्थितिः । अत एव वृष्णयस्तुल्यतां नीताः । अनेन अज्ञानान्निषिद्धाचरणे प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति पक्षो निवारितः । एवं कुलधर्मविचारेण स्वस्योत्कर्षमुक्त्वा ऐश्वर्यविचारेणाप्युत्कर्षमाह अस्मद्दत्तनृपासना इति । पूर्वं हि ययातिना पूरव एव राज्यं दत्तम्, अन्ये ज्येष्ठा अपि तदधीनाः ॥ २५ ॥

एवं साधनानि स्वाधीनान्युक्त्वा तेषां भोगोऽप्यस्मदधीन एवेत्याह चामरव्यजने इति ।

चामरव्यजने शङ्खमातपत्रं च पाण्डुरम् ।
किरीटमासनं शय्यां भुञ्जन्त्यस्मदुपेक्षया ॥ २६ ॥

चामरव्यजने परितः । शङ्खोऽग्रे । आतपत्रं पश्चात्, तत्रापि पाण्डुरं श्वेतम् । किरीटमुपरि । आसनमधः । शय्या निद्रावस्थायाम् । एतानि सप्तमहाराजचिह्नानि अन्येषामयुक्तानि राजभिरवश्यं अन्यत्र दृष्टानि निषेद्धव्यानि । तथापि तुल्यतां नीता इति राजभिरस्माभिरुपेक्षितानि भुञ्जते । भोगः प्राणधर्म इति तदुत्कर्षो निरूपितः ॥ २६ ॥

आज्ञापनादिरन्तःकरणधर्म इति तदसहमानाः तन्निषेधपूर्वकं तदपकर्षमाहुः अलं यदूनामिति ।

अलं यदूनां नरदेवलाञ्छनैर्दातुः प्रतीपैः फणिनामिवामृतम् ।
ये नः प्रसादोपचिता हि यादवा आज्ञापयन्त्यद्य गतत्रपा बत ॥ २७ ॥

नरदेवलाञ्छनानि पूर्वोक्तानि उपेक्षाविषयाणि । अलमिति निषेधार्थे । नरदेवलाञ्छनैरलम् । अतःपरं पूर्यताम् । अग्रे न स्थापनीयमित्यर्थः । दत्तापहारे हेतुः दातुः प्रतीपैरिति । अज्ञानाद्दत्तं स्वानिष्टसम्पादकत्वे निवारणीयमित्यत्र दृष्टान्तमाह फणिनामि-

वामृतमिति । 'सर्पस्य हि पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थकृ'दिति । स हि मत्ततां सम्पादयति, पश्चादन्धः सन् पोषकमपि भक्षयति । तदस्मासु जातमित्याह । ये यादवाः नः प्रसादोपचिताः, अद्य गतत्रपाः सन्तः, अस्मानेवाज्ञापयन्तीति । बतेति खेदे ॥ २७ ॥

वस्तुविचारेणात्मधर्ममाश्रित्याहुः कथमिन्द्रोऽपीति ।

कथमिन्द्रोऽपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः ।
अदत्तमवरुन्धीत सिंहग्रस्तमिवोरणः ॥ २८ ॥

भीष्मो हि कालकामपरशुरामादीनां जेता । ततोऽप्यधिको द्रोणः विद्यया तुल्योऽपि ब्राह्मण्यादधिकः । ततोऽप्यर्जुनः तच्छिष्योऽपि महादेवादिप्रसादैरुपचितः । एते त्रय आधिभौतिकादिरूपाः[1] आदिभूता येषां तैः अदत्तं इन्द्रोऽपि कथमवरुन्धीत । इन्द्रो वस्तुतः सर्वाधिपतिः, तथाप्येते अधिकृताः, न हि देहादिषु प्रतिकूलेषु ईश्वरोऽपि भोगं प्राप्तुमर्हति । ननु स्वभागः, तेषां का दानापेक्षेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह सिंहग्रस्तमिवोरण इति । यद्यप्युरणस्याल्पमेषस्य पुत्रो भार्या वा भागो भवति, तथापि सिंहग्रस्तः तत्कृपयैव प्राप्यते, तथैव साम्बः सभार्योऽस्मदवरुद्ध इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एवं पञ्चावयवमहङ्कारवाक्यं श्रावयित्वा निर्गता इत्याह जन्मेति ।

श्रीशुक उवाच—**जन्मबन्धुश्रियोन्नद्धमदास्ते भरतर्षभ ।**
आश्राव्य रामं दुर्वाक्यमसभ्याः पुरमाविशन् ॥ २९ ॥

वाचनिककायिकातिक्रमे निरूपिते मानसिकोऽपि निरूपितप्रायः । एवमतिक्रमे हेतुः **जन्मबन्धुश्रियोन्नद्धमदा** इति । जन्म सत्कुले, बन्धुः बान्धवः, श्रीः लक्ष्मीश्च । जन्मनि बन्धुकृता[2] या श्रीः औत्पत्तिकलक्ष्मीः, तया वा उन्नद्धः मदो येषाम् । **भरतर्षभेति** सम्बोधनं राज्ञो मायामोहाभावाय । 'दौष्यन्तिरत्यगान्माया'मिति वाक्यात् । अन्यथा क्षत्रियः स्वकीयापकर्षं न सहत इति । इयं कथा श्रवणविघातिका स्यात् । इदं वाक्यं रामं प्रत्येव स्पष्टम्[3] । नत्वन्तःकरणेनापि स्वकीयेषु । तदाह **दुर्वाक्यं राममाश्राव्य पुरमाविशन्निति** । ननु गृहे समागते नैवं वक्तुमुचितमित्याशङ्क्याह **असभ्या** इति । सतामेवैषा कथा । श्रीमदेनैव तेषामसत्त्वम्, अन्यथा अग्रे ऋजुत्वं न स्यात् ॥ २९ ॥

ततो यज्जातं तदाह दृष्ट्वा कुरूणामिति ।

दृष्ट्वा कुरूणां दौःशील्यं श्रुत्वाऽवाच्यानि चाच्युतः ।
अवोचत्कोपसंरब्धो दुष्प्रेक्ष्यः प्रहसन्प्रभुः ॥ ३० ॥

अवगणनां कृत्वा गमनं दौःशील्यम्, अन्यथा बान्धवातिक्रमो महदतिक्रमश्च न भवेदिति । अवाच्यान्यपि श्रुतवान् । अवाक्यानि तादृशवाक्यानि वा । **अच्युत** इति भयाभावाय । स्वयमपि तानि वाक्यानि दूषयितुं **अवोचत्** । अन्यथा देहेन निराकरणेऽपि

---

१. आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकरूपा इति पाठः । २. बन्धुकृपा बन्धुकृपयेति पाठौ । ३. स्पष्टं वाक्यमिति पाठः ।

वाक्येन (न) निराकृताः स्युः। कोपसंरब्ध इति। भगवत्कृतं न मन्यन्त इति। अन्तर्गुप्ते क्रोधे अपकार एव, झटिति कृते क्लिष्टता स्यादिति क्रोधस्य बहिराविष्कारमाह दुष्प्रेक्ष्य इति। प्रहसन्निति दुःखाभावाय। यतः प्रभुः॥ ३०॥

पञ्चवाक्यानामर्थं स्थानत्रयेण नवभिर्निराकृत्य नवभिः कर्तव्यं प्रतिज्ञाय दशमेनाध्यवसति नूनमिति दशभिः श्लोकैः।

नूनं नानामदोन्नद्धाः शान्तिं नेच्छन्त्यसाधवः।
तेषां हि प्रशमो दण्डः पशूनां लकुटो यथा॥ ३१॥

'विद्यामदो धनमद' इत्यादिवाक्यैर्मदा निरूपिताः। तद्युक्ता नीतिवाक्यानि न मन्यन्ते। अतस्तेषां प्रतीकारः क्रियैव, न वाक्यानि। अतो यदेतैर्निराकृतमनङ्गीकरणवाक्यैः तद्युक्तमेव। अतः शमार्थं प्रयुक्ता विफला जाता इति क्रिययैव दण्डरूपया शमः कर्तव्यः, तदाह तेषां हि प्रशमो दण्ड इति। एतत्स्वोपक्रमानुसारेणोपक्रमविचारेणोक्तम्। उपसंहारे त्वन्यथा वक्तव्यम्। शममात्रमुपक्रमः, मारणमुपसंहारः, ततो विरोधः। मारणोद्यम एव शमो भवतीति। ननु क्रियया दण्डे सुतरामेव प्रकोपः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह पशूनां लकुटो यथेति। स हि दण्डो लोकप्रसिद्धः। स यथा दृष्ट एव पशूनां भयजनको भवति, उद्यतो वा, तथा सर्वस्वनाशः उद्यतो ज्ञातो वा पशुतुल्यानां भयजनकः॥ ३१॥

नन्वेवं सति यादवाः किमिति निवारिता इत्याशङ्क्य तथा सति वैषम्यं स्यात्, न दण्डः, नहि शत्रुजयादिर्दण्डो भवति, अतो हितकारिण एव वयमिति पूर्वोपक्रान्तां स्वक्रियामाह अहो इति।

अहो यदून्सुसंरब्धान्कृष्णं च कुपितं शनैः।
सान्त्वयित्वाहमेतेषां शममिच्छन्निहागतः॥ ३२॥

शान्तिकर्तरि प्रकोपश्चाश्चर्यम्। यदवः सर्वे सुसंरब्धाः मारणोन्मुखाः समर्थाश्च। नन्वदृष्टवशादुर्वरिताः, किं तव पौरुषमिति चेत्, तत्राह कृष्णं च कुपितमिति। भगवद्विचारमात्रेणैव सर्वं सिध्यति, किं पुनः कुपिते। कृष्ण इति भक्ताधीनः, कालात्मा वा। तेनादृष्टादयस्तदनुगुणा एवेति तेषां सर्वमेव प्रतिकूलम्। तान् सर्वान् शनैः सान्त्वयित्व न तु बलात्, च स्वसामर्थ्यप्रकाशनेन, तथाकरणे हेतुः अहमिति। अहङ्कारादेते बन्धनं कृतवन्त इति तदधिष्ठाता चाहमिति तेषां शान्तिमेव वाञ्छन्निहागतः॥ ३२॥

सा च शान्तिर्वाक्यैर्न जातेति क्रियार्थमाह त इम इति।

त इमे मन्दमतयः कलहाभिरताः खलाः।
तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाष्यान्मानिनोऽब्रुवन्॥ ३३॥

---

१. नवभिः श्लोकैः निराकृत्य कर्तव्यमिति पाठः। २. नापि विरोध इति पाठः। ३. 'इदानीं कृष्णतां गत' इति वाक्यमत्रानुसंधेयम्।

यतो मन्दमतयः । तर्हि युद्धोद्यमे लौकिके शान्ता भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह **कलहाभिरता** इति । परस्परकलह एव अभितो रतिर्येषाम् । कलहे तु युद्धे मरणमेव, शान्तिर्नेति । नन्वन्तर्यामितया प्रेरणीया इति चेत्, तत्राह **खला** इति । मूलेच्छया तानन्तर्यामी तथैव प्रेरयतीति । तथापि त्वया शमार्थमुद्यमः कृत इति तदेव कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह **तन्मामवज्ञायेति** । तादृशशमकर्तारं माम् । तत्तत्र वा । अङ्गीकारे हि वाक्यैः हिताचरणादिभिश्च प्रबोधो भवति, नान्यथा । ते त्ववज्ञामेव कुर्वन्ति । **मुहुरिति** पुनः । परीक्षा निषिद्धा । अवज्ञया मानसो दोष उक्तः । **दुर्भाष्यान्** दुष्टवाक्यानि **चाब्रुवन्** । अयं वाचनिको दोषः । **मानिन** इत्यग्रेऽप्यसमाधानम् ॥ ३३ ॥

ननु युक्तमेतेषां वाक्यम्, उग्रसेनवाक्यत्वेन त्वयापि किमित्युच्यत इत्याशङ्क्योग्रसेनस्य सर्वराजाधिपत्यं साधयति **नोग्रसेनः किल विभुरिति** ।

नोग्रसेनः किल विभुर्भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः ।
शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ॥ ३४ ॥

स्वतो वचनाभावायाह **किलेति** । नाम्नैव तस्येश्वरत्वं पूर्वसिद्धं सूचितम् । तत्रापि **विभुः** लौकिकन्यायेनापि समर्थः । अन्यथा तत्पुत्रः कंसो राजा न भवेत् । किञ्च । साम्प्रतं भोजवृष्ण्यन्धकानामीश्वरः । त्रिविधानामपि यादवानां प्रभुः । अलौकिकं सामर्थ्यमाह **शक्रादयो लोकपाला** इति । भगवतः इच्छया आज्ञया वा । 'मयि भृत्य उपासीन' इत्यत्रैव तद्विवृतम् । यस्योग्रसेनस्य आदेशमाज्ञां अनुवर्तन्त इति । अन्यथा यथाभिलषितवृष्ट्यादि न भवेत् ॥ ३४ ॥

सुधर्माक्रम्यते येन पारिजातोऽमराङ्घ्रिपः ।
आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हणः ॥ ३५ ॥

किञ्च । येन सुधर्मा आक्रम्यते, इन्द्रादयोऽपि नमस्कृत्य तां सभामारोहन्ति, तादृशीमाक्रामति । अमराङ्घ्रिपश्च पारिजातः आक्रम्यते । तन्मर्यादादूरीकरणात्तस्याप्याक्रमणम् । इन्द्रादीनामननुमतौ कथमेतद्द्वयं स्यात् । भगवत्सामर्थ्यमेतदिति नाशङ्कनीयम् । भगवतैवोग्रसेने ऐश्वर्यकला स्थापितेति नरत्ववत्तदधीनत्वमप्यङ्गीकृतमिति, 'अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय' । अनधिकारिण एतेऽस्माभिस्तुल्यतां नीताः, राज्यं च दत्तमिति यदुक्तम्, तन्निराकरोति **आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हण** इति । न हि सर्वे राजानो भवन्ति । यद्येको राज्यार्हो न भवेत्, तदैव तद्वचनं सार्थकं स्यात् । तत्र भाग्यं क्रियाशक्तिश्च प्रयोजिके । तत्रापि क्रियाशक्तिः प्रयोजिका । यदिन्द्रं निर्जित्य पारिजातः आनीय भुज्यते । ननु सा शक्तिः साम्प्रतं कुण्ठिता भविष्यतीति चेत्, तत्राह **सोऽसाविति** । स एव भगवानिदानीं ममाग्रे तिष्ठति, मैवं किलेत्युपलम्भार्थं प्रसिद्धिः ॥ ३५ ॥

भाग्योत्कर्षमाह यस्य पादयुगमिति ।

यस्य पादयुगं साक्षाच्छ्रीरुपास्तेऽखिलेश्वरी ।
स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदान् ॥ ३६ ॥

सर्वेषां भाग्यं लक्ष्म्यधीनम् । अतः सा सर्वेश्वरी । सापि नीचतया भगवच्चरणारविन्दं सेवते । साक्षादित्याधिदैविकी, न तु दिव्यस्त्रीरूपा, नापि राज्यलक्ष्मीरूपा । यदाहुः 'चामरव्यजने शङ्ख'मिति, तद्दूषणार्थं हेतुमुक्त्वा, तदनूद्य दूषयति स नार्हति किल श्रीश इति । चामरव्यजनादयो नरदेवपरिच्छदाः । अनर्हत्वे हि तदुपेक्षया भोगो भवति । अन्यथा इन्द्रादीनामपि तथात्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

यदप्युक्तं 'अलं यदूना'मिति, तत्तदा स्यात्, यदि स्वतः सिंहासनं न स्यादिति वक्तुं तस्य सिंहासनोपपत्तिमाह यस्याङ्घ्रिपङ्कजरज इति ।

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजोऽखिललोकपालै-
र्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थम् ।
ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः
श्रीश्चोद्वहेम चिरमस्य नृपासनं क्व ॥ ३७ ॥

अष्टौ लोकपालाः परितः, उपरि ब्रह्मा, अधः शेषोऽहम् । एतेषां दशानामाशापालकानां मध्ये प्रभुणा भाव्यम् । स एव मुख्यो राजशब्दार्थः । प्रभुत्वं च दिक्पालकानां सर्वथा हीनभावावलम्बने भवति । एतत्तु सर्वैरेव दृष्टमिति सिद्धवन्निरूप्यते । यस्य चरणकमलरजः अखिललोकपालैः सर्वैरेव पूर्वोक्तैः । मौल्युत्तमैरिति करणम् । तेषामपि भगवदीयत्वसिद्ध्यर्थं लौकिकन्यायेन स्वामिसेवायां वा ऐश्वर्योत्कर्षमुक्त्वा धर्मोत्कर्षमाह । उपासिता तीर्थानामपि तीर्थभूता गङ्गा यस्य । कीर्तिमाह ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलाया इति । भगवतः कला जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकर्त्री काचित् । तस्यास्त्रयोंऽशाः सत्त्वादयः । तत्र रजो ब्रह्मा । तमो भवः । अहं सत्त्वम्, भूधरत्वात् । श्रियमाह श्रीश्चेति । चकारादन्तःस्थिते ज्ञानवैराग्ये निरूपिते । वयं सर्व एव यस्य रजः शिरसि स्थापयामः, तस्य नृपासनं क्व भवतीति व्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३७ ॥

एवमभिप्रेतार्थं निरूप्य साक्षात्तदुक्तमर्थं खण्डयति भुञ्जते कुरुभिर्दत्तमिति ।

भुञ्जते कुरुभिर्दत्तं भूखण्डं वृष्णयः किल ।
उपानहः किल वयं स्वयं तु कुरवः शिरः ॥ ३८ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यस्याङ्घ्रिपङ्कजेत्यत्र । उपासितेति विग्रहकथनम् । तदर्थस्तु । यस्य रजसः सम्बन्धिनी तीर्थतीर्थरूपा गङ्गा उपासिता । सर्वैरितिशेषः । संकर्षणस्य तामसत्वात्कथं सत्त्वरूपत्वमित्याशङ्क्याहुः भूधरत्वादिति । शेषत्वेन भूधरत्वमात्रधर्ममादाय सत्त्वरूपत्वमित्यर्थः ।

यद्दत्तं भूखण्डमात्रमेव भवति । तत्रापि स्वरूपतोऽपि हीनत्वम् । उपानहः किल वयमिति । उत्कर्षस्य निरूपितत्वाद्बाधितार्थत्वं स्पष्टमेव ॥ ३८ ॥

तर्ह्येवं सति किं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह अहो ऐश्वर्यमत्तानामिति ।

अहो ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मानिनाम् ।
असम्बद्धा गिरो रूक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥ ३९ ॥

तेषां वाक्यं न सोढव्यम् । ततो यत्कर्तव्यम्, तदग्रे वक्ष्यते । आदरणीयानां वाक्यं कर्तव्यम् । लोकेऽपि मत्तास्त्वनादरणीयाः । तत्राप्यैश्वर्येण नित्यमत्ताः । बहिर्व्यवहारे माननीयत्वमाशङ्क्य मतत्वाज्ज्ञानादेव तथात्वमिति ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह मत्तानामिवेति । इवेत्यग्रेऽपि सम्बध्यते । मानिनामिवेति च । आत्मानमेव बहु मन्यमाना उन्मत्ता भवन्ति । ते सर्वदैव न माननीया इति दृष्टान्तद्वयम् । किञ्च । वाक्यान्यप्यसम्बद्धार्थानीत्याह असम्बद्धा गिरो रूक्षा इति । स्नेहेन बाधितार्था अपि प्रयोजका भवन्तीति तदभावमाह रूक्षा इति । तत्र सहनमुभयेषां सम्भवति, विवेकिनामसमर्थानां च । वयं तु नोभयविधा इत्याह अनुशासितेति । लोके अनुशासनाधिकारिभिर्न सोढव्या इति ॥३९॥

ततो यत्कर्तव्यं तत्प्रतिजानीते अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीति ।

अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः ।
गृहीत्वा हलमुत्तस्थौ दहन्निव जगत्त्रयम् ॥ ४० ॥

यादवेभ्यः कौरवमात्रस्यैव तैरुत्कर्षो निरूपित इति, भगवद्धस्ते मृतानां स्वर्गोऽस्तीति भूमिमेव निष्कौरवीं प्रतिजानीते । आदौ मनसि तस्योद्यममाह अमर्षित इति । कायिकमाह गृहीत्वा हलमुत्तस्थाविति । तस्योद्यमः सर्वजनीनो जात इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह दहन्निव जगत्त्रयमिति । सङ्कर्षणो हि प्रलये तथोत्तिष्ठति, यस्य मुखाद्वह्निरुद्गच्छति, त्र्यक्षश्च महादेवः, तद्रूपं प्रकटितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

क्रियामाह लाङ्गलाग्रेणेति ।

लाङ्गलाग्रेण नगरमुद्विदार्य गजाह्वयम् ।
विचकर्ष स गङ्गायां प्रहरिष्यन्नमर्षितः ॥ ४१ ॥

स्त्रियो बालाश्च युद्धे मारयितुमशक्या इति तस्यां भूमावुत्पन्नाः कौरवा एवेति, लोके प्रसिद्धा भविष्यन्तीति, नगरमेवोद्विदार्य जन्मान्तरेऽपि तथात्वाभावाय गङ्गायां प्रहरिष्यन् विचकर्ष । क्रियाद्वयं निष्पन्नम्, तृतीयां क्रियां निवारयितुं चकारः । प्रहरणे विलम्बहेतुमाह अमर्षित इति । अतिक्रोधावेशान्न कृतवान् । अविचारे वा, प्रहरणसङ्कल्पे हेतुः ॥ ४१ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अद्येत्यत्र । त्र्यक्षश्च महादेव इति । यस्य मुखादुद्गच्छतीति पूर्वेणान्वयः । पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशेऽध्याये इदं निरूपितम् ।

कथमेतावता शिक्षा जातेत्याकाङ्क्षायामाह जलयानमिति ।

जलयानमिवाघूर्णं गङ्गायां नगरं पतत् ।
आकृष्यमाणमालोक्य कौरवा जातसम्भ्रमाः ॥ ४२ ॥
तमेव शरणं जग्मुः सकुटुम्बा जिजीषवः ।
सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य साम्बं प्राञ्जलयः प्रभुम् ॥ ४३ ॥

आ समन्तात् घूर्णा यस्मिन् तदाघूर्णं नगरम् । शत्रन्तं क्रिया वा । भिन्नं वाक्यं गङ्गायां पतदिति । मरणावश्यकताप्रतिबोधनं मरणं च ज्ञापितवान् । तत्र हेत्वन्तरनिराकरणाय बलक्रियादर्शनं कौरवाणामाह **आकृष्यमाणमिति** । कौरवत्वात्सहजदोषाभावः । **जातसम्भ्रमा** भीताः । अनेन गर्वनिवृत्तिरुक्ता । अतो दोषस्य निवृत्तत्वात् गुणस्य च विद्यमानत्वात् तमेव शरणं जग्मुः । ऐकमत्यमाह **सकुटुम्बा** इति । मोक्षाभावायाह **जिजीषव** इति । निमित्ते विद्यमाने शरणागतिमपि नाङ्गीकुर्यादिति साम्बस्य सभार्यस्यानयनमाह **सलक्ष्मणमिति** । लक्ष्मणासहितम् । प्राञ्जलयो विज्ञापनार्थाः । कथमपकर्षोऽङ्गीक्रियत इति चेत्, तत्राह **प्रभुमिति** ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ते हि पूर्वं वार्तामात्रहारित्वं भगवतो ज्ञातवन्तः, पश्चात्क्रोधे कृते भीताः स्तोत्रमाहुः **पञ्चभिः राम रामेति** ।

राम रामाखिलाधार प्रभावं न विदामहे ।
मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षन्तुमर्हस्यधीश्वरः ॥ ४४ ॥

पूर्वं कृतापराधस्य क्षमापनमिहोच्यते ।
क्रीडार्थत्वं तत्र हेतुर्महत्त्वं चापि सान्त्वने ।
अन्यार्थं च समारम्भः शरणं च वयं गताः ॥ १ ॥

तत्रापराधक्षमायां पञ्चहेतूनाह **रामेति** । रमणात्मकस्यादरेण द्विःसम्बोधनम् । अयमपि हेतुः । परं भगवद्धर्मः । **अखिलाधारेति** । वयमाधेयाः । न हि यो यं बिभर्ति, स तदपराधं मन्यते । अज्ञानमपि हेतुरित्याह **प्रभावं न विदामह** इति । यद्यपि सहजः प्रभावो ज्ञायते, तथाप्यत्राविष्कारं (न[1]) करिष्यसीति न जानीमः । सर्वत्रावतारेषु प्रतिज्ञातार्थमात्रपूरकत्वात् । नन्वेतादृशोऽप्यर्थः प्रतिज्ञासिद्ध एवेति कथमज्ञानम्, तत्राह **मूढानामिति** । विचाररहितानामिति । ननु सर्वेषां कथं विचाराभावः, तत्राह **कुबुद्धीनामिति** । दुर्बुद्धित्वात् कैश्चिदुक्तमपि न गृहीतमित्यर्थः ।

बुद्धिर्न शुद्धा नो शास्त्रं नापि ज्ञानं स्वतः क्वचित् ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

राम रामेत्यत्र । बुद्धिर्न शुद्धेति कारिकया पूर्वार्धेन क्षमायां कौरवनिष्ठं हेतुत्रयं

---

१. नेति लोपितम् ।

प्रभुः स्वामी भवांश्चापि धारकः क्षन्तुमर्हति ॥२॥ ४४ ॥

किञ्च । अस्माभिरेवमपि न प्रार्थयितव्यम्, अतस्तवैव लीलास्थानं जगदिति, तदाह स्थित्युत्पत्तीति ।

स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः ।
लोकान्क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते वदन्ति हि ॥ ४५ ॥

एकेनैवोत्पत्त्यादिकं क्रियते, स्वस्मिन्नेव स्थितेन । तत्र तथा करणे प्रयोजनं लीला । तदाह लोकान्क्रीडनकानिति । ईश इति सम्बोधनमन्यथा न कुर्यादिति ज्ञापयति । क्रीडनका यन्त्रादयः । अन्यक्रीडार्थपक्षं व्यावर्तयति क्रीडतस्त इति । वदन्तीति प्रमाणं व्यासादयः । युक्तश्चायमर्थः । पूर्णस्यान्यथा प्रवृत्तिरयुक्ता ॥ ४५ ॥

किञ्च । समानेषु दण्डः क्रियते, न तु मशकतुल्येषु, अतोऽतितुच्छत्वादस्मासु क्रोधो न युक्त इत्याशयेनाह त्वमेव मूर्ध्नीदमिति ।

त्वमेव मूर्ध्नीदमनन्त लीलया भूमण्डलं बिभर्षि सहस्रमूर्धन् ।
अन्ते च यः स्वात्मनि रुद्धविश्वः शेषेऽद्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ ४६ ॥

अस्य नगरस्य कियती वार्ता, पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं भूमण्डलं हे अनन्त मूर्ध्नि लीलया बिभर्षि । तादृशसहस्रमूर्धा भवान् । भूमण्डलादधिकमात्रपरिमाणमायाति, न व्यापकतेत्यनन्तेति । न केवलमन्यप्रेरणया धारणम्, किन्तु स्वरुच्या । यतः अन्ते स्वात्मनि रुद्धं विश्वं यतस्तादृशो भवान् अद्वितीयः शेषे शिष्टो भवसि । यतः परिशिष्यमाणः स्वयमेव । अतः शेषनामेति भावः ॥ ४६ ॥

एवमपि महतः अत्यल्पेषु क्रियाविष्कारोऽनुचित इति निरूप्य कृतस्य कोपस्यान्यथा विनियोगमाह कोपस्त इति ।

कोपस्तेऽखिलशिक्षार्थं न द्वेषान्न च मत्सरात् ।
गृह्णतो भगवत्सत्त्वं स्थितिपालनतत्परः ॥ ४७ ॥

लोके द्वेधा कोपो भवति, द्विष्टे वा, महत्युत्कर्षासहनाद्वा । तदुभयं न प्रकृते, किन्तु शिक्षार्थमेव । सर्वे एव भगवतो बालका इति ज्ञापयितुमखिलपदम् । तत्र हेतुः गृह्णतो भगवत्सत्त्वमिति । गुणान्तरैरसंस्पृष्टसत्त्वम् । अन्यथा बाधितं स्यात् । सत्त्वस्य च महत्प्रयोजनमित्याह स्थितिपालनतत्पर इति । जगतो मर्यादापालनं चान्यथा न स्यात् ॥४७॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रातिलोम्येन निरूपितम् । रामनिष्ठं हेतुद्वयमानुलोम्येनाहुः प्रभुरिति । भवांश्चेति । तदाहेति । इति कौरवोक्तं जगतो लीलास्थानत्वं शुक आहेत्यर्थः ।

शरणागतिं प्रार्थयितुं नमस्यन्ति नमस्त इति ।

नमस्ते सर्वभूतात्मन्सर्वशक्तिधराव्यय ।
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु त्वां वयं शरणं गताः ॥ ४८ ॥

नमनमात्रेणैव प्रसादयोगाय । सर्वभूतात्मन्निति । आत्मा स्वल्पेनापि तुष्यति । सर्वशक्तिधरेत्यस्मदादितामसशक्तयोऽपि तवैव । अस्मदीयं सर्वं धर्माधर्मश्च भवानित्युक्तम् । एवं सत्यस्मदीयदोषसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह अव्ययेति । किञ्च । एतत्पुरभङ्गे पुनरप्येतत्कर्तव्यं स्यादित्याशयेनाह विश्वकर्मन्निति । विश्वं कर्म यस्येति । अन्यदाप्यतिक्रमाभावाय नमनं प्रार्थयन्ते नमस्तेऽस्त्विवति । एवं प्रसन्नं विधायाहुः त्वां वयं शरणं गता इति ॥ ४८ ॥

तैः स्वाभिप्रायो ज्ञात इति प्रसन्नो जात इत्याह एवमिति ।

श्रीशुक उवाच—**एवं प्रपन्नैः संविग्नैर्वेपमानायनैर्बलः ।**
प्रसादितः प्रसन्नोऽसौ मा भैष्टेत्यभयं ददौ ॥ ४९ ॥

प्रपत्तिः प्रतीकारः । संविग्ना मनसि पूर्वधर्मरहिताः । वेपमानमयनं स्थानं गृहं शरीरं च येषामिति भये हेतुः । शरीरे च गर्वाभाव उक्तः । अतस्त्रेधोत्तमधर्मवद्भिः प्रसादितः प्रसन्नो जातः प्रसादकार्यं कृतवानित्याह मा भैष्टेत्यभयं ददाविति । वाचा सह कायिकमकृत्वा मानसमभयं ददौ ॥ ४९ ॥

भयात्कन्यासमर्पणं वारयितुं पारिबर्हदानमाह दुर्योधन इति ।

दुर्योधनः पारिबर्हं कुञ्जरान्षष्टिहायनान् ।
ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरङ्गमान् ॥ ५० ॥

षष्टिहायनाः पूर्णसंवत्सराः सहस्रं शतद्वयं च गजा द्वादशैवायुतानि तुरङ्गमाः ॥५०॥

रथानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसाम् ।
दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवं प्रपन्नैरित्यत्र । आभासोक्तं वाक्यार्थं स्पष्टार्थमुपसंहरन्ति प्रसन्नो जात इति । तथाच सकार्यः प्रसादो वाक्यार्थः ।

दुर्योधन इत्यत्र । कुञ्जरान् द्वादशशतानि तुरङ्गमान् द्वादशायुतानित्यन्वय इत्याशयेनाहुः सहस्रं शतद्वयं च गजा इति । अयुतमिति वक्तव्येऽयुतानीति बहुवचनात् द्वादशसंख्या तत्राप्यन्वेति । द्वादशेतिपदस्य सान्निध्यान्न कपिञ्जलन्यायः ।

रुक्मसम्बद्धानां रथानामिति । बलप्रीतिः सूचिता । सूर्यवर्चसां सर्वलोकप्रसिद्धानाम् । मासाः संवत्सरा ऋतवश्च शतादिसङ्ख्यया प्रीणिता इति कालस्त्रेधा सन्तोषितः । साम्बश्च महादेवावतारः, बलश्च, तथा क्रोधश्च त्रयोऽपि प्रीणिताः । अम्बां प्रीणयति दासीनामिति सहस्रेण । दुहितृवत्सल इति । दाने तस्याभिप्रायः । अदाने कदाचित्ते दुहितरि [3]कोपं कुर्युरिति ॥ ५१ ॥

तेषां प्रणिपत्तिमुक्त्वा बलभद्रस्य तदङ्गीकारमाह प्रतिगृह्येति ।

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान्सात्त्वतर्षभः ।
ससुतः सस्नुषः प्रायात्सुहृद्भिरनुमोदितः ॥ ५२ ॥

दानाभिनन्दनार्थं प्रतिग्रहपदम् । अभयं स्वयं दत्तवान्, स्वयं च तद्दत्तं गृहीतवान् । तत्सर्वमिति । असङ्कोचात् शुद्धभावः तस्य स्थापितः । तत्र हेतुर्न दानम्, किन्तु स्वपक्षे भगवान्, तत्पक्षे सात्त्वतर्षभ इति । भक्तानां स्वामी । अन्यजीवाः सापराधा एव भवन्तीति तथाविधस्यानङ्गीकारे भक्तिमार्ग उत्सन्नः स्यात् । स्वस्य तद्ग्रहणं वारयति ससुतः सस्नुष इति । सुहृद्भिरनुमोदित इति । पराक्रमेण वैषम्याभाव उक्तः ॥ ५२ ॥

बलभद्रचरित्रस्य प्रत्यापत्तिमाह ततः प्रविष्ट इति ।

ततः प्रविष्टः स्वपुरीं हलायुधः समेत्य बन्धूननुरक्तचेतसः ।
शशंस सर्वं यदुपुङ्गवानां मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ ५३ ॥

अन्यथा 'नन्दव्रजं गत' इतिवत् भगवतः किञ्चित्कर्तव्यशङ्का स्यात् । स्वपुरीं द्वारकाम् । निर्विचारप्रवेशार्थमुक्तम् । हलायुध इति विचाराभावः । सर्वान् ज्ञापयित्वा समलङ्कृते पुरे प्रवेष्टव्यम् । विवाहे विरोधो वा न कर्तव्यः, मैत्री वेति उभयकरणाद्विचारा-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बलप्रीतिरिति । बलस्य रूप्यवर्णत्वात् रूप्यसंयुक्तरथदानेन प्रीतिरित्यर्थः । मासा इति । द्वादशसंख्यया मासाः प्रीणिताः । हायनेषु षष्टिसंख्यया प्रभवादिसंवत्सराः प्रीणिताः । षट्संख्यया ऋतवः प्रीणिताः । बलश्च तथेति । एवं त्रयोपि कालरूपाः । नगरप्रहरणे साम्बो निमित्तम् । बलः कर्ता । क्रोधः करणमिति विभागः ।

प्रतिगृह्येत्यत्र । स्वपक्षे इति । शुद्धभावस्थापने भगवत्त्वं रामनिष्ठो हेतुः । सात्त्वतत्वं तन्निष्ठो हेतुः । तथाच स्वपक्षे हेतुनिरूपणे भगवानिति पदमुक्तम् । तत्पक्षे हेतुनिरूपणे सात्त्वतर्षभ इति पदमुक्तमित्यर्थः ।

ततः प्रविष्ट इत्यस्याभासे बलभद्रचरित्रस्येति । भगवता बलभद्रे आविश्य कृतस्य निरोधरूपचरित्रस्य प्रत्यापत्तिं स्वस्थाने भगवति समागमनमाह । अध्यायचतुष्टये बलदेवे आविश्य निरोधं कृतवान् अतः परं स्वयमेव करिष्यतीत्यर्थः । अत्र विचाराभावादिकथनेन बलेऽनावेशः सूचित इति वाक्यतात्पर्यार्थः प्रत्यापत्तिरेवेति भावः । व्याख्याने ।

---

१. रूप्येति लेखपाठः । २ उपदाने इति पाठः । ३ शेषमिति पाठः ।

भावः । ततः पुरप्रवेशानन्तरं बन्धून् समेत्य । असम्मत्यभावायानुरक्तचेतस इति । स्वपौरुषं च स्वयमेवोक्तवान् । तन्निमित्तं च स्वचेष्टितं नगराकर्षणम् ॥ ५३ ॥

तस्य चरित्रस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वमाह अद्यापीति ।

अद्यापि च पुरं ह्येतत्सूचयद्रामविक्रमम् ।
समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायामनु दृश्यते ॥ ५४ ॥

एतत् हस्तिनपुरम् । गङ्गायां गङ्गासमीपे गङ्गामध्य इव वा । तस्य सहजरूपं तन्न भवतीत्याह सूचयद्रामविक्रममिति । अतो दक्षिणतः समुन्नतं कूलस्थानम् । कूलप्रदेश एवोन्नतो भवति, नत्वपरः । इदं तु विपरीतमिति रामपराक्रमस्य सूचकं भवति । इदानीं तु तन्नगरं पतितम्, गङ्गायां पतितमिति ज्ञातव्यम् । 'गजाह्वये हृते नद्या' द्वादशे[1] वक्ष्यति । अतो न दर्शनविरोधः शङ्कनीयः । भागवतेकथनसमये[2] तु दृश्यत एव ॥ ५४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पाठक्रममपेक्ष्याहुः पुरप्रवेशानन्तरमिति । स्वपौरुषं चेति । पूर्वविचाराभाव उक्तः, अनेनापि विचाराभाव उच्यते इति चकारः । महतः स्वपौरुषं स्वयं न वक्तव्यमिति भावः । अतोपि विचाराभाव इति शेषः । तन्निमित्तं चेति । कुरुष्विति निमित्तसप्तमी । तथा च कुरुनिमित्तं चेष्टितं नगराकर्षणम् । मूले सर्वपदाच्चकारेण गमनावधि सर्वमुक्तवानिति पूर्वेणान्वयः । इत्येकोनविंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

---

१. भा. ९-२२-४०. २. अतः कथनसमय इति पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

विंशोऽध्यायः ।

सात्त्विकानां निरोधे तु मुख्यो नारद ईरितः ।
अतस्तस्यापि वक्तव्यं पूर्वबुद्धेर्निवारणम् ॥ १ ॥
भक्तिमार्गानुरोधस्य पृथक्त्वं स्याद्यतः स्फुटम् ।
विंशे नारददृष्टानां कृष्णानां चरितं महत् ॥ २ ॥
अलौकिकत्वसिद्ध्यर्थं निरोधे विनिरूप्यते ।
प्रकीर्णके प्रकरणे न सङ्गतिरिहोच्यते ॥ ३ ॥
तथापि साम्बकथने समायातस्तथाकरोत् ।
भ्रान्त्यभावाय भगवान् बोधयामास तादृशम् ॥ ४ ॥
निरोधस्तेन संसिद्धः सात्त्विकानामतः परम् ।

पूर्वाध्याये साम्बवृत्तज्ञापनार्थं समागतो नारदः शास्त्रदृष्ट्या[1] निर्दोषपूर्णगुणविग्रहो[2] भगवानिति, लोके च पुत्रं हत्वा तदवरोधात् बह्व्यः स्त्रियः समानीता इति शास्त्रलोक-[3]विरोधमाशङ्क्य, तं विरोधं स्वदृष्ट्या साधयन् पश्चादन्यतरनिर्धारं करिष्यन् स्वयं द्रष्टुं प्रवृत्त इत्याह नरकं निहतं श्रुत्वेति ।

श्रीशुक उवाच—**नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषिताम् ।**
कृष्णेनैकेन बह्वीनां तद्दिदृक्षुः स्म नारदः ॥ १ ॥

केचित्तु इतःप्रभृति सात्त्विकप्रकरणमाहुः त्रयस्त्रिंशदध्यायैः पूर्वं इति च । तत्र नारदः सात्त्विकेषु मुख्य इति स निरूप्य इति । तत्रैवैकादशैकैकादशभिः[4] तेषामवान्तर-प्रकरणव्यवस्था । सात्त्विकास्तु द्विविधा एव सकामनिष्कामभेदेनेति । तेषां मते दशे-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विंशेऽध्याये । कारिकासु । पूर्वबुद्धेर्निवारणमिति । प्रपञ्चविस्मरणमित्यर्थः । सात्त्विकानां निरोधे वक्तव्ये तन्मुख्यत्वान्नारदस्येदं वक्तव्यमित्यन्वयः । आसक्त्यंशस्तु पूर्वमेवास्तीति भावः । पृथक्त्वमिति । स्नेहो भक्तिः । तस्य प्रपञ्चविस्मृतिसाहित्ये निरोध इति पृथक्त्वं नारदस्य प्रपञ्चविस्मृतिकथनात्स्फुटं स्यात् । नारदस्य पूर्वं भक्तिमात्रं स्थितम्, प्रपञ्चविस्मरणे सति निरोधो जात इति ज्ञाने ज्ञातं स्यादित्यर्थः । यतः प्रपञ्चवि-स्मृतिकथनादित्यर्थः ।

नरकं निहतमित्यत्र । यद्यपि नरकवधमात्रमिति । तस्यानु शङ्खयवनमुराणां नरकस्य चेति स्वयमेव निरूपणात्तावन्मात्रं योगदृष्ट्या जानाति । श्रुतं त्वधुनैव । योषिता-

---

१. शास्त्ररीत्येति पाठः । २. निर्दोषपूर्णविग्रह इति पाठः । ३. लोके शास्त्रविरोधमिति पाठः ।
४. तत्रैवैकादशैकादशभिः, तत्रैकैकादशभिरिति पाठद्वयम् ।

न्द्रियाणि अन्तःकरणं च निरुध्यत इति निरोधसिद्धिः । एतन्मतमवष्टभ्यास्माभिर्निबन्धे निरूपितं लक्ष्मणाहरणावधीति । एतावता स्त्रियः समाप्ताः । तासु भोगो भगवत्कृतः शास्त्रविरोधान्न मन्तव्य इति प्रामाण्यार्थं नारददृष्टिरनुवर्ण्यते । नारदो हि भगवदीयशास्त्रेषु अक्लिष्टचरित्राण्येव श्रुतवानिति नरकवधादिकं न पूर्वं श्रुतवान् । यद्यपि नरकवधमात्रं पूर्वसिद्धम्, तथापि तदवरोधाद्विवाहः साम्प्रतमेव श्रुत इति स विचारणीयः । इदं चरित्रं न पूर्वं ऋषिभिर्विचारितम् । अतः परं सहस्रेष्वपि चरित्रेषु मीमांसितमेव चरित्रं विचार्यते । अत एव जाता लौकिकदृष्टिर्भगवतैवाग्रे निवारणीया । यदैव नरको हतः, तदैव तेनैव प्रक्रमेण योषितामुद्वाहश्च श्रुतः । एकस्मिन् क्षणे नानागारेषु विद्यमानानां एकेन कृष्णेन, तत्र यद्यपि रूपभेदः स्पष्ट एव, 'उरुरूप' इति वाक्यात् । तथा सति अवतारान्तरन्यायेन भिन्नावतारत्वं स्यात् । ततः कृष्णेनैव विवाहिता न भवेयुः । न हि सर्वास्ता देवकीपुत्रवध्वो भवन्ति । तस्यैवानन्तरूपत्वं[1] तु पूर्वावतारेषु न सिद्धमिति वैमर्शः कर्तुमुचितः । वाक्योक्तं तु युक्त्या बाधितुं शक्यते, न तु दृष्टम् । 'न हि दृष्टे अनुपपन्नं नामे'ति । बह्वीनामेकेन कृष्णेन उद्वाहो[2] विचित्रमिति तद्दिदृक्षुर्नारदो जात इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु भगवच्चरित्रे किमिदमाश्चर्यम्, यतो नारदस्यापि दिदृक्षेत्याशङ्क्य, वैचित्र्यमुपपादयति चित्रमिति ।

चित्रं बत तदैकेन वपुषा युगपत्पृथक् ।
गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥ २ ॥

बत इति हर्षे । तदा सर्वत्रैव स्थिता भक्ता भगवता अनुग्राह्या इति न क्वापि गमनक्लेश इति । एकेन वपुषेति । वपुषो ब्रह्मवदचिन्त्यैश्वर्यं न शास्त्रसिद्धम् । वपुर्भेदे तु कृष्णपत्नीत्वं तासु न स्यात् । अतो वपुषो ब्रह्मधर्मत्वं वा अवपुष्ट्वं वा कल्पनीयं स्यात् । तत्रावपुष्ट्वे लौकिकधर्मसम्बन्धो न युक्तः । ब्रह्मधर्मत्वे तु वैलक्षण्यमावश्यकम् । ब्रह्मणोऽप्येकत्र यो धर्मः, स नान्यत्रेति । लोके तथा दर्शनात् । नारदश्च सूक्ष्मदर्शी । तत उभयमपि अनुपपन्नमिति चित्रम् । युगपदेकस्मिन्

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मुद्वाहं तु योगेनापि पूर्वं न ज्ञातवान् । स्वच्छन्दचरित्रस्य योगाद्यगम्यत्वात् । अत एव विवाहं तत्र नोक्तवान् । श्रवणस्य दिदृक्षाहेतुत्वोक्त्या पूर्वं न श्रुतवानिति ज्ञायते इति भावः । पूर्वसिद्धं पूर्वज्ञातमित्यर्थः । श्रुत इति । विवाहस्तु सम्प्रतमेव निर्धारविषयीकृतः । पूर्वं योगेनापि ज्ञातो नेत्येवकारः ।

चित्रमित्यत्र । अवपुष्ट्वं वेति । ब्रह्मत्वमित्यर्थः । लौकिकधर्मसम्बन्धनिराकरणेनायमग्रे सिद्धान्तः कर्तव्यः । न युक्त इति । अतोग्रे सिद्धान्ते निराकर्तव्य इति शेषः ।

---

१. अनन्तररूपत्वमिति पाठः । २. विवाह इति पाठः ।

काले एकेन वपुषा करणेन पृथक् पृथक् गृहेषु स्थिताः द्व्यष्टसहस्रसङ्ख्यया व्याप्ताः । कलानामिवानन्त्यपक्षे[1]ऽपि ध्रुवाया नानन्त्यमिति षोडशसहस्रे भवत्येव वैचित्र्यम् । स्त्रिय इति तासां योगजधर्मौ निवारितः, येनैकत्र जातो दृश्येत । आकाशवत्परिच्छेदभेदेन मायावद्यथात्वेन वा विवाहपक्षं व्यावर्तयति एक इति । उद्वाहश्च यावदवतारं परिपालनीय इति न प्रदर्शनमात्र[2]परत्वम् ॥ २ ॥

अतो हेतोरुत्सुको जात इत्याह इत्युत्सुको द्वारवतीमिति ।

इत्युत्सुको द्वारवतीं देवर्षिर्द्रष्टुमागमत् ।
पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ॥ ३ ॥

स हि देवगुह्यमपि जानाति । अतो देवर्षिः देवानामपि मन्त्रद्रष्टा । अयं हि गुप्तार्थोपदेष्टा । अतो द्रष्टुमागमत् । नारदस्य द्वारकायां लौकिकबुद्धिसिद्ध्यर्थं तां वर्णयति पुष्पितोपवनामिति सार्धैस्त्रिभिः । पुष्पितान्युपवनानि तेषु ये आरामाः क्रीडास्थानानि तेषु द्विजानामलीनां च यानि कुलानि अवान्तरजातिभेदाः । तैर्नादितां तच्छब्दप्रचुरामिति सहजो मधुरः[3] शब्दस्तत्रत्यो निरूपितः ॥ ३ ॥

द्वारका वनजलस्थलरूपा त्रिविधा भवति, तत्र वनरूपा निरूपिता, जलरूपां निरूपयति उत्फुल्लेति ।

उत्फुल्लेन्दीवराम्भोजकल्हारकुमुदोत्पलैः ।
छुरितेषु सरस्सूच्चैः कूजितां हंससारसैः ॥ ४ ॥

उत्फुल्लानीन्दीवरादीनि यानि पञ्चविधानि पुष्पाणि तैश्छुरितेषु व्याप्तेषु सरस्सु हंसैः सारसैः तत्र कूजद्भिर्जुष्टामित्यग्रेण सम्बन्धः ॥ ४ ॥

भूमिरूपां वर्णयति प्रासादलक्षैरिति ।

प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टां स्फाटिकराजतैः ।
महामरकतप्रख्यैः स्वर्णरत्नपरिच्छदैः ॥ ५ ॥

नवलक्षप्रासादाः महतां गृहाः । स्फटिकमयाः रजतमयाश्च भित्तिस्तम्भभेदेन । राजताः स्तम्भाः महामरकतनिर्मिता भूः तया प्रख्याः प्रसिद्धाः प्रासादाः । स्वर्णरत्नमयानि परिच्छदानि येषु । यथा गृहे दारुमयानि, तथा स्वर्णमयानि, यथा शिलामयानि, तथा रत्नानि । गृहोपकरणान्यपि परिच्छदानीत्युच्यन्ते । तथाप्यनवसरत्वान्न तानि ग्राह्याणि ॥५॥

एवं पुरीं बहिर्वर्णयित्वा अन्तस्तां वर्णयति विभक्तेति ।

विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैः शालासभाभी रुचिरां सुरालयैः ।
संसिक्तमार्गाङ्गणवीथिदेहलीं पतत्पताकाध्वजवारितातपाम् ॥ ६ ॥

---

१. पक्षेति पाठः । २. प्रदर्शनमानपरत्वम् । ३. मधुः ।

विभक्ताः पृथक् पृथक् कृता रथ्यादयः, न तु सङ्कीर्णाः रथ्या राजमार्गाः पन्थानः । चत्वरमङ्गणम् । आपणः पण्यवीथिका । गतिस्थानान्येतानि । स्थितिस्थानान्याह । शाला अन्नादिभोजनस्थानानि । सभा उपवेशनस्थानानि । ताभिः रुचिराम् । ऐहिकार्थं द्वयमेव । पारलौकिकार्थमाह सुरालयैश्च रुचिरामिति । नैमित्तिकातिशयमाह संसिक्तेति । सम्यक् सिक्ताः मार्गादिदेहल्यन्ता यस्याम् । उपरिशोभामाह । पतत्पताकाध्वजैः वारितः आतपो यस्यामिति ॥ ६ ॥

सामान्यतो नगरीं वर्णयित्वा विशेषतो भगवद्गृहं वर्णयति, नारददृष्टम् ।

तस्यामन्तःपुरं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः ।
हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन दर्शितम् ॥ ७ ॥

एवंप्रकारेण नारदो दृष्टवानिति । तदा लौकिकोत्कर्षः सम्पद्यते । तच्च तस्यानभिप्रेतमिति । सिद्धे हि लौकिकत्वे तत्र बुद्धिस्थैर्ये लौकिकस्य निरोधः सम्पद्यत इति । तस्यां द्वारकायाम् । हरेरन्तःपुरं श्रीमत्, स्वतः शोभायुक्तम् । अनेन वैकुण्ठातिरेकतत्र निरूपितः । लक्ष्मीस्थितिर्वा । अन्यत्रावतारेषु अवतीर्णैव लक्ष्मीस्तिष्ठति, न मूलरूपेणेति । उपपत्त्या अन्तःपुरं वर्णयति । सर्वधिष्ण्यपैरर्चितं स्वकौशलं त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन प्रदर्शितमिति प्रकारद्वयेन । रत्नस्वर्णादयस्तु पुरे एव निरूपिताः न भगवदन्तःपुरे विशेषं सम्पादयन्ति । वक्तव्यश्च विशेषः । अतो भूमिष्ठाः पदार्थाः साधनभावान्निरूपिताः । इन्द्रादयो हि धिष्ण्यपाः लोकपालाः । तेषामपि परम्परोपार्जितान्यतिदुर्लभानि रत्नादीनि पूजासाधनानि भवन्ति । तैरर्चितमिति । तन्निर्माणार्थं तैस्तानि दत्तानीत्येके, यतः अग्रे त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा शिल्पाचार्येण हरेरर्थे स्वकौशलं प्रदर्शितम्, अतिनैपुण्येन निर्मितम् । रत्नानि इन्द्रादिभिर्दत्तानि, विश्वकर्मणा तु सम्यग्योजितानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं सामान्यतोऽन्तःपुरं वर्णयित्वा, तत्रस्थान् गृहान् प्रत्येकं वर्णयितुं विभागमुक्त्वैकं गृहं वर्णयति तत्र षोडशभिरिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्यामित्यत्र । तच्च तस्येति । लौकिकोत्कर्षसम्पादनं नारदस्यानभिप्रेतं सन्देहजनकत्वादित्यर्थः । एतत्सम्पादने भगवदाशयमाहुः सिद्धे हीति । लौकिकस्य पूर्वं लौकिकत्वेनैव बुद्धिस्थैर्ये जाते तदनन्तरं लौकिकत्वांशो निवारणीयः, पदार्थास्तु त एवेति भावः । वैकुण्ठावेश इति । तस्य रमाक्रीडत्वादिति भावः । श्रीमदित्यनेनाधारत्वमात्रमुक्तम्, नतु क्रीडेत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः लक्ष्मीस्थितिर्वेति । साधनभावादिति । साधनत्वेन इन्द्रादिपूजासाधनानि रत्नान्यत्र भूमिनिर्माणे साधनानि इति प्रकारेण निरूपिता इत्यर्थः ।

---

१. उद्यत्पताका । २. वैकुण्ठावेश इति लेखपाठः ।

तत्र षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतम् ।
विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं महत् ॥ ८ ॥

ते गृहाः स्वतः प्रधानभूता अपि परस्परमेकस्यापि सर्वे शोभाजनका भवन्ति। समप्राधान्ये तु विशिष्टो रसो नोत्पद्यत इति यदेव गृहं निकटे स्थितम्, तत्रैव नारदस्य विशिष्टबुद्धिरुत्पन्नेति तत्र प्रविष्टः । एकमपि गृहं षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलङ्कृतम् । ते च गृहाः पत्नीनामेव । तन्निकटे गतस्य तदेव गृहं महत्त्वेन भासत इति महदित्युक्तम्, न तु गृहेषु न्यूनाधिकभावोऽस्ति । तथा सति भगवतस्तत्र वैषम्यं स्यात् । सर्वत्र विवाह-रमणपुत्रसम्पदां तुल्यत्वात् ॥ ८ ॥

अतस्तं वर्णयति स्थालीपुलाकन्यायेन विष्टब्धमिति ।

विष्टब्धं विद्रुमैः स्तम्भैर्वैडूर्यफलकोत्तमैः ।
इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या चाहतत्विषा ॥ ९ ॥

पुरुषार्थचतुष्टयसम्पन्नमिति ज्ञापयितुं चतुर्भिः । प्रवालस्तम्भैर्विष्टब्धं धृतम् । वैडूर्यनिर्मितफलकैस्तदाच्छन्नम् । अनेन स्तम्भा उपरिप्रसारितदारुरूपाश्च द्विविधा ज्ञातव्याः । उपरिफलकानामेव वैडूर्यमयत्वम् । स्थूलफलकाः स्तम्भेष्वेव विशालाः स्थापिताः । तत्रापि कव्यान्तर्गतस्तम्भानां तथात्वं वक्तव्यमिति धरणीस्तम्भाश्चात्र विद्रुममया ज्ञातव्याः । इन्द्रनीलमयैर्मणिभिः कुड्यानि । जगती भूमिः कुट्टिमा तत्रत्या । अलङ्कृतमिति सम्बध्यते । न सूर्यादिभिरहता त्विड्यस्याः तादृश्या जगत्यालङ्कृतमिति ॥ ९ ॥

वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामविलम्बिभिः ।
दान्तैरासनपर्यङ्कैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ १० ॥

वितानैश्चन्द्रातपैस्त्वष्ट्रा निर्मितैरित्यद्भुतत्वम् । मुक्तादामानि विलम्बन्ते येष्विति । दन्तनिर्मितैरासनैः पर्यङ्कैश्चालङ्कृतम् । मण्युत्तमैर्मणिश्रेष्ठैरलङ्कृता आसनपर्यङ्काः ॥ १० ॥

स्त्रियः पुरुषाश्च दासीदासरूपाः शोभायामवश्यं वक्तव्या इति तान्निर्दिशति दासीभिरिति ।

दासीभिर्निष्ककण्ठीभिः सुवासोभिरलङ्कृतम् ।
पुम्भिः सकञ्चुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुण्डलैः ॥ ११ ॥

नित्याभरणेषु सत्स्वेव पदकाभरणमिति निष्ककण्ठीभिरित्यनेन कटककुण्डलाद्या-भरणानि सूचितानि । सुवासोभिरिति । सर्वतः शोभार्थमुक्तम् । यादृशैरेव वस्त्रैः शोभा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विष्टब्धमित्यस्याभासे । स्थालीपुलाकन्यायेनेति । यथा स्थालीस्थमेकमपि पुलाकमुपमर्द्य तस्मिन्पक्वे सर्वेपि पुलाकाः पक्वा ज्ञायन्ते, तथैकस्मिन्गृहे वर्णिते सर्वेपि गृहास्तादृशा एव ज्ञाता भवन्तीत्यर्थः । अयं न्यायः सप्तमाध्याये चतुर्थचरणे उक्तः ।

---

१. सर्वेषु भावजनका इति पाठः सूचितः, सर्वेषु भाजनका इति पाठः । २. निर्मितम् ।

सम्पद्यते । अन्यथा शोभाकथनं व्यर्थं स्यात् । पुम्भिरप्यलङ्कृतम् । पाश्चात्यो वेष इति । उत्तमानि कञ्चुकानि उष्णीषाणि मध्ये बन्धकानि मणियुक्तानि कुण्डलानि च येषामिति सर्वतोऽलङ्कारो भगवद्गृहदासानामुक्तः ॥ ११ ॥

सार्वकालीनशोभामुक्त्वा रात्रौ विशेषतः शोभामाह रत्नप्रदीपनिकरेति ।

रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वान्तं विचित्रवलभीषु शिखण्डिनोऽङ्ग ।
नृत्यन्ति यत्र विहितागुरुधूपमक्षैर्निर्यान्तमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदन्तः ॥१२॥

रत्नसमूहकान्तिभिर्निरस्तं ध्वान्तमन्धकारो यत्र । रात्रौ गार्हस्थ्ये कामरसो वर्ण्यत इति उद्दीपनविभावान्वर्णयति । विचित्रवलभीषु मणिमया निर्मितवक्रदारुषु मयूराः स्थिताः सन्तो नृत्यन्ति । अङ्गेति सम्बोधनं स्नेहसूचकम् । तेनास्याः कथायाः भगवद्भोगविषयत्वा-द्योगिचिन्त्यत्वमेव, न तु बाह्यतया साधारणत्वमिति सूचितम् । नृत्ये अलौकिकं हेतुं वर्णयति । यत्र विहितागुरुधूपं गृहसंस्कारार्थं कृतं गवाक्षमार्गेण निर्यान्तं निरीक्ष्य घनोऽ-यमिति तेषां बुद्धिरुत्पन्नेति घनबुद्धयः । अत एव ऊर्ध्वं नदन्तो जाताः । मेघागमे हि तेषां नृत्यं भवति । नृत्यदर्शने च रस आविर्भूतो भवतीति, गीतवाद्यरहितं नृत्यं न शोभां करोतीति, उन्नादो हि द्विःस्वभावो निरूपितः ॥ १२ ॥

यदर्थमेतन्निरूपितं तन्निरूपयति तस्मिन्निति ।

तस्मिन्समानगुणरूपवयस्सुवेषदासीसहस्रयुतयानुसवं गृहिण्या ।
विप्रो ददर्श चमरव्यजनेन रुक्मदण्डेन सात्वतपतिं परिवीजयन्त्या ॥१३॥

समाना गुणा औदार्यादयः रत्युपयोगिनो वा मृदुत्वादयः । रूपं सौन्दर्यम् । वयस्ता-रुण्यम् । सुवेषो वस्त्रादिभिः । रसो हि निर्बद्धः शङ्कां करोतीति, स्वल्पश्च न पोषको भवतीति, महारसानुभवार्थं दास्यो निरूप्यन्ते । नायिकानां[1] मेलने भिन्नस्वभावत्वात् रसो नोत्पद्यत इति, तासां च कामना नैवंविधेति, केवलभोगस्त्रीत्वं वारयितुमाह

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

रत्नप्रदीपेत्यत्र । उन्नादो हि द्विःस्वभाव इति । गीतस्वभावस्ततः सुषिरवाद्या-भिव्यक्तस्वरस्वभावश्चेत्यर्थः । नादस्याक्षराद्यभावेन स्वरमात्ररूपत्वाद्विःस्वभावत्वं युक्तमिति द्विशब्दः ।

तस्मिन्नित्यत्र । रसो हीति । कामरसो हि रहसि भोग्यत्वान्निर्बन्धयुक्तो भवति । अतः प्रतिबन्धकागमनशङ्कां करोति । शङ्कायां तु न रसः । अतः प्रतिबन्धक-निवृत्त्यर्थं दास्योऽपेक्ष्यन्ते इत्यर्थः । स्वल्पश्चेति । स्वल्प एव नायिकारूपो विभावो रसपोषको न भवति, तथाचापुष्ट एव रसोऽनुभूयेत, न तु महारसः । अनेकविभावसत्त्वे तु तैरनेकैरनेककटाक्षादिभिः पोषितो महानेवोद्दीप्तो भवति । ततो मुख्यायामनुभूयेतेत्यर्थः । तर्हि नायिका एव सर्वा मेलनीया इत्याशङ्क्याहुः नायिकानामिति । केवलभोगेति ।

---

[1] नायकानामिति पाठः ।

गृहिण्येति । अनुसवं सर्वकालं दासीसहस्रयुतया भार्यया चमरव्यजनेन सात्वतपतिं वस्तुतः स्वपतिं परिवीजयन्त्या सह सात्वतपतिं ददर्शेति सम्बन्धः । चमरकृतं व्यजनं उद्दीपनकरम्, तथा सुवर्णदण्डयुक्तं च । अयं भगवत्यद्भुतः प्रकारो निरूपितः । नैवंविधः समानानां प्रकारो लोके सामान्यानां सम्भवति । अनेन रात्रावयं भोगकाले गत इति सूचितम् ॥ १३ ॥

तत्र भगवता आतिथ्यप्रकारमाह तं सन्निरीक्ष्येति त्रिभिः ।

तं सन्निरीक्ष्य भगवान्सहसोत्थितः श्रीपर्यङ्कतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः । आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीटजुष्टेन साञ्जलिरवीविशदासने स्वे ॥१४॥

कायिकमानसिकवाचनिकैः । कायिकपूजा सर्वेणापि स्वयोग्या कर्तव्या । अतो भगवानपि तं दृष्ट्वा स्वपदे निवेशितवानिति निरूप्यते । नह्येतस्मादधिका पूजा सम्भवति । अन्या या लौकिकी सा सर्वसाधारणी अन्यदोषत्वेन[1] निरूप्यते । एवंकरणे हेतुमाह भगवानिति । अन्यथा अन्यस्माद्भगवति को विशेषः स्यात् । यदि स्वपदे नोपवेशयेत् । सहसोत्थित इति तं प्रति लौकिकभावस्थैर्यं सूचितम् । अन्यथा स्वधर्माविर्भावे सेवकं प्रति भगवदुत्थानं नोचितं स्यात् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति भगवत्प्रतिज्ञा । स च लौकिकबुद्ध्या भगवन्तं दृष्टवानिति भगवानपि तथैव चकार । श्रीपर्यङ्कत इति । अनौचित्यं निरूपितम् । केवललौकिकप्रकारेणापि तथात्वं भवतीति वैदिकप्रकारमाह सकलधर्मभृतां वरिष्ठ इति । धर्मभृतो निरन्तरधर्मकर्तारः । ते जीवा एव भवन्ति । तेषां मध्ये श्रेष्ठ इति सजातीयोत्कर्षात् बहिर्दृष्टिरेव तस्य स्थिरीक्रियते । अत एव भगवान् पादयुगलमानम्य । तत्रापि शिरसा धर्मनिष्ठां सूचयितुम् । किरीटजुष्टेनेति लोकनिष्ठा । न केवलं स्वयं तद्धर्मावलम्बनं कृतवान्, किन्तु तं चापि स्वधर्मैर्योजितवानित्याह साञ्जलिः स्वे आसने अवीविशदिति । स्वासने तं निवेशयामासे-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

धर्मोपयोगित्वं ज्येष्ठाया एव मुख्यम्, अन्यासां गौणम्, अतः केवलपदम् । वीजनक्रियायां दर्शनक्रियायां च 'सात्त्वतपति'मित्येव कर्मेति वारद्वयमुक्तम् । व्याख्याने । तत्तात्पर्यमाहुः वस्तुतः स्वपतिमिति । स्वस्यापि भगवदीयत्वेन सात्त्वतत्वादिति भावः । अयमिति । गृहिण्या परिवीजनरूपः प्रकार इत्यर्थः । नैवंविध इति लोके सामान्यानां जनानां मध्ये कुलशीलादिना समानानां पत्नीनां परिवीजनरूपः प्रकारो न सम्भवति, तस्य दासधर्मत्वादितिभावः । अनेनेति । गृहिणीसाहित्यकथनेनेत्यर्थः ।

तं सन्निरीक्ष्येत्यत्र । अवीविशदिति यङ्लुगन्ताल्लङा णिजर्थस्त्वन्तर्भावित इत्याहुः

---

१. अन्यशेषत्वेन ।

त्यर्थः । अन्तर्भावितणिच्प्रयोगः । भगवानेव तत्र वस्तुतः स्वधर्मं स्थापितवानिति स्वयमेव तत्रोपविष्ट इति धर्मव्यत्यासं स्थापयितुं अवीविशदित्युक्तवान् । आसनं च श्रीपर्यङ्कमित्येव लक्ष्यते । तत एवोत्थित इति स्वपदेनापि तदेवेति गम्यते । आसनपदेन स्वसिंहासनमिति । तथापि अग्रे पृथुकोपाख्याने 'निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्क' इति वाक्यात् पर्यङ्कमेवासनस्थानीयम् ॥ १४ ॥

तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्ना बिभ्रज्जगद्गुरुतरोऽपि सतां पतिर्हि । ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थम् ॥१५॥

ततस्तस्य चरणाववनिज्येति कायिकोऽपि व्यापारः मानसशेषत्वेन निरूप्यते । स्वतः प्रक्षालनं भक्त्यैव सम्भवति । तदपः पादावनेजनीरापः स्वस्मिन् नारदधर्मावेशाद्भक्तानां भगवच्चरणारविन्दोदकं धार्यमेवेति स्वमूर्ध्ना अबिभ्रत् । नन्वेवमपि लोको भगवन्माहात्म्याभिज्ञः कथं मन्येत, तत्राह जगद्गुरुतरोऽपीति । यद्यपि जगतामत्यन्तं गुरुः शास्त्रप्रणेता उपदेष्टा प्रेरकः उपदेशश्च । तथापि सतां पतिर्भवति । 'यद्यदाचरति श्रेया'निति वाक्यात् भगवत्कृतमेव भगवदीयः करोतीति सतां पालनार्थं तथा कृतवान् । अन्यथा गजेन्द्रवद्वैष्णवानामुपद्रवोऽपि सम्भवेत् । तस्माद्भगवता युक्तमेव भक्तरक्षार्थं कृतमिति हिशब्दार्थः । नन्वेवं सति भक्तिमार्गे विरोधः स्यात्, तत्राह ब्रह्मण्यदेव इति । ब्राह्मणानां हितस्तेषां कार्यसाधको देवः । ब्रह्मण्यश्चासौ देवश्चेति तेषामेव पूज्यः । इदं भगवतो गुणनाम तदैव युक्तं भवति, यदि तन्मनोरथं साधयेत् । ब्राह्मणाश्च पूजां वाञ्छन्ति, नत्वन्नसत्रम् । तद्भगवत्येव तद्धर्मप्रवर्तके अन्यः प्रवर्तेत, न तु यस्मिन्कस्मिंश्चित् । ननु एतावतापि कथं लोकः प्रवर्तेत, तत्राह तस्यैव यच्चरणशौचमिति । अशेषाणि तीर्थानि यस्मिन् गङ्गाजले 'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी चे'ति वाक्यात् । अनेन स्वापकर्षाभावोऽपि निरूपितः ॥ १५ ॥

स्तोत्रमाह संपूज्येति ।

सम्पूज्य देवऋषिवर्यमृषिः पुराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन । वाण्याभिभाष्य मितयामृतमिष्टया तं प्राह प्रभो भगवते करवाम ते किम् १६

पूजाया अनुवादः उत्तरशेषत्वेन । तेन पूजा वाक्यापेक्षया हीना निरूपिता । देवर्षिवर्यमिति । अनेन देवा ऋषयश्च पूजितेन प्रीता भवन्तीति । गार्हस्थ्ये ऋणत्रया-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्तर्भावितणिच्प्रयोग इति । धर्मव्यत्यासमिति । नारदस्थाने स्वयमुपविष्टः, स्वस्थाने नारद इति वेशनधर्मव्यत्यासः । इदमेव पौनःपुन्यमितिभावः ।

तस्यावनिज्येत्यत्र । गुरुतर इति । तरप्प्रत्ययार्थमाहुः शास्त्रेतिपदचतुष्टयेन । नामात्मकमपि भगवत्स्वरूपमेवेत्याशयेन उपदेशरूपोपि स्वयमेवेत्युक्तम् ।

पाकरणे आवश्यके द्वयमनेनैव भवतीति तस्यावश्यकता सूचिता । ऋषिरिति । नारायणोऽयं अनिरुद्धांशेनैवं करोतीति सूचितम् । पुराणः ऋषिर्नारायण एव, तथापि वेदोद्गमरूपोऽपि भवतीति तन्निराकरणार्थं नारायणो नरसख इति निरूपितम् । तस्य च अस्यैव प्रकरणस्यान्ते प्रत्यापत्तिं वक्ष्यति । 'प्रत्येष्यतां निकाशं म' इति वाक्ये । विधिनोदितेनेति पूजायां प्रकार उक्तः । अन्यथा ऐश्वर्येण राजसी पूजा प्राप्नोति । वाण्या अमृतया अतिमिष्टया आभाष्य, भो भो नारदेत्युक्त्वा, तं नारदं प्राह । सर्वोत्कर्षः स्वस्वामित्वं स्वस्य च तदाज्ञाकारित्वं पदत्रयेणाह भगवते, हे प्रभो, ते किं करवामेति । तृतीयं पदत्रयात्मकं त्वत्सेवा त्रिविधाप्यत्र कर्तव्येति सूचनार्थम् । तदाज्ञापयेति वाक्यशेषाभिप्रायः ॥१६॥

तत्रोत्तरमाह नारदः नैवाद्भुतमिति ।

नारद उवाच ।

नैवाद्भुतं त्वयि विभोऽखिललोकनाथे मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानाम् ।
निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां स्वेच्छावतार उरुगाय विदाम सुष्ठु

वक्तव्यं तु न किञ्चित्, कृतानुमोदनं तु कर्तव्यं भवति । अन्यथा पूजा कृतैव न स्यात् । अनङ्गीकारात् । तत्त्वतोऽङ्गीकारे अयुक्तं स्यात्, अतो भगवदीयधर्मत्वेनाभिनन्दनमुच्यते । हे विभो, सर्वकरणसमर्थ । एतद्ब्राह्मणपूजनं त्वयि नाद्भुतम्, अखिललोकाः शिक्षणीया इति । भगवांश्चाखिललोकनाथः । त्रिविधं हि कर्म जगद्रक्षार्थं क्रियते । खलानां दमः, अन्तर्यामितया सर्वसख्यम्, एतादृशी ब्राह्मणपूजा च । एतस्य कर्मणः बन्धहेतुत्वमाशङ्क्य निराकरोति निःश्रेयसायेति । अन्येषामपि मोक्षार्थमेतत्करणं श्रोतृणां कीर्तयितृणां च । युक्तश्चायमर्थः । अन्यथा त्रिविधानि कर्माणि लोकानां न शान्तानि भवेयुः । सजातीयनिवर्तकाभावात् । एतज्जीवैरपि कर्तुं शक्यत इति भगवतो विशेषं वक्तुमाह जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां सहेति । स हि जगत् स्वात्मनि धारयति, पालयति च । स्वेच्छावतारेति सम्बोधनं तादृशस्यापि कर्मकरणं लीलार्थमिति सूचयति । सप्तम्यन्तं वा पदं हेतुप्रकथनाय, अन्यथा कथं लोकाः कीर्तयेयुः, कथं वा मुक्ता[1] भवेयुरिति । अत्र प्रमाणमाह विदामेति । सुष्ठ्विति अनुभवश्रुतिभ्याम्, न तु तर्कमात्रेण ॥

एवं कृताभिनन्दनं कृत्वा भगवदुक्तं नान्यथा कर्तव्यमित्यभिप्रेत्य स्वाभिलषितं किञ्चित् प्रसङ्गात् प्रार्थयते दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलमिति ।

दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥

यदेतत् दृष्टम्, तद्ध्यायन् सर्वत्र चरामीति स्वाध्यवसायः । अत्र यथा स्मृतिः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सम्पूज्येत्यत्र । प्रकरणस्यान्त इति । अन्ते इति सामीप्यसप्तमी । मतान्तरसिद्धस्य सात्त्विकप्रकरणस्यान्तसमीपेऽध्याये । अन्तात्पूर्वाध्याये द्विजात्मजा अमी इति श्लोके इत्यर्थः ।

---

१. युक्ता इति पाठः ।

स्यात्, तथा अनुगृहाणेति कर्तव्यप्रार्थना । दुर्लभं ह्येतदेव । प्राप्तेऽपि बहवो बाधकाः । अतः स्मृतिर्भविष्यतीति न विश्वासः । कर्तव्यं च मम नान्यत् । अतश्चरणस्मरणार्थमनुग्रह एव कर्तव्यः । दृष्टमित्यनेन ज्ञानपक्षो निराकृतः । भगवच्चरणयोरेव जीवब्रह्मत्वात् स्वात्मपरमात्मसाक्षात्कारः सिद्ध एव । मोक्षपक्षमपि व्यावर्तयति । जनताया एवापवर्गं करोतीति । तत्रास्मदपवर्गे कः सन्देह इति भावः । एतस्मान्नान्यद्दुर्लभमस्तीत्यभिप्रायेणाह । अगाधबोधैः पूर्णज्ञानैरपि ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमेव, न तु साक्षाद्द्रष्टुं शक्यम् । तस्माद्ब्रह्मादीनामप्येतदेव दुर्लभमिति नातः परतरं किञ्चिन्मृग्यम् । अनेन चरणस्य ऐहिकपारलौकिकफलेभ्योऽपि महत्त्वं निरूपितम् । किञ्च । भक्तिमार्गस्यैतदेव प्रवर्तकमित्याह संसारकूपेति । 'यावच्चकाय'मिति न्यायेन शास्त्रानुसारेण ये स्वहितं न कृतवन्तः, 'तान्नो चेत् प्रमत्त'मिति न्यायेन विषयाः कूपे (निपातयन्ति । ते कूपे) पतिताः, तेषामुत्तरणे तीर्थाभावात् पक्षाभावाच्च कर्मवल्ली अन्तरेव संवृता नोपरिनयतीति, ज्ञानं च सूत्रवत् नो पर्याकर्षतीति, भगवच्चरणारविन्दद्वयमेव संसारकूपे पतितानां तत उत्तरणे अवलम्बनं भवति । अतो मार्गत्रयेऽप्येतदेव शरणमिति ध्यायंश्चरामि । एतावदुक्त्वा भगवता अनुज्ञातः निर्गत इति ज्ञातव्यम् ॥१८॥

ततो निर्गतस्य गृहान्तरप्रवेशमाह ततोऽन्यदाविशद्गेहमिति ।

ततोऽन्यदाविशद्गेहं कृष्णपत्न्याः स नारदः ।
योगेश्वरेश्वरस्याङ्ग योगमायाविवित्सया ॥ १९ ॥

अन्यत्पूर्वोक्तं समानम् । कृष्णपत्न्या इति । भगवान् पूर्वगृहे दृष्ट इति नारदस्य भगवत्पत्नी वात्र स्थास्यतीति बुद्धिरिति कृष्णपत्न्या इत्युक्तम् । स तु कृपां प्रार्थयित्वा निर्गतः । ततोऽपि बहिर्मुखत्वाद्गृहान्तरमेव प्रविष्टः । यतो नारं द्यति खण्डयति व्यसनस्वभावः । तस्य गृहान्तरप्रवेशे मनीषितमाह योगेश्वरेश्वरस्येति । योगस्यैव गतिर्दुर्ज्ञेया, अलौकिकत्वात् । तत्रापि योगेश्वरस्य । यो योगमपि वशीकृतवान्, तेषामपी-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दृष्टमित्यत्र । भगवच्चरणयोरेवेति । चरणयोरक्षरात्मकत्वाज्जीवब्रह्मणोश्चांशांशिभेदेनाक्षरात्मकत्वादिति भावः । मोक्षपक्षमपीति । मोक्षः प्रार्थनीय इतिपक्षमित्यर्थः । तेषामुत्तरणे इति । संसारकूपपतितानामूर्ध्वतरणेऽवलम्बनाभावात्पक्षिणामिवोर्ध्वगत्यभावाच्चेत्यर्थः । ज्ञानं चेति । यथा कूपे पतितेन ध्रियमाणं सूत्रमवलम्बनाभावे स्वयमपि पतति, कुतस्तमाकर्षेत्, तथा स्वात्मज्ञानमपि भगवच्चरणावलम्बनाभावे स्वयमपि संसारे एवान्ततः पतति, न तु जीवमुपर्याकर्षति, 'ज्ञानिनामपि चेतांसी'तिवाक्यादित्यर्थः ।

ततोऽन्यदाविशदित्यत्र । भगवत्पत्नी वेति । 'सत्यव्रत'मित्यस्य व्याख्याने 'यद्वा सर्वोत्कृष्ट'मित्यत्र वाशब्द एवकारार्थे टिप्पण्यां व्याख्यातः, तथात्रापि । अत्र गृहेऽन्या भगवत्पत्न्येव स्थास्यति, भगवांस्तु पूर्वगृहे दृष्टस्तत्रैव स्थितो भविष्यतीत्यर्थः । स तु कृपामिति । भगवांस्तत्रैव स्थित इति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । बहिर्मुखत्वे हेतुमाहुः यत इति । नरधर्मान्व्यसनानि खण्डयति इति हेतोः खण्डनार्थं व्यसनपर्यालोचनस्वभावाद्बहिर्मुख इत्यर्थः ।

श्वरो भगवान् । तस्यापि योगमाया । तस्या विवित्सा, यस्याः वैभवं भगवानपि न मन्यते एतावदिति । अङ्गेत्यप्रतारणार्थं सम्बोधनम् ॥ १९ ॥

तत्र स्थितस्य भगवतः पूर्वदृष्टापेक्षया भिन्नमेव सन्निवेशमाह दीव्यन्तमक्षैरिति ।

दीव्यन्तमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च ।
(पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ २० ॥)

सर्वत्र तादृश एव सन्निवेशो वक्तव्यः, येन पूर्वगृहे स्थितस्य शीघ्रं समागमनशङ्कापि न सम्भवति । तत्रापि 'भगवन्तं ददर्शे'ति पूर्वा क्रियैवानुसन्धेया । परं प्रियया भार्यया उद्धवेन च सह अक्षैर्दीव्यन्तमिति ॥ २० ॥

तस्य नारदस्य भगवान् मायया तथा प्रदर्शयतीति बुद्धिव्यावृत्त्यर्थं भगवान् किञ्चिदुक्तवानित्याह पृष्टश्चाविदुषेवासाविति ।

पृष्टश्चाविदुषेवासौ कदायातो भवानिति ।
क्रियते किं नु पूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः ॥ २१ ॥

असौ पूर्वदृष्ट एव भगवान्, प्रत्यभिज्ञानस्य दृढत्वात्[1], तथापि कदायातो भवान् इति पृष्टवान् । असौ नारदो भगवता पृष्टः, यथा सः स्वाकारगोपनं करोति परीक्षार्थम्, तथा भगवानपि कृतवानित्यभिप्रायेणाह तथा अविदुषेवेति । चकारात्पूजा । कृतं सर्वं कृतवान् । स्तुतिं च कृतवानित्याह क्रियते किं नु पूर्णानामिति । पूर्ववद्भगवन्नारदयोः धर्मव्यत्यासो द्रष्टव्यः । तदोपपद्यत एव । पूर्णानां भवतां अपूर्णैरस्मदादिभिः किं कर्तव्यमिति । यथा अज्ञाननाट्यम्, एवं तत्कार्यनाट्यवाक्यमपीति केचित् । लौकिकी वा भाषा तन्मोहार्था, तद्बुद्धौ भगवान्परिच्छिन्नो भासत इति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति न्यायेन भगवद्वचनमित्यपरे ॥ २१ ॥

तथापि समागतस्य[2] भगवद्गुणनिर्धारार्थं प्रवर्तमानस्य हितं कर्तव्यमिति भक्तिशास्त्रमनुसृत्याह अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मन्निति ।

अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मञ्जन्मैतच्छोभनं कुरु ।
स तु विस्मित उत्थाय तूर्णमन्यदगाद्गृहम् ॥ २२ ॥

अस्मान्प्रति ब्रूहि, किञ्चित्प्रार्थयेत्यर्थः । ब्रह्मन्निति ब्राह्मणस्य याचनमुचितमिति । किञ्च । एतन्मम जन्म अवतारः भक्तोद्धारक एवेति । तत्र मुख्यो भवानिति स्वात्मानं पूर्णं कुर्वन् जन्म शोभनं कुरु । स्वजन्म वा । ततो यज्जातं तदाह स तु विस्मित उत्थायेति । पारमार्थिकमेतद्वचनं न भवतीति स्वमनसि निश्चित्य, मां वञ्चयति, शीघ्रं तत आगत्येति सम्भावनां कुर्वन्, शीघ्रमुत्थाय, ततो गत इत्याह । हेत्वदर्शनाद्विस्मितो जातः । भगवतो वैभवेन समागमनं निराकरोति तुशब्दः । उत्थाय तूर्णमेव अन्यद्गृहमगात् ॥ २२ ॥

---

1. दृष्टत्वात् । 2. सभागतस्य ।

तत्र सन्निवेशान्तरमाह तत्राप्यचष्टेति।

तत्राप्यचष्ट गोविन्दं लालयन्तं सुतान् शिशून्।
ततोऽन्यस्मिन्गृहेऽपश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमम्॥ २३॥

शिशून् पुत्रादीन्। तत्र भगवन्तं दूरादेव सन्निवेशान्तरस्थितं दृष्ट्वा, तत्त्वसङ्ख्यापर्यन्तं तत्तद्भावस्थितं भगवन्तं पश्यन्, तत्र तत्र प्रविश्य, ततस्ततो निर्गत इत्याह ततोऽन्यस्मिन्नित्यादि। अथोवाचेत्यतः प्राक्तनेन। मज्जनाय मर्दनानन्तरं स्नानाय कृत उद्यमो येन॥ २३॥

जुह्वन्तं च वितानाग्नीन्यजन्तं पञ्चभिर्मखैः।
भोजयन्तं द्विजान्क्वापि भुञ्जानमवशेषितम्॥ २४॥

वितानाग्नीन् यज्ञविताने स्थितान् गार्हपत्यादीन्। 'सोमं विधाय अवभृथस्नानानन्तरं सा यावद्रात्रेः संतिष्ठत' इति न्यायेन मध्यरात्रावप्यग्निहोत्रहोमः। तथैवान्यत्र पञ्च मखाः देवयज्ञादयः पञ्चगृहेषु। क्वापि गृहे द्विजान् भोजयन्तं रात्रिभोजनेन। ततोऽवशेषितं भुञ्जानं गृहान्तरे। एते नव गृहाः पूर्वोक्तैः सह द्वादश॥ २४॥

पुरुषार्थचतुष्टयं साधयन्तमाह।

क्वापि सन्ध्यामुपासीनं जपन्तं ब्रह्म वाग्यतम्।
एकत्र चासिचर्मभ्यां चरन्तमसिवर्त्मसु॥ २५॥

तत्र धर्मे क्वापि सन्ध्यामुपासीनम्, अन्यत्र जपन्तम्, तस्यैव विशेषणं वाग्यतमिति। मौनव्रतधरं भिन्नमितिविमर्शः। एकत्र असिचर्मभ्यां चरन्तं असिवर्त्मसु शास्त्रोक्तखड्गमार्गशिक्षासु॥ २५॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तत्राप्यचष्टेत्यत्र। शिशूनिति। बालकान् सुतान्, नतु प्रौढानित्यर्थः।

ततोऽन्यस्मिन्नित्यस्याभासे। अत्र तत इति आनन्तर्यवाचकं पदमुक्तम्। अग्रेऽष्टाविंशतिसंख्यापर्यन्तं मध्ये तत इत्यादिपदाभावादित आरभ्यैकं प्रकरणमित्याशयेनाहुः **तत्त्वसङ्ख्यापर्यन्तमिति।**

भोजयन्तं द्विजानित्यत्र। एते नव गृहा इति। 'यजन्तं पञ्चभिर्मखै'रिति 'देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चे'ति पञ्चापि मखा भिन्नगेहेषु। 'अतस्ततोऽन्यस्मि'न्नित्यारभ्य 'भुञ्जानमवशेषित'मितिपर्यन्तं नवगृहाः। ते पूर्वोक्तैस्त्रिभिः सहिता द्वादशगृहा जाताः। तत्त्वप्रकारकगणनायां तु पञ्चापि मखा मखत्वप्रकारेणैक एव। अत'स्ततोऽन्यस्मि'न्नित्यारभ्य पञ्चैव प्रकारा जाता इति भावः। अग्रे धर्मसाधने गृहा दश। प्रकारस्तु धर्मरूपेणैक एव। मोक्षसाधने गृहद्वयम्। प्रकारस्तु मोक्षत्वेनैक एव। तथा 'चेतिहासपुराणानि शृण्वन्त'मितिपर्यन्तं षड्विंशतिगृहाः। प्रकारा नव। त्रिविधायां गुरुसेवायां गृहात्रयः। प्रकारस्त्वेक एव। अन्यत्र तु यथाश्रुतमेव।

अश्वै रथैर्गजैक्वापि विचरन्तं गदाग्रजम् ।
क्वचिच्छयानं पर्यङ्के स्तूयमानं च बन्दिभिः ॥ २६ ॥

तथैव अश्वै रथैर्गजैः सह विचरन्तम् । गदाग्रजं भक्तरक्षार्थं तथा यतमानमित्यर्थः । पर्यङ्के क्वचिच्छयानम् । अन्यत्र बन्दिभिः स्तूयमानम् । दशधाऽयं धर्मो निरूपितः ॥२६॥

अर्थं निरूपयति मन्त्रयन्तमिति ।

मन्त्रयन्तं च कस्मिंश्चिन्मन्त्रिभिश्चोद्धवादिभिः ।
जलक्रीडारतं क्वापि वारमुख्याबलावृतम् ॥ २७ ॥

कामं निरूपयति जलक्रीडारतमिति ॥ २७ ॥

मोक्षं निरूपयन् सर्वाण्यङ्गानि निरूपयति कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्य इति ।

कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्यो ददतं गाः स्वलंकृताः ।
इतिहासपुराणानि शृण्वन्तं मङ्गलानि च ॥ २८ ॥

शृण्वन्तमिति इतिहासपुराणानीति विशेषः । मङ्गलानि भगवद्गुणान् ॥ २८ ॥

ऋणमपाकुर्वन्निवाह हसन्तमिति ।

हसन्तं हास्यकथया कदाचित्प्रियया गृहे ।
क्वापि धर्मं सेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित् ॥ २९ ॥

त्रैवर्गिकं तत्रैव शेषभूतमाह धर्मं सेवमानमिति ॥ २९ ॥

ध्यायन्तमेकमासीनं पुरुषं प्रकृतेः परम् ।
शुश्रूषन्तं गुरून्क्वापि कामैर्भोगैः सपर्यया ॥ ३० ॥

ध्यायन्तमेकमिति निदिध्यासितम् । शुश्रूषन्तं गुरूनिति । गुरुसेवा त्रिविधा ॥३०॥

एवमलौकिकपुरुषार्थानुक्त्वा लौकिकं व्यवहारमाह कुर्वन्तं विग्रहं कैश्चिदिति ।

कुर्वन्तं विग्रहं कैश्चित्सन्धिं चान्यत्र केवलम् ।
कुत्रापि सह रामेण चिन्तयन्तं सतां शिवम् ॥ ३१ ॥

राज्यान्तरशिष्टा नाङ्गीकृताः । सन्धावङ्गीकृताः । केवलमित्यनेन समयभेदेनापि सन्धिविग्रहौ निरूपितौ । ततो लोकन्यायेन बलभद्रेण सह मन्त्रणं कथं सतां शिवं भवेदिति । अलौकिकेन वा कलावुत्पत्स्यमानानाम् ॥ ३१ ॥

पुत्राणां दुहितॄणां च काले विध्युपपादनम् ।
दारैर्वरैस्तत्सदृशैः कल्पयन्तं विभूतिभिः ॥ ३२ ॥

पुत्राणां विवाहो दुहितॄणां च । विधिपूर्वकमुपपादनं काले युक्तसमये । किञ्च । पुत्राणां दारैः सह विभूतिभिः कल्पयन्तम् । कचिद्गृहे पुत्रं सभार्यं परमोत्सवयुक्तं करो-

---

१. शेषनिरूपितम्, शेषनिरूतम् ।

तीत्यर्थः । तथा दुहितॄणामपि तत्सदृशैर्वरैः सहितानां विभूतिभिः कल्पयन्तम् । जामातृसहिता दुहितरः ऐश्वर्यादिसम्पन्नाः कृता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानां महोत्सवान् ।
वीक्ष्य योगेश्वरेशस्य येषां लोका विसिस्मिरे ॥ ३३ ॥

तासामेव प्रस्थापनं[1] उपनयनं[2] च भर्तृगृहात्स्वगृहे समानयनम् । पुत्रवधूनां वा अपत्यानां महोत्सवान् कल्पयन्तमिति सम्बन्धः । आवश्यकत्वादनभिनिवेशेन करणं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं महतीं समृद्धिमुपपादयति वीक्ष्येति । योगेश्वराणामपीश्वरत्वात्सामग्रीमनेकविधां अनायासेन शीघ्रं सम्पादयति । ततो येषां महोत्सवानां सम्बन्धिनो लोकाः तां दृष्ट्वा अभूतपूर्वत्वाद्विसिस्मिरे ॥ ३३ ॥

एवं लौकिकधर्मेषु केवललौकिकानुपपाद्य तदनुरूपधर्मानुपपादयति यजन्तं स्वकलान् देवानिति ।

यजन्तं स्वकलान्देवान्क्वापि क्रतुभिरूर्जितैः ।
पूर्तयन्तं क्वचिद्धर्मं कूपाराममठादिभिः ॥ ३४ ॥

स्वस्य कला येषु । भगवदावेशयुक्तान् । ऊर्जितैः लौकिकसाधनैः पुष्टैः । क्रतुभिर्यज्ञादिभिः शान्तिकपौष्टिकैर्वा । पूर्तमप्याह पूर्तयन्तमिति । कूपारामादिप्रतिष्ठार्थं देवतावाहनं कृत्वा अधिवासने उपविष्टमित्यर्थः । आरामा वाटिकाः, तत्र आलयाः गृहाः, देवस्थानानि वा । तामसादिभेदा उक्ता इति । अन्येषां तदादित्वम् ॥ ३४ ॥

चरन्तं मृगयां क्वापि हयमारुह्य सैन्धवम् ।
घ्नन्तं ततः पशून्मेध्यान्परीतं यदुपुङ्गवैः ॥ ३५ ॥

ततोऽन्तःपुरस्थपर्वतोपवनादिषु सैन्धवं समुद्रोद्भवं हयमारुह्य मृगयां चरन्तम् । रात्रावपि गृहे प्रविष्टः गृहस्थैस्तथोक्तः मृगयास्थाने तथाविधं दृष्टवानित्यर्थः । तथैव क्वचिन्मेध्यान्पशून् श्राद्धाद्यर्थं घ्नन्तम् । तत्रान्येषामप्यर्थे तथा करोतीति ख्यापयितुं परीतं यदुपुङ्गवैरित्युक्तम् ॥ ३५ ॥

गुप्तचर्यां चरन्तं दृष्टवानित्याह अव्यक्तलिङ्गेति ।

अव्यक्तलिङ्गं प्रकृतिष्वन्तःपुरगृहादिषु ।
क्वचिच्चरन्तं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया ॥ ३६ ॥

अव्यक्तानि लिङ्गानि सत्त्वासत्त्वख्यापकानि । यासां प्रकृतीनां स्त्रीणामन्तःपुरे गृहादिकं येषां तेषामपि तस्य तस्य सतोऽसतो वा भावबुभुत्सया क्वचिच्चरन्तम् । गूढरीत्या

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अव्यक्तलिङ्गेत्यत्र । अव्यक्तानि लिङ्गानि यासां तादृशीषु प्रकृतिषु स्त्रीषु । अन्तःपुरे गृहादिकं येषां तादृशेषु पुरुषेषु चेत्यर्थः । दासीदासादिष्विति यावत् ।

---

१. प्रस्थानम् । २. उपानयनम् ।

यथा राज्ञां गुप्तचर्या भवति । तत्रैव नारदः स्वयमपि तादृशधर्मपर इति । नारदादीन् भगवान् पुनरन्वेषतीति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति समानशीलत्वात्तत्र भगवत्साक्षात्कारो जातः ॥ ३६ ॥

ततो निकटे मिलितः, पलायनेऽप्यशक्तः, लज्जितः सन् किञ्चिद्भगवन्तमुवाचेत्याह अथोवाचेति ।

अथोवाच हृषीकेशं नारदः प्रहसन्निव ।
योगमायोदयं वीक्ष्य मानुषीमीयुषो गतिम् ॥ ३७ ॥

हृषीकेशमित्यनेन स्वापराधो निवारितः । भगवतैव तथा प्रेरित इति । आदावन्योन्यदर्शनेन प्रहसनम् । ततो लज्जया विषादादिवेति । एतावद्दर्शनेन नारदस्य किं मौढ्यमासीत्, आहोस्विद्भगवदचिन्त्यैश्वर्यपरिज्ञानेन तथात्वम्, अथवा मायैषैवेति । मायापक्षे सर्वथा प्राकृतबुद्धिः । प्रथमपक्षे तु नारदस्य सर्वथा प्राकृतत्वम् । मध्यमे तूभयोरुत्तमत्वमिति । त्रयोऽपि बुद्धिविशेषा नारदबुद्धौ न स्फुरिताः, किन्तु योगगतिरेषेति स्वस्य भगवतश्च तुल्यतया परिज्ञानं मध्यमभावश्च स्फुरित इति ज्ञापयन्नाह **योगमायोदयं वीक्ष्येति** । योगमाय(ा)या दिव्या अपि गतयो भवन्तीति कथमियमेव लीला दृष्टेत्याशङ्क्याह **मानुषीमीयुषो गतिमिति** । योगेश्वरो हि यादृशीं रतिं वाञ्छति, तदनुरूपा भवति । योगमाया योगस्याधिदैविकी देवता, साधनरूपा वा भगवच्छक्तिस्तथेति[1] ॥ ३७ ॥

तावन्मात्रं ज्ञातं विनिश्चित्य तत्रैव पर्यवसितमतिः अधिकार्थापरिज्ञानात् नायकोत्कर्षाभावे प्रमेयभक्तिमार्गो न साधीयानिति ततो निवृत्तिं वाञ्छन्निव प्रमाणबलेनैव भक्तिमार्गमुपदेक्ष्यामीति निश्चित्य भगवन्तं प्रार्थयते विदामेति द्वाभ्याम् ।

विदाम योगमायास्ते दुर्दर्शा अपि योगिनाम् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तथा धर्मपर इतीति । नारदोपि गुप्तचर्याधर्मपर इति हेतोस्तत्रैव भगवन्तं दृष्टवानिति शेषः । **नारदादीनिति** । आदिशब्दः प्रकारार्थे । नारदप्रकारकान्गुप्ततया स्थितानित्यर्थः ।

अथोवाचेत्यत्र । **तथात्वमिति** । पुरुषोत्तमस्वरूपवित्त्वमित्यर्थः । **सर्वथेति** । एतद्बुद्ध्या भगवत्यपि प्राकृतत्वमित्यर्थः । **प्रथमपक्षे त्विति** । मौढ्यपक्षे नारदस्य प्राकृतत्वम् । भगवत्स्वरूपस्य त्वज्ञानमेवेति तुशब्दः । **मध्यमभाव इति** । ब्रह्मैवानन्तमूर्तीति भाव उत्तमः । योगबलेन नानारूपाणि करोतीति मध्यमभाव इत्यर्थः । **नायकोत्कर्षाभावे इति** । प्रमेयमार्गे साधनान्तराभावाद्भगवानेव नायकः स्वरूपप्रापणकर्ता तस्योत्कर्षः स्वरूपबलप्राकट्यं तदभावे इत्यर्थः ।

---

१. योगमायेत्यारभ्य भवतीति प्रभूणां पुस्तकेपि नास्ति । २. नानारूपेत्यर्थः ।

योगेश्वरात्मन्निर्भाता भवत्पादनिषेवया ॥ ३८ ॥
अनुजानीहि मां देवलोकांस्ते यशसाप्लुतान् ।
पर्यटामि तवोद्गायंल्लीला भुवनपावनीः ॥ ३९ ॥

ते योगमायाः यथेच्छं प्रवर्तमानस्य तत्तदिच्छापूरिकाः विदामः । इदं ज्ञानं स्वस्यैवासाधारणमिति ज्ञापयितुमाह दुर्दर्शा अपि योगिनामिति । कारणपरिज्ञानं योगिनामपि दुर्लभम् । कार्यस्य लौकिकपरिज्ञानात्कारणजिज्ञासैव नोत्पद्यत इति । तर्हि तव कथमुत्पन्नेत्याशङ्कायामाह योगेश्वरात्मन् भवत्पादनिषेवया निर्भाता इति । योगेश्वराणामस्मदादीनामात्मत्वेन स्फुरितो भवानेव पादभजने हेतुरिति सम्बोधनम् । चरणसेवा तु योगमायापरिज्ञाने हेतुः । अत एतावत्कालं कृता प्रमेयबलभक्तिः एतदर्थपरिज्ञान एवोपक्षीणा जातेति एतन्मतपरित्यागेन कीर्तनमार्गेणैव स्थास्यामीति प्रार्थयते अनुजानीहीति देवलोकानिन्द्रादिस्थानानि ते यशसा आप्लुतान् व्याप्तानि उद्गायन् पर्यटामि । भुवनपावनीः लीलाः पूर्वसिद्धा एव । एतासामदृष्टानां शास्त्रे प्रसिद्ध्यभावात् एता असम्मता इत्यर्थादुक्तं भवति ॥ ३९ ॥

तत्र भगवान् विचारार्थं प्रवृत्तोऽपि अपरिज्ञानात् खिन्नो जातः मार्गमेव परित्यक्तुं वाञ्छतीति निश्चित्य प्रबोधयति ब्रह्मन् धर्मस्येति ।

श्रीभगवानुवाच—**ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताहं कर्ता तदनुमोदिता ।**
तच्छिक्षयँल्लोकमिममास्थितः पुत्र मा खिदः ॥ ४० ॥

केवलकथने वेदादौ क्रियाप्रवेशाभावे लोको न मन्यत इति धर्मस्याहं कर्तापि यदि क्रियमाणस्यानुमोदनं न कुर्यां वचनाचरणादिभिः, तदापि लोको न प्रवर्तेतेति तस्य धर्मस्यानुमोदिताप्यहम् । अतो लोके धर्मप्रवृत्त्यर्थं तच्छिक्षयन् लोके धर्मं ग्राहयन् इमं लोकमास्थितः । अयं भावः समाश्रित इत्यर्थः । इति स्वकृतस्य नानाविधधर्मस्याभिप्रायो वर्णितः । ननु त्वद्वञ्चनार्थं माया प्रदर्शितेति पक्षं निवारयितुं सम्बोधनमाह पुत्रेति । लीलायाः तत्त्वापरिज्ञानान्मा खिद । तत्त्वं तूक्तमिति ॥ ४० ॥

ततस्तस्य दृष्टं दर्शनानन्तरमध्यवसायं च श्लोकद्वयेनाह इत्याचरन्तमिति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्याचरन्तं सद्धर्मान्पावनान्गृहमेधिनाम् ।**
तमेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं ददर्श ह ॥ ४१ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विदामेत्यत्र । लौकिकपरिज्ञानादिति । लौकिकत्वेन परिज्ञानादित्यर्थः । एतदर्थपरिज्ञाने एवेति । योगमायापरिज्ञाने मध्यमभावस्फुरणे इत्यर्थः ।

ब्रह्मन्धर्मस्येत्यत्र । केवलेति । एतस्यैव विवरणं वेदादाविति । केवलमितिहासादिरीत्या कथने वेदादौ क्रियाया धर्मस्य प्रवेशाभावे उपनिबन्धनाभावे इत्यर्थः । तथाच मूले कर्तेत्यस्य उपनिबन्धनकर्ता इत्यर्थः ।

---

१. अपूर्वाभिव्यञ्जकक्रियायाः लौकिकत्वेन तथात्व इत्यर्थः । २. स्वकृतस्य ।

कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगमायामहोदयम् ।
मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ॥ ४२ ॥

सतां त्रिविधानां सर्वविधान् धर्मान् गृहमेधिनां पावनान् पवित्रकरान् । एवं चेत्कश्चिदाचरति भगवानाचचारेति, तदा पवित्रो भवतीति । अतोऽनन्तमूर्तिं तमेव सर्वगेहेषु सन्तं ददर्श । ततो यज्जातं तदाह कृष्णस्येति । अनन्तानि वीर्याणि यस्येति । लीलयैवं स्त्रीषु स्थितिः, न तु वस्तुतः । यतोऽयं सर्वशक्तिः । तत्रापि योगमायायाः महानुदयोऽयम् । न कदाप्येवं दृष्टः । अतो धर्मधर्मिणोरलौकिको भावो दृष्ट इति विस्मितः । पुनर्दर्शने जातकौतुकश्च जातः ॥ ४२ ॥

इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ।
सम्यक् सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्ययौ ॥ ४३ ॥

ततः सादरदर्शनानन्तरमर्थकामधर्मेषु श्रद्धितात्मना भगवता सम्यक् सभाजितो ब्राह्मणबुद्ध्या ऋषिबुद्ध्या च यथेष्टं भोजनादिना सन्तुष्टः तमेव भगवन्तमनुस्मरन् ययौ । न तु प्रमाणबलमाश्रित्य ॥ ४३ ॥

एवं नारददृष्टां भगवल्लीलामुपपाद्योपसंहरति एवं मनुष्यपदवीमिति ।

एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणोऽखिलभवाय गृहीतशक्तिः ।
मेनेऽङ्ग षोडशसहस्रवराङ्गनानां सव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ ४४ ॥

तद्धर्माणामनाचरणे तत्तदनुसर्पणं[1] न भवतीति मनुष्यपदवीमनुवर्तमानः षोडशसहस्रवराङ्गनानां सव्रीडादिभिर्जुष्टो मेने[2] । मनुष्यपदव्यामप्यागतः मूलरूप एवेति ज्ञापयितुमाह नारायण इति । तस्यैवंकरणे किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह अखिलभवाय गृहीतशक्तिरिति । सर्वेषामुद्धवार्थं सात्त्विक्यः शक्तयः सर्वाः संगृहीताः । तत्र मनुष्येषु धर्मा[3]प्रवृत्तौ सर्वेषामुद्धवो न भवतीति तथा करणम् । अङ्गेत्यप्रतारणाय सम्बोधनम् । अष्टमहिषीणां न विवाद इति नरकासुरपरिगृहीतानामेव षोडशसहस्रवराङ्गनानामिति वरशब्देन तत्तद्दास्यो व्यावर्तिताः । अन्या वा गोप्यः संगृहीताः । व्रीडापूर्वको योयं सौहृदनिरीक्षणविशेषः तत्पूर्वको हासः तेन जुष्ट इति । त्रिविधो भावो निरूपितः तामससात्त्विकादिभेदेन ॥ ४४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अग्रिमे । त्रिविधानामिति । धर्मार्थकामयुक्तानामित्यर्थः । **अग्रिमे । नतु वस्तुत इति** । नारदबुद्धिमनुसृत्यैवमुक्तम् ।

इत्यर्थकामेत्यत्र । एवकारस्यार्थमाहुः न तु प्रमाणबलमिति । प्रमेयमार्गं त्यक्तुमिच्छुर्भगवता समाहित इत्यर्थः । आश्रित्येति । किन्तु प्रमेयमार्गमेवाश्रित इत्यर्थः ।

एवं मनुष्येत्यत्र । व्रीडापूर्वक इति । भावप्रधानमिदम् । व्रीडापूर्वकत्वं निरीक्षणे विशेष इत्यर्थः । इति विंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

---

१. तत्तदानुसर्पणम् । २. रेमे । ३. धर्मात् ।

एवं रमणमुपसंहृत्य लौकिकीयं लीला धर्मार्थिभिर्न श्रोतव्येति शङ्कां वारयितुं फलश्रुतिमाह यानीति ।

यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ।
यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा भक्तिं लभेत भगवत्यपवर्गमार्गे॥४५॥

सर्वविधकर्मकरणे भगवतो हेतुमाह । विश्वस्य विलयः । उद्भव उत्पत्तिः, वृत्तिः स्थितिः, तेषां हेतुः । अत एवानन्यविषयाणि कर्माणि चकार । नह्यन्यो जगदुत्पत्त्यादिहेतुर्भवति, लीलायां च नान्यं प्रवेशयति, किन्तु स्वयमेव तत्र तत्राविष्टः तथा करोति । अतो नान्यो विषयः । विशेषलीलायाः प्रयोजनं हरिरिति । अतो य एतां लीलां गायति, स्वत एवानन्देन कीर्तयति वा, अन्यैर्गीयमानां शृणोति, असन्निहितः सन्निहितो वा, कालान्तरे कथावसाने वा, अनुमोदते, श्रोतृवक्तृकथाः, सः भक्तिं लभेत, भगवति पूर्णपुरुषे । भक्तेरन्यत्र विनियोगाभावायाह अपवर्गमार्ग इति । मोक्षे नान्यो मार्गोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

सात्त्विकानां निरोधे तु प्रमेयबलतः पुरा ।
षड्भिः सर्वे निरुद्धास्ते साधनेनोच्यतेऽधुना ॥ १ ॥
षड्भिरेव तथाध्यायैर्धर्मोऽत्र भगवत्कृतः ।
कारितश्च द्विरूपो हि वर्ण्यतेऽन्यनिषेधने ॥ २ ॥
तत्रैकविंशे त्वध्याये धर्मो हि भगवत्कृतः ।
निरूप्यते यतो लोका जाता हरिपराः स्वतः ॥ ३ ॥
सर्वान् धर्मान् विशेषेण तत्तद्भेदेन चैव हि ।
पूर्वाध्याये निरूप्यैव ह्याह्निकं ह्यत्र रूप्यते ॥ ४ ॥
तेनैव शुद्धचित्तास्ते राजानः सात्त्विकास्तथा ।
प्रपन्नाः सर्वथा कृष्णे प्रयोजनमिदं मतम् ॥ ५ ॥
अन्यथा ह्याह्निको धर्मो निष्प्रयोजनतां व्रजेत् ।
सभायां गमनं चैव रक्षां सूचयति क्षतात् ॥ ६ ॥

एवं पूर्वाध्यायैः भगवता प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वे आत्मसात् कृताः, इदानीं धर्मादिसाधनैर्भगवानात्मसात्करोति, तत्र प्रथमं भगवत आह्निको नित्यो धर्मो निरूप्यते, ततो धर्मपरस्य यत्कृत्यम्, तत्कालनिमित्तकमेवेति अरुणोदयावधि पूर्वाह्णकृत्यं सर्वं निरूपयति अथेति ।

श्रीशुक उवाच—**अथोषस्युपवृत्तायां कुक्कुटान् कूजतोऽशपन् ।**
गृहीतकण्ठ्यः पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥ १ ॥

अवान्तरप्रकरणभेदप्रतिपादकोऽयमथशब्दः । उषस्यरुणोदये । उपवृत्तायामारब्धप्राये । चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यत इति धर्मार्थकामानां आवृत्तिर्भगवता क्रियत इति ज्ञापयितुं कामपराणां स्त्रीणां धर्मासहिष्णुत्वमाह कुक्कुटान् कूजतोऽशपन्निति । तत्र हेतुः । पतिभिः कृष्णैर्गृहीतकण्ठ्यः । ननु गार्हस्थ्ये भोजनवत् भोगस्यापि नियतत्वात् प्रातःकालसूचककुक्कुटशापः कथमिति चेत् । तत्राह विरहातुरा इति । तत्र हेतुः माधव्य इति । माधवस्य स्त्रियः । मायाधव इति स्वविश्लेषमात्रेणैव लक्ष्म्याः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकविंशेऽध्याये । अथोषसीत्यत्र । उषस्यरुणोदये इति । अग्रे 'ब्राह्मे मुहूर्ते' इत्युक्तेस्तदनुरोधेनात्राप्युषःपदेनारुणोदय एवोच्यते, नत्वष्टपञ्चाशद्घटिका इत्यर्थः । अतो विरह इति । लक्ष्मीसम्बन्धे तामेव गृह्णीयात्तदास्माकं विरह एव सिध्येदित्यर्थः ।

---

१. एकविंशत्यध्याये । २. प्रथमतः ।

सम्बन्धसम्भवात्, अतो विरहः सम्भावित इति, प्राप्तफलानां साधने द्वेषो युक्त इति, भगवत्कृतधर्मस्य च सात्त्विकनिरोधपरत्वात्सम्बद्धानामिच्छामात्रेणैव निरोधः सिद्ध इति कुक्कुटशापो युक्तः ॥ १ ॥

ननु कुक्कुटादयो वा किमिति भगवदनभिप्रेतं कुर्वन्तीत्याशङ्कायामाह वयास्यरूरुवन्निति ।

वयांस्यरूरुवन् कृष्णं बोधयन्तीव बन्दिनः ।
गायत्स्वलिष्वनिद्राणि मन्दारवनवायुभिः ॥ २ ॥

वयसामपि पक्षिणां भगवल्लावण्यामृतप्राप्तिरभीष्टेति स्वार्थमेते बोधयन्ति । तथा सत्यपराधो भवेदिति शङ्कां वारयितुं दृष्टान्तमाह बन्दिन इवेति । तेन प्रबोधने अधिकृता अपि पक्षिण इति सूचितम् । ननु बहिरङ्गा एते भगवदभिप्रायमज्ञात्वा कथं नित्यं बोधयन्तीत्याशङ्कायामाह गायत्स्वलिष्विति । ये ह्यन्तरङ्गाः अलयः भगवदभिप्रेतं ज्ञात्वैव गायन्ति । न च स्वभावादेव वयांस्यरूरुवन्नित्याशङ्कनीयम् । यतः अनिद्राणि । तत्रापि निद्राभावः सहेतुक इत्याह मन्दारवनवायुभिरिति । आमोदेनाकृष्टचित्तानि देवताधिष्ठानाच्च साक्षाद्भोगेऽप्यशक्तानि । अत आकाङ्क्षाया विद्यमानत्वात् अनिद्राण्येव ॥ २ ॥

एतत्सर्वस्त्रीणां न भविष्यतीत्याशङ्क्य मुख्याया रुक्मिण्या अप्येतदित्याह मुहूर्तमिति ।

मुहूर्तं तं तु वैदर्भी नामृष्यदतिशोभनम् ।
परिरम्भणविश्लेषात्प्रियबाह्वन्तरं गता ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धं ब्रह्मसम्बन्धिनम् । तुशब्देनान्यथापक्षं व्यावर्तयति । ननु लक्ष्म्या अवतारः कथमेवमवददित्याह वैदर्भीति । दर्भाभावेन कर्मराहित्यमुक्तम् । अतिशोभनमपि सर्वोद्बोधकत्वात्सर्वपुरुषार्थसाधकत्वाच्च । तथापि नामृष्यत् । तत्र हेतुः फलानुभव इत्याह प्रियबाह्वन्तरं गतेति । तादृश्याः परिरम्भणविश्लेषः अनङ्गीकारे हेतुः ॥ ३ ॥

एवं सर्वासामनभिप्रेतत्वे तद्वश्यश्चेद्भगवानपि नोत्तिष्ठेदिति तन्निराकरणार्थं भगवत उत्थानपूर्विकाः सर्वाः क्रिया निरूपयति ब्राह्मे मुहूर्ते इति ।

ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः ।
दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परम् ॥ ४ ॥

उत्थानं निद्रापगमलीला शय्यातो वा । ततो वार्युपस्पर्शनम् । हस्तादिप्रक्षालन-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वयांसीत्यस्याभासे आहेति । कूजनप्रयोजनमितिशेषः । तथाच पूर्वोक्तकूजनानुवादेन प्रयोजनकथनं वाक्यार्थ इति भावः । पूर्वश्लोके सर्वासां विरहासहने उक्ते रुक्मिण्या अपि तथात्वं प्राप्तमेवेति 'मुहूर्तं तं त्वि'तिश्लोकः किमर्थ इत्याशङ्क्य तदाभासमाहुः एतत्सर्वेति । कासाञ्चिदेवं भविष्यतीत्याशङ्क्य ज्येष्ठाया धर्मोपयोगित्वेपि तथात्वे, अन्यासां तु कैमुत्येनैव तथात्वं प्राप्तमित्यर्थः ।

मात्रमिति केचित् । स्नानमित्यपरे । आचमनमात्रमिति सिद्धान्तः । ध्यानस्यापि शुद्ध्यर्थमेव क्रियमाणत्वात् । अन्तःशुद्धिलीलां कृत्वैव बहिःशुद्धिलीला कर्तव्येति, यथाद्यस्नानेन शौचम्, स्नानान्तरेण च धर्मः, तथा ध्यानेऽपि ज्ञातव्यम् । ननु पूर्णो भगवान् बोभूयमानस्वरूपः परमानन्द एव, अन्तःकरणाद्यभावात् कथं प्रणिधानं कृतवानित्याशङ्क्याह माधव इति । लक्ष्मीं शक्तिं स्वीकरोतीति । मधुवंशे चावतीर्ण इति । यथैषा लीला, तथा ध्यानमपीत्यर्थः । प्रसन्नानि करणानि इन्द्रियाणि यस्येति शुद्धसत्त्वस्य सर्वत्राविर्भावः सूचितः । तत आत्मानमेव दध्यौ । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्त' इति आत्मातिरिक्तदेवतायाः ध्याननिषेधात् । नन्वात्मनः प्रत्यक्षस्य स्फीतालोकवर्तिघटवत् प्रकाशमानस्य किं ध्यानेनेत्याशङ्क्याह तमसः परमिति । कालस्याप्यग्रे तमस्तिष्ठति, तस्याग्रे भगवान् । स एव तमोगुण इति केचित् । सत्त्वगुणो बहिरावरणमिव ॥ ४ ॥

सर्वस्यैवात्मत्वात् सर्वोपासकानामात्मोपासकत्वमाशङ्क्य केवलमात्मोपासकत्वसिद्ध्यर्थं आत्मानं विशिनष्टि एकमिति ।

एकं स्वयंज्योतिरनन्यमव्ययं स्वसंस्थया नित्यनिवृत्तकल्मषम् ।
ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृतिम् ॥ ५ ॥

तदात्मस्वरूपं षड्गुणैश्वर्ययुक्तं ब्रह्मैवेति वक्तुं सप्त विशेषणान्युच्यन्ते । एकमित्यसहायेन ऐश्वर्यमित्युक्तम् । स्वयंज्योतिरित्यलौकिकवीर्यम् । अनन्यमिति कीर्तिः । अव्ययमिति लक्ष्मीः । स्वसंस्थया स्वरूपस्थित्यैव नित्यनिवृत्तानि कल्मषाणि यस्येति ज्ञानम् । ब्रह्मेत्याख्या यस्येति प्रापञ्चिकसर्ववैलक्षण्येन वैराग्यम् । धर्मिणमाह 'जन्माद्यस्य यत' इति न्यायेन । अस्य जगतः उद्भवनाशहेतुभिः । उद्भवः सत्त्वम्, अभिवृद्धेस्तद्धेतुकत्वात्, नाशस्तमः, हेतू रजः । एताश्च स्वशक्तय एव । तैर्लक्षिता भावाः सात्त्विकादयोऽन्तःकरणस्य तेषां निर्वृतिः अपगतिः, यत्र भावैः सहितं निर्वृतिं चेति वा । अनेन प्रपञ्चकर्ता प्रपञ्चरहितश्चेति विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन निरूपितम् । अनेन वा वैराग्यम् । ब्रह्माख्यमिति धर्मी । आत्मत्वेन सर्वत्र भेदनिराकरणार्थं पञ्चभेदनिराकरणार्थं वा एकपदम् । प्रमाणा-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ब्राह्मे मुहूर्ते इत्यत्र । ननु स्नात्वा ध्यानं कर्तव्यमत आचमनमात्रसिद्धान्तः कथमुक्त इत्यत आहुः **ध्यानस्यापीति** । इदं ध्यानं शुद्ध्यर्थमेव, नतु कर्माङ्गमित्यर्थः । **बहिरावरणमिवेति** । भगवतो बहिरावरणं सत्त्वगुणः, तदावरणं तम इति भगवतो गूढत्वात्तत्प्रकाशनार्थं ध्यानमावश्यकमिति जीवान् शिक्षयितुं स्वयं दध्यावित्यर्थः ।

एकमित्यत्र । निर्वृतिं चेति वेति । निर्वृतिरानन्दस्तद्युक्तमित्यर्थः । अनेनेति । निर्वृतमितिपाठपक्षे तादृशभाववत्त्वेन प्रपञ्चकर्तृत्वं निर्वृतत्वेन प्रपञ्चराहित्यं चोक्तम् । तथा च विरुद्धधर्मनिरूपणाद्धर्मिस्वरूपं निरूपितमितिभावः । पञ्चभेदेति । वीर्यादिपञ्चगुणेभ्य

१, अनन्तम् ।

भावाय स्वयंज्योतिष्ट्वम् । अनन्यत्वं भिन्नधर्मनिराकरणाय । अव्ययत्वं ब्रह्मधर्माणां नित्यत्वाय । साङ्ख्यादिमते अब्रह्मधर्मा एव ब्रह्मणि समागत्य गच्छन्तीति तन्निराकरणार्थमेतदवश्यं वक्तव्यम् । स्वरूपस्थितिश्च संसारात्मवदविद्यानिराकरणाय । नित्यपदेन ज्ञानानन्तरनिवृत्तिर्निराकृता । ब्रह्मपदेन सर्वश्रुतिसमन्वयः । सर्वेषां बन्धमोक्षदातृत्वाय विरुद्धधर्माः ॥ ५ ॥

एवं भगवत्त्वं भावयित्वा तत्कार्यं च स्वनिष्ठः सन्नपि तां निष्ठां परित्यज्य बहिर्धर्मानेव अन्तस्तथाभूतोऽपि भिन्नप्रक्रमेण कृतवानित्याह अथेति ।

अथाप्लुतोऽम्भस्यमले यथाविधि क्रियाकलापं परिधाय वाससी ।
चकार संध्योपगमादि सत्कृतो हुतानलो ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥ ६ ॥

अम्भसि आप्लुत इति । गोमत्यादाववगाह्य स्नानम्, नतूद्धृतजलैः । अमले वाससी परिधायेति विशेषणविशेष्ययोर्दूरे समन्वयः । स्नानेऽपि रात्रिवासःपरित्यागेनामले वाससी परिधाय पुनः स्नात्वामलवाससोः परिधानमाह । यथाविधीति स्नानपरिधानयोः क्रियाकलापे चान्वेति । क्रियाकलापमेव विशेषेणाह संध्योपगमादीति । वाग्यत इति सन्ध्यायां मौनं कर्माङ्गत्वेनैव कृतवानिति ज्ञापयति । अर्घ्यदानान्ता सन्ध्या, ततोऽग्निहोत्रहोमः, ततो ब्रह्मजपः गायत्रीमन्त्रजपः । सत्कृत इति तिलकावश्यकभूषणादिपरिधानमुक्तम् । एवमेव कृतः धर्मो भवतीति क्रमविधाने निरूपिते । अरुणकरग्रासात्पूर्वं ध्यानम्, अरुणकरग्रासे स्नानम्, ततः सन्ध्या अर्घ्यान्ता, ततोऽग्निहोत्रम्, ततो जपः सूर्योदयावधि ॥ ६ ॥

उदिते सूर्ये तूपस्थानम्, तदाह उपस्थायार्कमुद्यन्तमिति ।

उपस्थायार्कमुद्यन्तं तर्पयित्वात्मनः कलाः ।
देवानृषीन् पितॄन् वृद्धान् विप्रानभ्यर्च्य चात्मवान् ॥ ७ ॥

ततो देवर्षिपितृतर्पणमाह आत्मनः कलास्तर्पयित्वेति । 'ऋषयो मनवो देवा' इति वाक्यात् भगवत्कला एव । यथा अवयवादीनां पुष्ट्यर्थमवयविना यत्नः क्रियते, एवं कलानां

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऐश्वर्यं भिन्नं नास्ति, किन्तु पञ्चस्वप्यनुस्यूतम् । आद्ये तथा कथनमुपलक्षणेन सर्वेपि गुणा अन्योन्यमनुस्यूता इतिज्ञापनार्थम् । प्रमाणाभावायेति । चक्षुराद्यगम्यत्वायेत्यर्थः । भिन्नधर्मेति । धर्मा 'अहिकुण्डला'दिन्यायत्रयेपि स्वरूपाद्भिन्ना नेत्यर्थः ।

अथाप्लुत इत्यत्र । विशेषणविशेष्ययोर्दूरे कथनस्य तात्पर्यमाहुः स्नानेपीति । स्नानवाक्ये अमले इति विशेषणकथनं विशेष्यमाकृष्य स्नानेप्यमलवासःपरिधानसूचनार्थम् । पुनरित्यमलवाससोरित्यनेनान्वेति । स्नात्वा पुनरमलवाससोः परिधानमुभयान्वितपदकथनेन शुक आहेत्यर्थः ।

उपस्थायार्कमित्यत्र । पितृतर्पणमिति । अग्निष्वात्तादिसामान्यपितृतर्पणमित्यर्थः ।

पोषार्थं यत्नः, न तूपास्यत्वेनेति ज्ञापनार्थं कलापदम् । 'ततः प्रभृति पूज्यन्त' इति वाक्यात् लोकशिक्षापरत्वेनापि सिध्यति । सप्तम इति पाठे सप्तमो भगवान् षड्विधं देशादिनिरूपितं धर्मं कृतवानिति सूचितम् । कला एव गणयति देवानृषीन्पितॄनिति । वृद्धान् स्वजातीयान् क्षत्रियान्, विप्रान् सर्वानेव । एतेषामभ्यर्चनं गन्धादिभिः । आत्मवानिति । निष्कामत्वमुक्तम् । कामनयाप्येतेषां पूजनसम्भवात् । अग्रेऽप्येतद्विशेषणं सम्बध्यते ॥ ७ ॥

ततो गोदानस्य नित्यत्वात्प्रत्येकापेक्षया समुदायस्योत्कृष्टत्वात् समुदाये अलङ्करणं न सम्भवतीति विचार्य अलङ्कारगुणान्निरूपयन् दानमाह धेनूनामिति द्वाभ्याम् ।

धेनूनां रुक्मशृङ्गीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजाम् ।
पयस्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवाससाम् ॥ ८ ॥
ददौ रूप्यखुराग्राणां क्षौमाजिनतिलैः सह ।
अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो बद्धं बद्धं दिने दिने ॥ ९ ॥

आदौ गावः सवत्साः दोग्ध्र्यः । एतादृश एव समुदाय इति पशूनां भाग्यातिशयो निरूपितः, न हि द्वारकायां कश्चिद्विसदृशादृष्टो भवतीति ज्ञापनार्थमुक्तम् । अन्यथा धेनूनां बद्धता न सम्भवेत् । रुक्ममये सुवर्णमये शृङ्गे यासाम् । रौप्यमयाः अङ्घ्रयो यासां प्रत्येकम् । सुष्ठु वाससी प्रत्येकं यासाम् । साध्व्यः शान्तस्वभावाः । पयस्विन्यः बहुदोग्ध्र्यः, गृष्टयः सकृत्प्रसूताः । सर्वासां जीवद्वत्सत्वाय सवत्सानामित्युक्तम् । मौक्तिकानां स्रजो माला यासाम् । पूर्वार्धविशेषणमेतत् । एतादृशीः गाः ददौ । दानक्रियाणां समुदाये बद्धसङ्ख्या सम्बध्यत इति केचित् । समुदाय एव दानमित्यपरे । क्षौमाजिनतिलानां सहभावः शास्त्रीयः । तदैकमेव विशिष्टं दानं भवति । अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्य इति देयसमसङ्ख्या ब्राह्मणानां निरूपिता । गोसमसङ्ख्या बद्धसमसङ्ख्या वा । बद्धं बद्धमित्येव पाठः । बद्वं बद्वमिति वैदिकः शब्दः, स नात्रानुसन्धेयः । तत्रापि बद्वशब्दो बद्धपर्यायः । चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदशेति केचित् । तन्नवमे विचारितं निराकृतं च । तस्माद्गोष्ठपर्यायो बद्धशब्दः । अत्र च विशेषसङ्ख्या उपयोगाभावः । अयुतलक्षादीनामेव नित्यदाने उपयोगाच्च । दिने दिने,

Ref.

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

धेनूनामित्यत्र । अन्यथेति । विसदृशादृष्टसत्त्वे नवसूतिकानां गोष्ठता न भवेत् । गोष्ठे सर्वा नवसूतिका न भवेयुरित्यर्थः । एतादृशीः गा इति । एतन्मते गवामिति संबन्धविवक्षया द्वितीयार्थे षष्ठी । बद्धमितिक्रियाविशेषणम् । बद्धसंख्याकं दानम् । बद्धं यथा स्यात्तथा गा ददौ । क्षौमाजिनतिलांश्च ददौ । सर्वेषां दानं मिलित्वा बद्धसंख्याकं दानमित्यर्थः । समुदाय एवेति । अस्मिन्मते क्षौमाजिनतिलसहितानां बद्धसंख्याकानां गवां

१. विचार्यं । २. लक्ष्य ।

न तु गार्हस्थ्ये । नापि वर्षे प्रतिगृहमिति । उपक्रमे बहुवचनस्योक्तत्वादध्यवसेयम् ॥ ९ ॥

ततो नमस्कारादिकमाह गोविप्रेति ।

गोविप्रदेवतावृद्धगुरून् भूतानि सर्वशः ।
नमस्कृत्यात्मसम्भूतीर्मङ्गलानि समस्पृशत् ॥ १० ॥

गावो हविर्विप्रा मन्त्राः देवताश्च त्रितयं मिलितं यागो भवतीति क्रमो निरूपितः । वृद्धाः सर्वे सभासदः । गुरवः कर्मोपदेष्टारः । सर्वश इति शिष्यप्रशिष्यादिसहितान् । एतेषां नमस्कारे हीनता भवतीति शङ्कां निवारयति आत्मसम्भूतीरिति । एते सर्वे सम्भूतिरूपाः । यथा स्वयं स्वपादक्षालनं करोति, तद्वदित्यर्थः । ततो मङ्गलानि सम्यगस्पृशत् । गोहिरण्यादीनि मङ्गलानि ॥ १० ॥

धर्मपरिष्कारमुक्त्वा धर्मिपरिष्कारमाह आत्मानं भूषयामासेति ।

आत्मानं भूषयामास नरलोकविभूषणम् ।
वासोभिर्भूषणैः स्वीयैर्दिव्यगन्धानुलेपनैः ॥ ११ ॥

स्वस्य सच्चिदानन्दं रूपं देहं भूषयतीति पक्षं व्यावर्तयितुमात्मपदम्, किन्त्वात्मानमेव । अध्यासादात्मपदं शरीरेऽपि वर्तते जीवेषु, न तु भगवतीति । भूषणस्य प्रयोजनमाह नरलोकविभूषणमिति । न हि स्वार्थमलङ्करणं करोति । निरतिशयानन्दत्वात् । किन्तु जगतो भूषणं तद्रूपं जगच्च लौकिकोत्कर्षमपेक्षते । अतो यथा भूषणसंस्कारे भूषितः संस्कृतो भवति, एवं जगद्भगवता संस्कृतमित्यर्थः । पूर्वपरिधानीयवस्त्राद्यपेक्षया भिन्नान्येतानीति ज्ञापयितुं भूषणकरणानां नामतो निरूपणमाह वासोभिरिति । कञ्चुकोष्णीषादिभिः भूषणरूपैः स्वीयैः असाधारणैः मकरकुण्डलादिभिश्च । दिव्यो गन्धो यस्य एतानि अनुलेपनानि बहुविधानि । ततः सर्वाभरणभूषितः ॥ ११ ॥

अवेक्ष्याज्यं तथादर्शं गोवृषद्विजदेवताः ।
कामगं सर्ववर्णानां पौरान्तःपुरचारिणाम् ।
प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनन्दत ॥ १२ ॥

आत्मानं तेजोमयं कर्तुमाज्यावेक्षणं कृतवान् । तेन सर्व एव लोकदृष्ट्या रोगादयो निवृत्ता भवन्ति । ततः कान्तियोगार्थमादर्शं दृष्टवान् । गोवृषद्विजदेवतानां च दर्शनं कृतवान् । अत्र देवा देवालयस्थाः । ततो लौकिकोचितदानमाह कामगमिति । कामं गच्छति पूरयति प्राप्नोतीति वा कामगाः मनोहरा विषयाः, सर्वेषामेकं न भवतीति ज्ञापयितुं सर्ववर्णानां मुख्यानां गौणानां चेत्युक्तम् । पौरान्तःपुरचारिणामिति । लौकिक-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दानमेकमेवेत्यर्थः । स्वमते तु वद्धशब्दं गोष्ठपर्यायं वक्ष्यन्तीतिभावः । न तु गार्हस्थ्ये इति । सम्पूर्णगृहस्थाश्रमवर्षाणां मेलने एतावद्दानं सम्पन्नमिति नेत्यर्थः । उपक्रमे इति । अथोपसीतिश्लोके पतिभिरिति बहुवचनोपक्रमादित्यर्थः ।

प्राधान्यार्थमुक्तम् । साक्षात्तेषां दानं तेषामभीष्टं न भवतीति गोप्यार्थं प्रदाप्येत्युक्तम् । प्रकृतीः । मन्त्रिणः अन्तःपुरस्त्रियो वा । कामैः प्रतोष्य ततस्तत्कृतां पूजां प्रत्यनन्दत ॥ १२ ॥

ततो भोगं वक्तुं मुख्यत्वात्ताम्बूलादिस्वीकारमाह संविभज्येति ।

संविभज्याग्रतो विप्रान् स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ।
सुहृदः प्रकृतीर्दारानुपायुङ्क्त ततः स्वयम् ॥ १३ ॥

अग्रतः प्रथमं विप्रान् संविभज्य विप्रेभ्यो दत्त्वा स्रक्ताम्बूलानुलेपनानि । सर्वैः सर्वेषां संविभागः । लौकिकदाने सुहृदः प्रथमाः, प्रकृतयः मन्त्रिणः, ततो दाराः । यद्यपि प्रथमं स्वस्योपयोगः, तथापि संविभागः सर्वेषां प्रथम एव । भगवदुपभोगानन्तरं पदार्थोत्पत्त्यसम्भवात् । अतः पश्चात्स्वयमुपायुङ्क्त । शिष्टस्य सेवकगामित्वात् ॥ १३ ॥

ततस्त्रैलोक्यरक्षार्थमुद्यतस्य सुधर्मायां गमनं निरूप्यते तावत्सूत इति चतुर्भिः ।

तावत्सूत उपानीय स्यन्दनं परमाद्भुतम् ।
सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्यावस्थितोऽग्रतः ॥ १४ ॥
गृहीत्वा पाणिना पाणिं सारथेस्तमथारुहत् ।
सात्यक्युद्धवसंयुक्तः पूर्वाद्रिमिव भास्करः ॥ १५ ॥
ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैः ।
कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः ॥ १६ ॥
सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः ।
प्राविशद्यन्निविष्टानां न सन्त्यङ्ग षडूर्मयः ॥ १७ ॥

परमाद्भुतमिति । वैकुण्ठात्समागतरथव्युदासः, किन्तु धर्ममयो रथः, स तु सङ्कर्षणोपकारी । अश्वाः सूतश्च त एवेत्याह सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तमिति । अनिरुद्धप्राधान्यात्सुग्रीवाद्यैरित्युक्तम् । प्रणामः पूर्वस्माद्वैशिष्ट्यद्योतकः, अग्रे तूष्णीमवस्थानं कार्यस्य लौकिकत्वाभावाय । ततः अप्रेरितोऽपि भगवान् सारथेः पाणिं पाणिना गृहीत्वा रथमारुहत् । तस्य क्रियाशक्तिः स्वक्रियाशक्त्या निबद्धा, अन्यथा धर्मप्रेरकोऽन्यथा प्रेरयेत् । पूर्वविशिष्टत्वात्[1] ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तावत्सूत इत्यस्याभासे । अत्र श्लोकत्रयेण निर्गमनं निरूप्य चतुर्थेन सुधर्माप्रवेश उच्यते । तत्र श्लोकत्रयसंख्यातात्पर्यमाहुः त्रैलोक्येति । व्याख्याने । अनिरुद्धेति । सङ्कर्षणकार्ये सैन्याश्वस्य प्राधान्यात्तदादित्वमुक्तम् । अनिरुद्धकार्ये सुग्रीवस्य प्राधान्यात्सुग्रीवाद्यैरित्युक्तम् । अयं सुष्ठु ग्रीवा यस्येति रजस्तमसोरभावात् धर्मोपयोगी । स तु सैन्यवत्संहारकत्वात्संहारोपयोगीतिभावः । अन्यथेति । दारुकक्रियाशक्तेर्निबन्धनाभावे संहारधर्मे प्रेरकः सङ्कर्षणस्तं संहारकार्ये प्रेरयेत्, नतु धर्मकार्ये । तस्य तत्कार्यार्थमेवागतत्वात् । तत्र हेतुः पूर्वेति । एतस्यापि रथारोहणस्य संहारार्थरथारोहणतुल्यत्वात् ।

---

१. पूर्वविशिष्टत्वादिति पाठः ।

तं रथमारुहदिति । भगवदारूढो धर्मः सर्वत्र सुस्थिरो भवतीति तमित्युक्तम् । रक्षारूपा क्रियाशक्तिः । भक्तिश्च साधनत्वे धर्मे ग्राह्येति सात्यक्युद्धवसंयुक्त इत्युक्तम् । उद्धवो भक्तिः अधिकारिणामेव प्रकाशको भविष्यतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह पूर्वाद्रिमिव भास्कर इति । प्रातः सर्वेषामेव प्रबोधो भवति, न केवलमधिकारिणाम् । ततो धर्मे कामनिवृत्तिमाशङ्क्य तन्निराकरणार्थमाह । ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणामिति । स्त्रीणामिति षष्ठीबहुवचनं न केवलं दर्शनमात्रम्, किन्तु तासां सम्बन्ध्यपि भगवानिति द्योतयति । ज्ञानद्वारा सम्बन्धः । आन्तरः बाह्यो निवर्तक इति ज्ञाने त्रैविध्यमाह सव्रीडप्रेमवीक्षितैरिति । व्रीडा तामसी, प्रेम राजसम्, वीक्षितं सात्त्विकमिति । ततो भावेन बद्धः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति न्यायेन । तासामपेक्षया स्वच्छन्दं धर्मपरता न भविष्यतीति तासां निर्बन्धाभावमाह कृच्छ्राद्विसृष्ट इति । कष्टेन ताभिर्विसृष्टः, धर्मानुरोधान्निर्गच्छत्विति विचारितः । ततो निरगात् । जातहास इति । तासामपि धर्मानुरोधमालक्ष्य हास्यम् । न हि स्त्रीणां कामादुपरतिरस्ति । तथापि धर्मपरताप्यासां मा भूदिति ज्ञापनार्थं धर्मपरत्वम् । हरन्मन इति निरोधार्थम् । अन्यथा लोके धर्मे वा चित्तमासक्तं भवेत् । भगवान् विसृष्ट इति । सुधर्माख्यामिति । सुष्ठु धर्मो यत्रेति नाम्नैव धर्मपरत्वं सिध्यति । सभा स्वभावतोऽपि धर्मनिर्णयस्थानम् । सर्ववृष्णिभिः परिवारित इत्येकैमत्यम्[1] । तस्यामाधिदैविकधर्मत्वज्ञापनार्थम् । कालधर्मातिक्रममाह यन्निविष्टानामिति । यत्रोपविष्टानां षडूर्मयो देहादिधर्माः आवश्यका अपि न सन्ति, तत्रानावश्यकाः सुतरामेव न भविष्यन्तीति अर्थादुक्तम् ॥ १७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनिरुद्धांशेन निर्बन्धने स न तथा कुर्यादित्यर्थः । रक्षेति । अधुना सात्यकेः पुराध्यक्षत्वाद्रक्षारूपक्रियाशक्तिरूपत्वम् ।

ईक्षित इत्यत्र । बाह्य इति । बाह्यो दाम्पत्यसम्बन्ध एतस्मिन्समये भगवतः सकाशादेतासां निवर्तकः । एतस्य सभागमनकालत्वादित्यर्थः । तथापि धर्मपरतापीति । यत्किञ्चिद्धर्मानुरोधेपि धर्मनिष्ठता आसां मा भूदिति भगवदाशय इति हेतोर्लोकेषु धार्मिकत्वं ज्ञापयितुं 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इतिन्यायेन लोकान् शिक्षयितुं बाह्यतः स्वस्य धर्मकरणम् । अन्तस्तु जातहासत्वात्कामरसमनुभवतीत्यर्थः । धर्मद्वेषवत्केवलधर्मनिष्ठताप्यासामयुक्तेत्यपिशब्दः । अन्यथेति । निरोधाभावे स्त्रीणां चित्तं लौकिकपदार्थे धर्मे वासक्तं भवेत्, भगवतो विसृष्टत्वादित्यर्थः । अत एवाभासे कामनिवृत्तिनिराकरणमेव वाक्यतात्पर्यार्थ उक्तः । सुधर्माख्यामित्यस्य वाक्यार्थ'स्तावत्सूत' इतिश्लोकाभासे उक्त एवेति नात्राभास उक्तः । षडूर्मय इति । 'क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू षडूर्मयः ।'

---

१. इत्येकमितिपाठं स्वीकृत्य, स्वरूपं ज्ञेयमितिटिप्पणं श्रीपुरुषोत्तमानाम् ।

एवं सुधर्मामाहात्म्यमुक्त्वा तत्रोपवेशने धर्म एव केवल इत्याशङ्क्य सच निर्बन्धात्मक इति सुखोपवेशनमाह तत्रोपविष्ट इति ।

तत्रोपविष्टः परमासने विभुर्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभासयन् ।
वृतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमो यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥ १८ ॥

तत्र सभायाम् । तत्रापि मध्ये भगवदुपवेशनस्थानं परमासनम् । प्रान्ते पश्चिमभागे कुड्यसमीपे राज्ञः स्थानम्, मध्ये तत्सम्मुखे भगवत्स्थानमिति विमर्शः । सभासदां मध्ये भगवतोऽनुप्रवेशं निवारयितुमाह स्वभासा ककुभोऽवभासयन्निति । तत्र सामर्थ्यं विभुरिति । राज्ञो मुख्यत्वादभानमाशङ्क्याह बभाविति । सभाधर्मेण देवधर्मेण वा तथात्वमाशङ्क्य स्वभासेति । अप्रधानेनापि प्रधानभानं सम्भवतीति तन्निराकरणार्थं दश दिश एवोक्ताः । नतु तत्रत्या एव केवलाः । अनेन सभया भगवद्भानं निवारितम् । एवं तर्हि सभासदामप्रयोजकत्वमेव स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति वृतो नृसिंहैरिति । तेषामागन्तुकत्वं निराकरोति यदुभिरिति । अन्यथा नृसिंहाः परशुरामव्यासादयो भवेयुः । तुल्यतामाशङ्क्याह यदूत्तम इति । तेषामेकत्र निवेशनमात्रं भगवतस्ततोऽप्युत्तमत्व एव स्यात् । नतु नियामकत्वम् । ततो धर्म एकमुखो न भवेदिति तेषां पतिर्भगवानिति दृष्टान्तेन निरूपयति यथोडुराज इति । दिवीत्याधिभौतिकं निवारितम्, यथा देवरूपम् । ग्रहनक्षत्राणामपि केनचिदंशेन तुल्यतापोषकत्वं चास्तीति तारकागणैरित्युक्तम् । उडुराज इत्यनेन स्वकीयानां तदधीनत्वमुक्तमेव ॥ १८ ॥

ततो धर्मफलमिव वदन् मनसः परितोषार्थमाह तत्रोपमन्त्रिण इति ।

तत्रोपमन्त्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्विभुम् ।
उपतस्थुर्नटाचार्या नर्तक्यस्ताण्डवैः पृथक् ॥ १९ ॥

उपमन्त्रिणः कौतुकिनः । राजन्निति ज्ञापनार्थं सम्बोधनम् । नानाविधा हास्यरसाः । लौकिकीभाषेयं धर्मे चित्तोद्वेगनिवारणार्थमुक्ता । विभुत्वादप्रेरिता अपि तथा उपतस्थुः । न केवलं हास्यरसा एव, किन्तु शृङ्गारादयोऽपि विभावादिभिः प्रकाशिता इत्याह उपतस्थुरिति । नटाः रसाभिनयनकर्तारः शुद्धस्वाङ्गप्रदर्शकाः । स्त्रियो नर्तक्यः लास्यप्रदर्शिकाः । उभयविधा अपि सभात्वात् ताण्डवैरेव पृथक् पृथक् उपतस्थुः । नरा नार्य इति वा पाठः ॥ १९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्रोपविष्ट इत्यस्याभासे । सुखोपवेशनमाहेति । भगवतो भानस्य स्वतःसिद्धत्वात्तदनुवादेनोपवेशनमेव वाक्यार्थ इति भावः । अत एव बभावितिपदस्याभानशङ्कानिवृत्त्यर्थकत्वमेव वक्ष्यन्ति । व्याख्याने । दिवीत्याधिभौतिकमिति । आधिभौतिकं रूपं ज्योतिश्चक्रे तिष्ठति, न तु स्वर्गे इत्यर्थः । परितोष(ार्थ)माहेति । अयं वाक्यतात्पर्यार्थ उक्तः, शक्यार्थस्तूपस्थानमेव ।

भगवतः सभायां गमनमुत्सवरूपमिति ज्ञापयितुं वाद्यमाह मृदङ्गेति।

मृदङ्गवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः।
ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्च सूतमागधबन्दिनः॥ २०॥

षड्विधानां स्वनैः सह ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुः। स्तोत्रे नटादयो नात्यन्तमभिज्ञा इति सूतादीन्निर्दिशति सूतमागधबन्दिन इति॥ २०॥

लौकिकोत्सवमुक्त्वा तस्य धर्मफलत्वं ज्ञापयितुमाह तत्रस्था ब्राह्मणाः केचिदिति।

तत्रस्था ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः।
पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन्कथाः॥ २१॥

ते हि सभासदः सभायामधिकृताः धर्मनिर्णयार्थम्, यतो ब्रह्मवादिनः सर्वज्ञाः। अन्ये हि धर्मं न विदुः। केचिदिति साधारणाः, न तु वसिष्ठादयः। धर्मः परम्परागत एव कर्तव्य इति तादृश एव भगवता क्रियत इति ज्ञापयितुं ब्राह्मणैस्तथा निरूप्यत इत्याह पूर्वेषां पुण्ययशसामिति। इक्ष्वाकुप्रभृतीनां धर्मे यादृशं वर्तनम्। पुण्यं यशो येषामिति लोकेऽप्यविगीतानाम्।· चकाराद्ब्राह्मणादीनामपि कथाः धर्मोपयुक्ताः अकथयन्। यतो धर्मवार्तैव सभायाम्, नत्वन्यवार्तेति ज्ञापितम्॥ २१॥

यदर्थमेषा धर्मकथा निरूपिता, तं सात्त्विकानां निरोधं निरूपयितुं प्रस्तावनामाह तत्रैकः पुरुष इति त्रिभिः।

तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः।
विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः॥ २२॥
स नमस्कृत्य कृष्णाय परेशाय कृताञ्जलिः।
राज्ञामावेदयद्दुःखं जरासन्धनिरोधजम्॥ २३॥
ये च दिग्विजये तस्य संनतिं न ययुर्नृपाः।
प्रसह्य रुद्धास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे॥ २४॥

धर्मेणालौकिकप्रकारेण निरुद्धाः बहिः जरासन्धद्वारा च उपायान्तरान्निवृत्ताः भगवन्तमेव विज्ञापयामासुः। तथापि भगवान् लोकन्यायेन लीलां करोतीति निश्चित्य दूतं प्रेषितवन्तः। तस्यागमनं निरूप्यते। एकः असहायः। पुरुषः समर्थः। सम्बोधनं ज्ञापनाय। अपूर्वं दर्शनं यस्येति अदृष्टपूर्वः। भिन्नप्रक्रमार्थं निरूपितः। स पूर्वं दौवारिकैविशेषेण ज्ञापितः। राजधर्मा एते। ततो भगवताभ्यनुज्ञातः प्रतीहारैः प्रवेशितः बहुभिरेकः। नीतिरेषा। तस्य कृत्यमाह स नमस्कृत्य इति। कृष्णाय, न तु राज्ञे,

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तत्रस्था इत्यस्याभासे। धर्मफलत्वमिति। धर्मः फलं यत्र तादृशार्थत्वं धर्मार्थत्वमित्यर्थः।

अलौकिकत्वात् । तत्र हेतुः परेशाय । कालादृष्टादीनामपि नियामकाय । न हि राज्ञा कालादयो निवारयितुं शक्याः । कृताञ्जलिरिति । दूतस्यापि सात्त्विकत्वं निरूपितम् । राजत्वाद्दुःखानुभवः । अत एव जरासन्धनिरोधादेव उत्पन्नं दुःखं भगवते आवेदयत् । भगवद्भक्तानां दुःखमनुचितमित्याशङ्क्य भक्तिविरुद्धधर्मसम्भवात् तेषां दुःखमिति वक्तुमभिमानमाह ये च दिग्विजय इति । नृपत्वात्सम्यङ्नतिं नम्रतां न ययुः । न तु भगवदीया इति । भगवद्विमुखो जरासन्ध इति । अतोऽन्तर्यामिप्रेरणया प्रसह्य तेनैव रुद्धाः द्वे अयुते गिरिव्रजे आसन् । अहन्ताया ममतायाश्च चतुर्दश चतुर्दश स्थानानीति सहस्रशः शतशश्च तेषां वृत्तय इति विंशतिसहस्राण्यष्टशतानि च सङ्ख्या भवति । अष्टशतान्युपसंहारे निरूपितानि । गिरीणां व्रजो यत्रेति कूटवत् पर्वताः परितो दुर्गत्वाय निरूपिताः ॥ २४ ॥

दूतस्तेषां वचनान्याह कृष्ण कृष्णेति षड्भिः ।

कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन्प्रपन्नभयभञ्जन ।
वयं त्वां शरणं यामो भवभीताः पृथग्धियः ॥ २५ ॥

ऐश्वर्यादयो धर्मा भगवदीयाः क्रमेण निरूप्यन्ते । भगवानेव हि जीवानां स्वगुणैर्मोचक इति । तत्रैश्वर्यं निरूपयन्ति । आदरे वीप्सा स्नेहादरयोर्नैश्वर्यं बाधकम्[1] । अदृष्टकालादीनां बाधकत्वात् साधारणाधिकारित्वाच्च । कथं भवतां दुःखनिवृत्तिरिति चेत् । तत्राह अप्रमेयात्मन्निति । प्रमातुं योग्ये हि कालादिविचारः, नत्वयोग्ये । तथाप्युदासीनो भवेदित्याशङ्क्याहुः प्रपन्नभयभञ्जनेति । 'सङ्ग्रामे विप्रपन्नाना'मित्यादिवाक्यात् प्रपन्नभयनिवारकत्वं तत्रावश्यकम् । अतो वयं प्रपन्ना भवाम इत्याहुः वयं त्वां शरणं याम इति । जरासन्धाद्विमोकपक्षं वारयन्ति भवभीता इति । नह्येकस्माद्भयात्कश्चिन्निवृत्तिं वाञ्छति, सर्वभयनिवृत्तिसम्भवे । बहिर्मुखानां संसारे सर्वतोभयम्, तदाहुः पृथग्धिय इति । अनेन ज्ञानादिपक्षा निवारिताः ॥ २५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ये च दिग्विजये इत्यत्र । अहन्तेति । दशेन्द्रियान्तःकरणचतुष्टयमेवं चतुर्दशस्थानान्यहन्ताया ममतायाश्चेत्यष्टाविंशतिः । तथा च निरोध्येषु तावत्संख्यया वृत्तिसहिताहन्ताममतास्थानत्वादेते निरुद्धा इत्यभिमानस्य निरोधहेतुत्वं सूचितम् । पूर्वश्लोके दुःखजनकत्वेन जरासन्धनिरोधस्योक्तत्वादत्र निरोधानुवादेन तद्धेत्वभिमाननिरूपणं वाक्यार्थ इत्याशयेनाभासे तथोक्तम् ।

---

१. नैश्वर्यबाधकत्वम् ।

ननु सर्वे येन प्रकारेण संसारनिवृत्तिं वाञ्छन्ति, तेनैव प्रकारेण संसारो निवर्तनीयः, किं मच्छरणागमनेनेत्याशङ्कायामाहुः लोको विकर्मनिरत इति ।

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ।
यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥

कालरूपश्च त्वमेव । अतस्त्वच्छरणागमनेनैव भयनिवृत्तिः, नान्यथा । यतस्त्वदाज्ञोल्लङ्घने त्वमेव भक्षयसि । आज्ञोल्लङ्घनं प्रपञ्चयन्ति विकर्मणि निषिद्धे विहितोल्लङ्घने वा निरतः तदेवादरेण करोति । लोकस्य तत्रैव महती श्रद्धा । कुशले विहिते प्रमत्तः असावधानः । तत्पुनरीश्वरवाक्योल्लङ्घनरूपमिति वक्तुमाहुः त्वदुदित इति । वीर्यवता[1] वेदादिकर्त्रा त्वयैव तन्निरूपितम् । तत्रापि भवदर्चने भवत्पूजारूपे तत्रोक्ते साक्षाद्भगवतैवावतीर्णेन निरूपिते । तत्रापि स्वे श्रवणादिरूपे । त्रिविधं कर्म भगवता निरूपितम्, वैदिकं पाञ्चरात्रं भागवतं च । उत्तरोत्तरं प्राणिनामश्रद्धातिशयः । अतः प्रमत्तः । भगवानपि प्रमत्त इव न तूष्णीं तिष्ठति, यतो जगत्कर्ता, तदाहुः यस्तावदिति । सह्यधिकृतः, अन्यथा प्रलयो न सम्भवेत्, जीवधर्मापेक्षया ब्रह्मधर्मा विशिष्टा इति । तावदिति यावत् प्रमत्त एव तिष्ठति । आज्ञोल्लङ्घनसमनन्तरमेव अधः तत्तरणं प्रमाणं वा स्वानुभवरूपं निरूप्यते । एतत्करणे यो गुणः प्रधानभूतः तं निर्दिशति बलवानिति । साक्षान्मारणे न जानीयात् । न हि मरणे जन्मान्तरे वा मरणक्लेशस्मृतिरस्ति । अतो जीविताशामेव रोगादिना निराकरोति, येन सर्वेषामेव मरणप्रतीतिर्भवेत् । सर्वथा आज्ञोल्लङ्घने महान्तं व्याध्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । जीववद्भगवानपि कदाचिदसावधानो भवेदित्याशङ्कायामाहुः अनिमिषायेति । अतिसावधानाय । अतस्तस्मै नमः पूर्वापराधक्षमापनार्थम् । शरणागतिस्तु मोक्षार्था । अपराधे विद्यमाने साधनैरपि मोक्षो दुर्लभ इति ॥ २६ ॥

एवमैश्वर्यवीर्ये निरूप्य यशो निरूपयिष्यन्तश्चोद्धरणाभावे तत्र न्यूनतां भावायमानाः सिद्धान्तापरिज्ञानात्पृच्छन्त इवाहुः लोके भवानिति ।

लोके भवाञ्जगदिनः कलयावतीर्णः सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चान्यः ।
कश्चित्त्वदीयमतियाति निदेशमीश किं वा जनः स्वकृतमृच्छति तन्न विद्मः ॥

जगदिनो जगत्स्वामी भवान् लोके कलया सहावतीर्णः ससहायः । तत्र प्रयोजनद्वयम्, सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चेति । ईश्वरः साधारण्येन पालनार्थमेव

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

लोको विकर्मेत्यत्र । वीर्यवतेति । वीर्यस्य वाक्यार्थत्वादेवमुक्तम् । त्वया एतच्छ्लोकवाक्यार्थरूपेणोदिते इत्यर्थः । जगत्कर्तेति । वेदादिकर्ता, अतः स्वाज्ञोल्लङ्घने दण्डयतीत्यर्थः । कालस्य दोषमाशंक्याहुः स हीति । कालो मारणेऽधिकृत इत्यर्थः । कालस्य जीवात् प्राबल्ये हेतुमाहुः जीवेति । प्रमादो जीवधर्मः, अधिकारो भगवद्धर्म इत्यर्थः ।

---

१. वीर्यं बलादिति पाठः ।

तथा करोति, सुतरां विशेषप्रयत्नवान् । चकाराद्भक्तरक्षार्थम् । एवं त्रिविधकार्यसन्दर्भेऽप्य-स्मासु । कस्माद्धेतोरन्यस्तुच्छः अनीश्वरः कारणकार्यप्रेरकस्य तव निदेशमाज्ञामतियाति स्वगर्वादिति चेत्, तत्राहुः ईशेति । संबोधनमुल्लङ्घ्य वाक्यत्वबोधनार्थम् । 'मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् । सङ्ग्रामे च प्रपन्नानां तवास्मीति च यो वदेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम' । साधारणस्तु स्वप्रारब्धमनुभवतीत्याह किं वा जन इति । एवं भगवद्वाक्यं साधारणमिति मन्यमाना वयं दुःखं चानुभूय तदत्र निर्णीतं न विद्मः । दुःखानुभवो न निर्णायकः, शास्त्रमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । अतः स्ववाक्यपरि-पालनार्थं मोचयेति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

ननु प्रत्यक्षविरोधिनं संदिग्धमिमं मार्गं विहाय ज्ञानमार्ग एव सर्वत्यागात्मको निरभिमानात्मको वा कुतो नाश्रीयत इत्याशङ्कां परिहरन्तो भगवच्छ्रियं निरूपयन्ति स्वप्नायितमिति ।

स्वप्नायितं नृपसुखं परतन्त्रमीश शश्वद्भयेन मृतकेन धुरं वहामः ।
हित्वा तदात्मनि सुखं त्वदनीहलभ्यं क्लिश्यामहेऽतिकृपणास्तव माययेह ॥

वस्तुतो ज्ञानमार्गयोग्यो विषयोऽस्ति, तथाप्यपरित्यागे हेतुः तव माया श्रीरूपा । अतो वाक्यं वा पालय, मायां वा व्यावर्तयेति । स्वप्नो मायामात्रमिति स्थितम् । नृपाणां सुखं लोके प्रसिद्धम्, तन्मायिकमेव, व्यवहारे कापट्याधिक्यात्, माया हि कुहकाधीना, अन्तर्यामिप्रतिनिधित्वेन लोकं[3] निरूपयन् भगवान् प्रतिकूल इति ज्ञापयितुं सुखं विशिनष्टि परतन्त्रमिति । अन्तर्यामिणः सख्युः अनुचितमेतदित्याशङ्क्य सम्बोधयति ईशेति । माया स्वकार्यभोग्या, नत्वात्मभोग्येति ज्ञापयितुं साधनमाह मृतकेनेति । चेतनसंबन्धाभावाय तथा वचनम् । मायाकार्यं साधने स्पष्टमित्याह शश्वद्भयेनेति । तेन भारवहनमत्यन्तं मायामोहितकार्यम् । लोका मृतकमेव कथञ्चिद्वहन्ति, त्यजन्ति वा, न तु मृतकेन किञ्चि-द्वहन्ति, वयं तु तेन धुरं वहाम इति स्पष्टोऽस्मासु मोहः । ननु सुखासक्त्या असाधनेऽपि प्रवर्तते, प्रकारान्तरेण सुखमलभमान इति चेत्, तत्राह हित्वा तदात्मनीति । सुखस्य परमोत्कर्षमाह तदिति । आत्मनीति गमनक्लेशाभावः । क्रियाप्रयासं व्यावर्तयति अनी-हलभ्यमिति । तुशब्देन न्यायसिद्धान्तवन्निरानन्दात्मपक्षो व्यावर्त्यते । सुखप्राप्तिर्ज्ञाना-दनीहया च । निरोधादनीहा सम्भवतीति 'सर्वेहोपरतिस्तनु'रिति वाक्यात् सुखप्राप्तिः । तथाप्यन्याभिनिवेशाद्धीनम् । 'भोक्ता तारतम्यं जानाती'ति न्यायात् विषयसुखमेव सर्वो-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वप्नायितमित्यत्र । ज्ञानमार्गयोग्य इति । ज्ञानमार्गीयत्यागयोग्य इत्यर्थः । अन्तर्यामिप्रतिनिधित्वेनेति । यथान्तर्यामी प्रेरयति, तथा करोतीति प्रतिनिधित्वम् ।

---

१. अस्मात् । २. ममेत्यनन्तरं 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' 'नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्ड' इति । अथ मतं प्रायिकमेतत् पुष्टिमार्गस्थितानामेवेत्यधिकं क्वचित् । ३. लोकाम् ।

त्कृष्टं भविष्यति, अन्यथा चित्तं कथं प्रवर्तेतेत्याशङ्क्याह क्लिश्यामह इति । त्वदनीहलभ्यमिति पाठे त्वत्स्मरणेन तत्सुखस्य सुलभता निरूपिता । क्लेशस्यानुभवसिद्धत्वाद्विपरीतहेतुत्वेन अलौकिकत्वेनानान्तरीयत्वाच्च क्लेशपर्यवसानानुभवेऽपि अनिवृत्तत्वादतिकृपणाः । अनालोचनेन याचनादिना अतिदीनाः । तत्र हेतुस्तवैव माया, अतो विज्ञापना । अन्यथेह विषयेच्छा न स्यात्, वैराग्यहेतूनामानन्त्यात् ॥ २८ ॥

एवं श्रियं निरूप्य भगवतो ज्ञानशक्तिं निरूपयन्तः तत्फलं मोक्षं प्रार्थयन्ते तन्नो भवानिति ।

तन्नो भवान्प्रणतशोकहराङ्घ्रियुग्मो बद्धान्वियुङ्क्ष्व मगधाह्वयकर्मपाशात् ।
यो भूभुजोऽयुतमतङ्गजवीर्यमेको बिभ्रद्रुरोध भवने मृगराडिवावीः ॥२९॥

ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुः, तदक्षरम्, अवतारे तस्य पादत्वम्, भक्तार्थमेव अवतार इति अस्मद्व्यापारव्यतिरेकेणापि स्वत एव तवाङ्घ्रिद्वयं प्रणतशोकहरं भवति । तेन तव या ज्ञानशक्तिः, सा चरणेन संवलिता प्रणतानां शोकं हरति । तत्रापि नो भवान् समानकालावतारान् अतो बद्धान् वियुङ्क्ष्व । नन्वेतादृशलौकिकबन्धनान्मोक्ष इति न ज्ञानसाध्यम्, तत्कथमसाधनेन साध्यप्रार्थनेति चेत् । तत्राहुः । मगधो मागधो जरासन्धः कर्मपाशस्यैव नामान्तरं तत् । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति वाक्यात् । देशनाम्ना स्थित्या अधिककर्मणोत्पत्तिसम्भवात् न भोगेन क्षयसिद्धिः । ननु मागधस्य कर्मत्वे किं प्रमाणम्, तत्राहुः यो भूभुज इति । न हि कर्माधीनः कश्चिदयुतमतङ्गजवीर्यो भवति । अतो भूभुजामस्माकं भोगहेतुभूतमाधिभौतिकं कर्म निवार्य स्वयमाधिदैविकः । केवलं ज्ञानैकनिवर्त्यो भवति । तर्हि तस्मै राज्यं दत्वा तत्सेवका एव कुतो न भवन्ति, तत्राहुः मृगराडिवावीरिति । स हि भक्षणार्थमेव मेषीः स्थापयति । तथायमपि प्रमथनाथमखाय वधार्थमेव स्थापितवानित्यर्थः । अतस्तामसदेवतायै समर्पितानां तत्रैव प्रवेशात् कालान्तरेऽपि मोक्षो नास्तीति मरणात्पूर्वमेव वयं मोचनीया इति भावः । तद्भवने निरोधात् न पलायनसम्भावना ॥२९॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वदनीहेतिपाठे त्वदितिपञ्चम्येकवचनम् । त्वत्तो हेतोरनीहलभ्यमित्यर्थः । क्लेशस्येति । विषयसुखानन्तरं क्लेशोनुभवसिद्धः । अतो विषयसुखं विपरीतस्य क्लेशस्य हेतुः । नान्तरीयत्वे सोप्यविगीतो भवेत्, सत्वलौकिकोऽप्रत्यक्षैरविद्यादिभिर्जातोऽतोननान्तरीयकः । अनिवृत्तत्वात् । क्लेशस्येतिशेषः । अतोनुत्कृष्टत्वं विषयसुखस्य । तादृशसुखयाचका वयमति कृपणाः । अतः क्लिश्यामहे इत्यर्थः ।

तन्नो भवानित्यत्र । चरणेन संवलितेति । धर्मरूप[3]ज्ञानात्मकश्चरणः शक्तिरूपं ज्ञानं तत्संवलितमित्यर्थः । नहि कर्माधीन इति । मूलेऽ'युतमतङ्गजवीर्यं बिभ्र'दित्युक्तम् । तदर्थोऽत्र बहुव्रीहिणायुतमतङ्गजवीर्य इत्यनेन विवृतः ।

---

१. विनयति । २. कर्मोत्पत्तिसम्भवात् । ३. धर्मिरूप ।

भगवतो भोगासक्तिं निवारयन्त इव, रक्षासक्तिं प्रकटयन्तः भगवदीयत्वं स्वस्य वदन्तः भगवतो वैराग्यशक्तिमुररीकुर्वन्तः वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं पूर्वं भगवद्वृत्तान्तमाहुः यो वै त्वयेति ।

यो वै त्वया द्विनवकृत्व उदात्तचक्रभग्नो मृधे खलु भवन्तमनन्तवीर्यम्।
जित्वा नृलोकनिरतं सकृदूढदर्पो युष्मत्प्रजा रुजति नोऽजित तद्विधेहि ॥

वस्तुतस्त्वष्टादशेऽपि कार्यस्यासिद्धत्वाद्भङ्ग एव, अत आह द्विनवकृत्व इति प्रजापतिर्वा विद्या वा न तस्य जयहेतुरिति रजस्तमोगुणावेव इतरसंश्लेषादाधिदैविकादिभेदापन्नौ हेतू इति नवसङ्ख्यायाः आवृत्तिरुक्ता । भगवन्माहात्म्यात्तद्गताधिदैविकैरेव भङ्गं व्यावर्तयितुमाह उदात्तचक्रेति । चक्रेण कालशक्त्यैव भक्षणार्थं व्यात्तया मृधे स भग्नः । खल्विति । नात्र तिरोहितं किञ्चिदिति सूचितम् । ननु जयापजययोरव्यवस्थितत्वात् कथमेकस्यैव पराजय इति चेत् । तत्राहुः भवन्तमनन्तवीर्यमिति । परिमितबलानामेव जयाजयव्यवस्था । तथापि कपटवेषलीलायाः प्रकटितत्वात्तद्विरोधाभावाय नृलोकनिरतम् । सकृद्घुणाक्षरन्यायेन गूढहेतोर्वा जित्वा ऊढदर्पो जातः । वयं तु केवलं भवत्परिपाल्या एव, मर्यादापरित्यागेन पुष्टिमार्गावलम्बनात् । अतो यस्य भवदपेक्षाभावः तेन सर्वथैव बाध्याः । अतो युष्मत्प्रजाः रुजति पीडयति । तर्हि लोकन्यायस्य स्वीकृतत्वात् कथं मोचनमिति चेत् । तत्राहुः हे अजितेति । तव स्वरूपमजितेति । 'द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीय' इति न्यायेन लीलाप्रदर्शनं दूरीकृत्य अस्मान् पालयन् तत्स्वस्याजितत्वं विधेहि । अनेन सर्वे सन्देहा अनुपपत्तयश्च निवारिताः ॥ ३० ॥

तेषां प्रार्थना आज्ञापनरूपत्वात् दोषाय मा भवत्विति प्रपत्तिरूपतां सम्पादयितुं दूतस्तात्पर्यमाह इतीति ।

दूत उवाच—**इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः ।**
प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयताम् ॥ ३१ ॥

इति ते पादमूलं प्रपन्नाः, मागधेन च संरुद्धाः, 'दृष्टं स्मृतेर्बलिष्ठ'मिति स्मरणेन कार्यं न सेत्स्यतीति भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः । दीनानां प्रार्थितदानेन शं विधीयतामिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यो वै त्वयेत्यस्याभासे । वैराग्यशक्तिमिति । अन्येषु रागाभावो भक्तेष्वेव राग इत्यर्थः । वैषम्येति । पूर्ववृत्तान्तकथनेन दर्पयुतोऽयमतस्तस्य हितार्थमेव हन्तव्यः । अतो वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारः । व्याख्याने । रजस्तमोगुणाविति । सत्त्वेन तमसा च रजस संश्लेष इतिद्वयम् । तमसश्च सत्त्वेन संश्लेषः । एवं त्रयः । त्रयाणामपि गुणप्रधानभावभेदेन षट् । षण्णामाधिदैविकादिभेदत्रयेऽष्टादशेत्यर्थः । उदात्तचक्रेण करणेन भग्न इति समासः ।

---

१. जयाजयव्यवस्था ।

दूतस्य भगवत्साक्षात्कारे जाते तत्फलस्यैव प्रार्थना येन प्रार्थनाद्वयं दर्शनफलं चेति भवति साधकत्रयम् ॥ ३१ ॥

एवं राजसानां भगवद्धर्मेण भगवत्परतां निरूप्य सात्त्विकानामपि भगवत्परतां निरूपयितुं सात्त्विकमुख्यस्य नारदस्य सात्त्विककार्यपरस्य समागमनं निरूप्यते । अन्यथा भगवत्कार्यं राजसमात्रपर्यवसायि स्यात् । क्षणमात्रविलम्बेऽपि भगवान् भक्तदुःखे विलम्बं न सहत इति राजदूते एवं वदत्येव समागत इत्याह राजदूत इति ।

श्रीशुक उवाच—**राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिः परमद्युतिः ।**

बिभ्रत्पिङ्गजटाभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ॥ ३२ ॥

देवानामपि मन्त्रद्रष्टृत्वात् तदानीमागमनमुचितम् । अन्येषां बाधकानां तेजोदूरीकरणाय परमद्युतिरिति । अधिकारिणो नात्यन्तं वचनमादरणीयमिति शङ्कां वारयितुमाह बिभ्रत्पिङ्गजटाभारमिति । तपोरूपमेतत् । तत्रत्यानां तमोदोषव्यावृत्त्यर्थं यथा रविरिति । रविपदेनैव भगवत्सान्निध्ये तमःसम्भावना सूचिता । अन्यथा दिनरात्रिव्यवस्था न स्यात् । प्रादुरासीदिति न दूतवत्तस्यागमनम् ॥ ३२ ॥

ततः तस्यागतस्य वाक्यसन्माननार्थं लौकिकसन्माननं निरूप्यते तं दृष्ट्वेतित्रिभिः ।

तं दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ।

ववन्द उत्थितः शीर्ष्णा ससभ्यः सानुगो मुदा ॥ ३३ ॥

कायिकमानसिकवाचनिकैः । तत्र कायिकमुत्थानं वन्दनं च सर्वैः सहेति त्रयम् । हर्षो मानसः । भगवत्त्वादनुचितत्वेऽपि कृष्णत्वेनावतीर्ण इति तथात्वमुचितम् । शिक्षार्थमेतदिति ज्ञापयितुमाह सर्वलोकेश्वरेश्वर इति । ऋषित्वाल्लोकस्थानीयः गुरुत्वादीश्वरो वा । अतोऽवनतिर्न दोषाय । सर्वपदेन देवर्षित्वकृतोऽप्युत्कर्षो निवारितः ॥ ३३ ॥

सभाजयित्वा विधिवत्कृतासनपरिग्रहम् ।

बभाषे सूनृतैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन्मुनिम् ॥ ३४ ॥

सभाजनं तन्मनःप्रीतिकरणं लौकिकम् । ऋषित्वाद्वेदाभिनिवेश इति, तदप्याह

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इतीत्यत्र । प्रार्थनाद्वयमिति । भवभयविमोकप्रार्थना मगधकर्मपाशविमोकप्रार्थना चेत्यर्थः । साधकत्रयमिति । मागधवधे त्रयं साधकं हेतुरित्यर्थः ।

राजदूते इत्यत्र । अन्यथेति । रविं विना भगवत्सान्निध्येनैव तमःसंभावनाभावे भगवल्लीलायां दिनरात्रिव्यवस्थानं न स्यात् । तथा नारदं विना भगवत्सांनिध्येनैवाज्ञानसंभावनाभावे भगवल्लीलायां ज्ञानाज्ञानव्यवस्थानं न स्यात् । लीलार्थमज्ञानमपि स्थापनीयमितिभावः ।

तं दृष्ट्वेतित्रिभिरिति । एतच्छ्लोकमारभ्य त्रिभिः प्रकारैः, नतु श्लोकैरित्यर्थः । ऋषित्वादिति । नारदस्य लोकत्वपक्षे ईश्वरत्वपक्षे वा तस्यापीश्वरस्य भगवतो नारदवन्दनं शिक्षार्थमेव । अत इति । शिक्षार्थत्वादित्यर्थः ।

विधिवदिति । ईश्वरधर्मविचारेण कदाचिदनङ्गीकारे कृतं व्यर्थं स्यादित्यत आह कृतासनपरिग्रहमिति । दत्तासनस्वीकारः परिग्रहः । ततो वाचनिकारम्भमाह बभाषे सूनृतैरिति । स हि श्रद्धया परितुष्यति, तदाह श्रद्धया तर्पयन्निति । मानसमेतत् । सोऽपि मुनिस्तेनैव परितुष्यति ॥ ३४ ॥

वाचनिकं द्वयेनाह अपि स्विदिति ।

अपि स्विदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभयम् ।
ननु भूयान् भगवतो लोकान् पर्यटतो गुणः ॥ ३५ ॥

सर्वलोकाधिकारिणो लोकत्रयस्य गृहत्वात् तत्कुशलप्रश्न एव कर्तुमुचितः स्तुतिरूपश्च भवति । अपि स्विदिति सन्देहगर्भितसम्भावना । राज्ञां बन्धनस्य श्रुतत्वात् सन्देहः । अकुतोभयमिति । स्वत एवाज्ञानाद्भयम्, न त्वन्यत इति रहस्यम् । ननु लोकेश्वरस्य कथं पर्यटनमित्याशङ्क्याह ननु भूयान् भगवत इति । लोकान् पर्यटतो भगवतस्तव सतः भूयानेव गुणो भवतीत्यर्थः । अतः सर्वलोकहितार्थं परिभ्रमणमित्यर्थः । अनेन तस्य स्तुतिरुक्ता ॥ ३५ ॥

प्रकृतोपयोगिकार्यं प्रष्टुं तस्य ज्ञानमाह न हि तेऽविदितं किञ्चिदिति ।

न हि तेऽविदितं किञ्चिल्लोकेष्वीश्वरकर्तृषु ।
अथ पृच्छामहे युष्मान्पाण्डवानां चिकीर्षितम् ॥ ३६ ॥

अयं हीश्वरस्येच्छाशक्तेराधिभौतिकरूपः, यावद्भगवानिच्छति, करोति च, तत्सर्वमस्य विदितम् । ईश्वर इति । मूलभूतः काल इति विमर्शः । अत ईश्वरेच्छया पाण्डवानां यच्चिकीर्षितम्, तत्तव विदितमेवेति युष्मान् पृच्छामहे । हे आयुष्मन्निति वा । अथशब्दो हेत्वर्थः आनन्तर्यपर्यायः ॥ ३६ ॥

भगवत्कृतं कायिकं वाचनिकं च तथा नोचितमिति, कदाचिदुपस्थितमन्यथा कुर्यादिति, तन्निराकरणार्थं मायाभावं प्रार्थयते दृष्टा मयेति त्रिभिः ।

श्रीनारद उवाच ।

दृष्टा मया ते बहुशो दुरत्यया माया विभो विश्वसृजश्च मायिनः ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अपि स्विदित्यत्र । ननु लोकेश्वरस्येति । पूर्वतरश्लोके गुरुत्वाल्लोकेश्वरत्वेनोक्तस्य नारदस्येत्यर्थः ।

दृष्टा मयेत्यस्याभासे । उपस्थितमिति । उपस्थितं भगवत्प्रश्नं मल्लक्षणो जनोऽन्यथा कुर्यान्न वदेत् । अनुचितत्वज्ञाने हि न वदेत् । भगवत्कृतेऽनुचितत्वज्ञानं तु मायाकार्यम्, अतो मायाभावप्रार्थनेत्यर्थः ।

---

१. सतः ।

भूतेषु भूमंश्वरतः स्वशक्तिभिर्वह्नेरिव च्छन्नरुचो न मेऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥

अनेकधा सर्वजनव्यामोहिकाः बहुधा प्रवर्तमाना मया दृष्टाः । तत्र स्वाज्ञानप्रकटनेन हीनभावप्रकटनेन च केवलमेकस्य मम व्यामोहनं किमाश्चर्यमिति वाक्यार्थः । मायायाः स्वरूपज्ञानमेवात्ययोतिक्रमः । तद्भगवन्मायासु न कस्यापि भवतीति दुरत्ययाः । वस्तु-व्यभिचारे सकृदवगते पुनः प्रदर्शिता माया ज्ञाता भवतीति शङ्कां वारयितुं बहुश इत्युक्तम् । एका सहस्रधा प्रदर्शितापि न बुध्यत इति । एवं करणे सामर्थ्यमाह विभो इति । प्रयोजनमाह विश्वसृज इति । मायया जीवव्यामोहाभावे विश्वोत्पत्तिर्न स्यात् । चकारात्स्थितिप्रलयौ । किञ्च । मायी भगवान्, मायानामेक एवाश्रयः, तासामप्रदर्शने प्रचार एव न स्यादित्यावश्यकत्वमुक्तम् । किञ्च । मायानामप्रकटीकरणे महत्त्वे वानुपपत्ति-रित्यभिप्रायेणाह भूतेषु भूमंश्वरत इति । चरणावश्यकत्वाय संबोधनम् । सकल[1]भूत-सम्बन्धो हि भूमा । तद्गतदोषसम्बन्धाभावाय स्वशक्तिभिरित्यसाधारणसामर्थ्यैः । अन्यथाभिमानमात्रे जीवे सर्वावस्थाः प्रवृत्तयश्च न भवेयुः । ननु भगवतः सर्वे गुणाः सर्वत्र प्रसिद्धाः, मायागुणः क्व प्रसिद्ध इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह वह्नेरिव छन्नरुच इति । वह्निर्जलादौ प्रविष्टः स्वकार्यं कुर्वन्नपि छन्नरुग्भवति । रूपस्पर्शयोर्मध्ये अन्यतरप्राकट्यं ज्ञातधर्मस्य मायया विना न सम्भवतीति वह्नेः प्रथमोत्पन्नस्य स्वधर्मः प्रकट इत्यर्थः । यस्तु भगवतो माहात्म्यं जीवेषु समत्वादिकं च पश्यति, तस्य विरुद्धधर्मदर्शनादद्भुतज्ञानं

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भूतेषु भूमन्नित्यत्र । सकलेति । सकलभूतेषु सम्बन्धो यस्येतिव्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । अन्यथेति । एतस्यैव विवरणमभिमानमात्रे इति । वस्तुतो भूतेषु चरणं नास्ति, किन्तु अभिमानमात्रमिति सतीत्यर्थः । वह्निर्जलादाविति । उष्णे जले प्रविष्टो वह्निः स्वकार्यं धूमादिकं कुर्वन्नपि छन्नरुग्भवति । यथा 'वह्नेरापः' इतिश्रुत्युक्तक्रमा-त्स्वस्माज्जातेन स्वधर्मरूपेण जलेन छादकत्वान्मायारूपेण छन्नस्वरूपो भवति, तथा भगवानपि सर्वं प्रकाशयन्नपि मायया स्वशक्त्या छन्नस्वरूप इति वाक्यार्थः । रूपेति । ज्ञाता वह्निधर्मा रूपस्पर्शादयो येन तादृशस्य पुरुषस्याग्रे वह्नेः रूपं वायुसमन्वयेनागतः स्पर्शश्चानयोर्मध्येऽन्यतरस्य स्पर्शमात्रस्य प्राकट्यम् । अप्राकट्यमितिपाठेऽन्यतरस्य रूपमात्रस्याप्राकट्यं मायया स्वाच्छादकधर्मेण विना न सम्भवतीति हेतोर्जलात्प्रथमोत्पन्नस्य वह्नेः स्वधर्मो जलरूपः प्रकटः । तेन वह्निरूपाच्छादनं भवतीति दार्ष्टान्तिके जलस्थानीयया मायया छन्नस्वरूप इति भगवदाच्छादकत्वं मायागुणः प्रपञ्चे प्रसिद्ध इत्यर्थः । प्रकाश-कत्वेन स्थिताप्यज्ञाने हेतुमाहुः यस्त्विति । भगवन्माहात्म्यं सर्वप्रकाशकत्वं जीवेषु च सर्वेष्वन्योन्यं सर्वसमत्वं च यः पश्यति, तस्य विरुद्धधर्मदर्शनादतिहीनेषु महतश्चरण-माश्चर्यमिति ज्ञानं भवति । भगवन्माहात्म्यं त्ववाङ्मनोगोचरम्, अतो न कस्याप्यद्भुतत्वज्ञान-

---

१. सकलभूतानां सम्बन्धो यस्मिन्नित्यर्थः ।

भवति । मम तु दर्शनेऽपि सिद्धान्तार्थपरिज्ञानान्नाद्भुतं आश्चर्यज्ञानजनकं न भवतीत्यर्थः । इममेवार्थं पुरस्कृत्य मायया विरोधसमाधानमिति वाक्यं प्रमादन्यथा कैश्चिद्योजितम् ॥३७॥

नन्वद्भुतकर्मा भगवान्, कथं तस्य चरित्रदर्शनेनाश्चर्यमिति चेत्, तत्राह तवेहितं कोऽर्हतीति ।

तवेहितं कोऽर्हति साधु वेदितुं स्वमाययेदं सृजतो नियच्छतः ।
यद्विद्यमानात्मतयावभासते तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥ ३८ ॥

इदमित्थतया चरित्रज्ञाने प्रतिनियतधर्मे च चरित्रे विरोधज्ञानादाश्चर्यं भवति । तदेव तु न सम्भवति, यतः को वा तवेहितं साधु इदमित्थतया वेदितुमर्हति । तत्र हेतुः **स्वमाययेदं सृजतो नियच्छत** इति । मायाबहिर्भूतो हि वस्तुनो मायाया वा याथात्म्यं जानाति, विश्वमेव हि मायया सृजति, हरति, तस्मादिह लोके परलोके वा न कोऽपि तत्त्वं जानाति । ननु बाधितार्थत्वेन मायायास्तत्त्वं कुतो न ज्ञायत इति चेत्, तत्राह **यद्विद्यमानात्मतयावसीयत** इति । यदविद्यमानमपि विद्यमानात्मतया निश्चीयते । अतो ज्ञानाभावात्केवलं तस्मै ते नमः । जीवस्वरूपान्नमस्कारयोग्यत्वाय सर्ववैलक्षण्यमाह **स्वविलक्षणात्मन** इति । स्वत एव सर्वविलक्षणः आत्मा यस्येति ॥ ३८ ॥

नन्वेवं सति भगवाननर्थहेतुः कथं सेव्य इति चेत्, तत्राह जीवस्येति ।

जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं न जानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ।
लीलावतारैः स्वयशःप्रदीपकं प्राज्वालयत्त्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

यः स्वयशःप्रदीपकं प्राज्वालयत्, तं त्वामहं प्रपद्य इति सम्बन्धः । तदा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मित्यर्थः । तर्हि नारदस्याप्यज्ञानादेव नाश्चर्यमित्याशङ्क्य तत्र भिन्नं हेतुमाहुः मम त्विति । माहात्म्यदर्शनेपि नाश्चर्यम्, तत्र हेतुः सिद्धान्तेति । भगवान् स्वशक्त्या छन्नस्वरूपः, अतो हीनेषु स्थितोपि न सम्बध्यते इति ज्ञानादित्यर्थः । इममेवेति । सिद्धान्तार्थमेव पुरस्कृत्य स्थितमिदं प्रमादन्यथा योजितम् । सर्वं मायिकमतो भगवत्स्थितिरपि मायिक्येवेति प्रकारेण योजितमित्यर्थः ।

तवेहितमित्यत्र । प्रतिनियतधर्मे चेति । ज्ञाते इति शेषः । यद्यविद्यमानमपीति । माया हि भगवन्तमाच्छादयति, घटत्वादिकं च प्रकाशयति । यद्यस्मादविद्यमानमपि घटत्वादिकं विद्यमानत्वेन निश्चीयते । अतो भगवज्ज्ञानाभावादेतादृशभगवतः स्थितौ प्रपञ्चस्य हीनत्वकथनं बाधितार्थमिति ज्ञानाभावेनाच्छादकत्वं मायातत्त्वमपि न ज्ञायते इत्यर्थः । अत इति । अविद्यमानस्यैव विद्यमानत्वनिश्चयाद्भगवज्ज्ञानाभावात्केवलं ज्ञानादिमार्गराहित्येन नमनमेवास्त्वित्यर्थः । जीवस्वरूपादिति । भावप्रधानो निर्देशः, स्वस्य जीवस्वरूपत्वाद्भगवतः सर्वविलक्षणत्वान्नमनयोग्यतेत्यर्थः ।

भगवाननर्थहेतुः स्यात्, यद्यनन्तं संसारं सृजेत्, द्वाराभावं वा सर्वथाऽज्ञानं वा । प्रत्युत सर्वपदार्थज्ञानाय स्वयशःप्रदीपकं वेदपुराणेषु प्रसिद्धमवतारं गृहीत्वा प्रोज्वालयत् । अन्यथा शब्दैकनिष्ठस्य न कदापि धर्मः प्रसिद्धो भवेत् । भगवन्मायान्धकारे यश एव प्रदीपो भवति, न ज्ञानादि, 'ज्ञानकाशये'ति वाक्यात् । प्रज्वालनहेतवोऽपि न दुःखसम्पाद्याः, किन्तु लीलावताराः । तत्प्रपन्नायैव प्रज्वालयतीति तं त्वामहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

अतो यद्यपि ज्ञात्वैव व्यामोहार्थमज्ञाननाट्यं करोषि, तथापि पृष्टेर्थे उत्तरं दास्ये इत्याह अथापीति ।

अथाप्याश्रावये ब्रह्मन् नरलोकविडम्बनम् ।
राज्ञः पैतृष्वस्रेयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितम् ॥ ४० ॥

भूमन्निति । तवात्मसङ्गोपनमावश्यकमिति । कथने हेतुः ब्रह्मन्निति । वेदवक्तवाज्ञा सर्वैरेव कर्तुं शक्येति सूचितम् । यदस्मत्सन्तोषार्थं लोककुशलं पृष्टम्, तस्य स्तुतिपरत्वात्तत्रोत्तरं न दास्यामि, किन्तु पैतृष्वस्रेयस्य युधिष्ठिरस्य चिकीर्षितमाश्रावयिष्ये । राज्ञो हि चिकीर्षितं प्रजानां हितकारि भवति, बन्धोर्बन्धूनां भक्तस्य भगवतः चकारात्सर्वेषां हितकारि गुणवतः ॥ ४० ॥

तदेवाह यक्ष्यतीति ।

यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पाण्डवः ।
पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ॥ ४१ ॥

त्रिधा हि यज्ञकृतिः, फलार्था भौतिकी, शुद्ध्यर्थाध्यात्मिकी, भगवदर्थाधिदैविकीति । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्ते'ति श्रुत्या सैव निरूपिता । तत्र प्रतिबन्धकनिवृत्तिः भगवतैव कर्तव्या, इज्यान्तराभावादित्यभिप्रेत्याह त्वां यक्ष्यतीति । 'यज्ञो वै मख' इति श्रुतेः । आधिदैविक एव यज्ञो मखो भवति । प्रकरणवशात् क्षत्रियस्य राजसूयादन्यः यज्ञः श्रेष्ठो नास्तीति । उपरतानां क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामेव दीर्घसत्रेष्वधिकारात् । महति च बहवो विघ्नाः । पाण्डव इति पण्डुवाक्यात् अवश्यकर्तव्यत्वम् । भगवान् सर्वभावेन सेव्यः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जीवस्येत्यत्र । सर्वथाऽज्ञानं वेति । साधयेदितिशेषः । अन्यथेति । अवताराभावे शब्दैकनिष्ठस्य श्रुतिभागवतादिष्वेव प्रसिद्धस्य यशोरूपो धर्मः प्रसिद्धो न भवेदित्यर्थः ।

अथापीत्यत्र । राज्ञः पैतृष्वस्रेयस्य भक्तस्येति पदत्रयस्य तात्पर्यमाहुः राज्ञो हीति । बन्धोरिति । भक्तस्येति । बन्धोश्चिकीर्षितं बन्धूनां हितकारि भवति । भक्तस्य चिकीर्षितं भगवतो हितकारि भवतीत्यर्थः ।

यक्ष्यति त्वामित्यत्र । भगवानिति । नियतकालमपेक्षितसमयेऽलंकारादिसाधनसम्पत्तौ सत्यां कदाचित्तादृशी सेवा यदा भवति, तदा सर्वभावेन सेव्यो भवति, न तु

---

१. द्वारभावम् । २. प्राज्वलत् । ३. भूमन् ।

प्राणिना (तदा,) यदा कदाचित् तादृशी सेवा नियतकालसाधनसम्पत्तौ भवति । सा सम्पत्तिः परमेष्ठिन एव, नान्यस्य इति पारमेष्ठ्यकामः । अन्तस्तथा सेवायामनधिकारमाह नृपतिरिति । तत्रेज्यानुमतिः प्रयोजिका, तदभावे तोषाभावात् । देवतातः फलमिति पक्षे न फलं कर्मणः । कर्मणः फलमित्यपि पक्षे देवताप्रीतिः साधनत्वेन सिद्धेति तदभावे न फलम् । 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति श्रुतेः । अतः पूजायां पूज्यानुमोदनमावश्यकमिति भवाननुमोदताम् । इदमनुमोदनं समीपे स्थित्वा । पूजापूज्ययोः देशान्यत्वासम्भवात् । अनेनैव यशः स्वर्गहेतुभूतमन्तःकरणशुद्धिश्च भविष्यतः ॥

अत एकेनैव त्रैविध्यमपि सेत्स्यतीत्यभिप्रायेणाह तस्मिन् देव इति द्वाभ्याम् ।

तस्मिन् देव ऋतुवरे भवन्तं वै सुरादयः ।
दिदृक्षवः समेष्यन्ति राजानश्च यशस्विनः ॥ ४२ ॥

कीर्तिर्लोकद्वये राजभिर्देवैश्च भवति । तत्र यद्यपि भागाभावात् यागार्थं देवानामनागमनेऽपि त्वां दिदृक्षवः समेष्यन्ति । राजानश्च स्पर्धिनोऽपि । कौतुकार्थमागमने तु न यश इति । देवेति सम्बोधनम् । ऋतुवरे यथा महोत्सवे देवदर्शनं महोत्सवकर्तुर्यशस्करं भवति । यशस्विन इति । तेषामपि यशोऽत्र मिलितं भवतीत्युक्तं भवति । आदिशब्देन सिद्धादयोऽपि ॥ ४२ ॥

प्रसङ्गादेव शुद्धिमप्याह श्रवणादिति ।

श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयन्तेऽन्तेवसायिनः ।
तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिमर्शिनः ॥ ४३ ॥

प्रमाणबले आदौ श्रवणकीर्तनस्मरणान्येवोक्तानि । ध्यानमेकाग्रतया स्मरणम् । एवं भक्ता एव कर्मत्यागादिभिः तथात्वमापन्नाः पूर्ववासनया श्रवणादिना तद्दोषं परिहरन्तीति केचित् । अन्यथाप्यन्तेवसायिनां श्रवणादिसम्भवे तादृशजन्मसम्पादकदोषनाशक इति विमर्शः । तवेति सम्मत्यर्थं युष्मच्छब्दप्रयोगः । प्राकृतबुद्ध्या श्रवणादौ मर्यादाभक्तानां मते प्रमेयबलाभावात् न फलम् । अन्यथा सर्वेषामेव नाम्नां भगवद्वाचकत्वात् कस्यापि बन्धो न स्यात् । तत आह ब्रह्ममयस्येति । ब्रह्मप्रचुरस्य परमानन्दमूर्तेः सच्चि-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नित्यं सेवा भवति । पारमेष्ठ्यसम्पत्तौ तु नित्यं तादृशसाधनसद्भावात्सेवा भवतीत्यर्थः ।

तस्मिन् देवेत्यत्र । भागाभावादिति । भगवदवयवत्वेन हि तेषां भागः श्रुतावुक्तः । अत्र साक्षादेव भगवदवयवानां विद्यमानत्वान्न प्रतिनिधीनामाधिभौतिकावयवरूपाणां तेषां भाग इत्यर्थः ।

श्रवणादित्यत्र । तथात्वमिति । विहितकर्मत्यागेन, आदिपदान्निषिद्धकरणेन अन्तेवसायित्वमापन्ना इत्यर्थः । अत्रापि 'वेदनिन्दाया'मितिवाक्यमनुसन्धातव्यम् । अन्यथापीति । पूर्वजन्मनि भक्तत्वाभावेपीत्यर्थः ।

द्रूपप्राचुर्यात् सर्ववेदमयस्य वा । ईशेति । शुद्धौ सामर्थ्यम् । ईक्षाभिमर्शनं प्रमेयबलम् । साक्षात्कारसम्बन्धौ हि फलरूपाविति तत्सिद्धौ साधनसिद्धिर्नान्तरीयकेति कैमुतिकन्यायेनाह किमुतेति । अन्तेवसायिव्यावृत्त्यर्थमीक्षाभिमर्शयोः सहप्रयोगः ॥ ४३ ॥

भगवद्दर्शनादेः शोधकत्वं कैमुतिकन्यायेन वक्तुं चरणोदकस्य माहात्म्यमाह यस्यामलमिति ।

यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमङ्गल दिग्वितानम् ।
मन्दाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गङ्गेति चेह चरणाम्बु पुनाति विश्वम्

भगवतः कीर्तिद्वयं तीर्थरूपं चरणद्वयान्निर्गतं भक्तानां हितार्थम् । तत्रैकममलं यशः दिवि । रसायां भूमौ च प्रथितम् । सर्वाणि कर्माणि दोषसहितानीति 'सर्वारम्भा हि दोषेणे'ति वाक्यादवगत्याह अमलमिति । सन्नियोगशिष्टदोषरहितगुणत्वाद्भगवतः । अतो भगवान् सर्वभुवनेषु मङ्गलरूपः, भुवनमङ्गलत्वाद्वा । तत्रत्यानां यशोगानं लोकत्रयेऽपि । प्रान्तभावेषु तदभावमाशङ्क्याह दिग्वितानमिति । दिशामाच्छादकम् । द्वितीयमाह मन्दाकिनीति । दिवि मन्दाकिनी, अधो भोगवती, पृथिव्यां गङ्गेति चरणाम्बु कमण्डलुसम्भूतं विश्वं पुनाति ॥ ४४ ॥

एवमुभयोर्दूतनारदयोः स्वस्वार्थं प्रार्थनायां यज्जातं तदाह तत्र तेष्विति ।

श्रीशुक उवाच—**तत्र तेष्वात्मपक्षेष्ववगृह्णत्सु विजिगीषया ।**
वाचःपेशैः स्मयन्भृत्यमुद्धवं प्राह केशवः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रसङ्गे अन्यतरदेशगमने । तेषु तत्रत्येषु सहायभूतेषु । विजिगीषया गृणत्सु सत्सु जरासन्धवधार्थमेव गन्तव्यमिति लौकिकबुद्धेः प्राथम्यात् नारदेष्टाकरणे सति । उभयसमाधानार्थं स्वस्य मध्यस्थत्वात् उभयमताभिज्ञं उद्धवं ब्रह्मशिवयोरपि नियन्ता सुखदाता च वचनोत्तमैः प्राह । स्मयेन तमपि मोहयन् वाञ्छाधुर्यात्सादरं शृणुयात् । अन्यथा सर्वेश्वरत्वं जानातीति न शृणुयादपि । नारदहिताकरणे ब्रह्मपक्षहानिः, जरासन्धवधे महादेवपक्षनाश इति यज्ञार्थमेव गमनमायाति । अतोऽङ्गप्रधानयोर्विरोधे क्रीडा सुखदा न भवतीति तदभिज्ञमुद्धवं सर्वसम्मतं बोधयामास ॥ ४५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ईक्षाभिमर्शनमिति । ईक्षा अभिमर्शनं चेत्यर्थः । मूले ईक्षादर्शनम्, अभिमर्शः सम्बन्धः, तद्युक्ता इति मत्वर्थीय इनिः ।

तत्र तेष्वित्यत्र । नारदेति । दूतवाक्यकरणे नारदहिताकरणात् ब्रह्मपक्षहानिः जरासन्धवधान्महादेवपक्षहानिश्च भवेत् । अतो नारदवाक्यस्यैव कर्तव्यता आयातीत्यर्थः । अङ्गप्रधानयोरिति । दूतवाक्यकरणे अङ्गयोर्ब्रह्ममहादेवयोर्विरोधः, नारदवाक्यकरणे भक्तदुःखनिवृत्तौ विलम्बेन प्रधानस्य स्वरूपस्य विरोधः । स्वरूपस्य भक्तदुःखासहिष्णुत्वादित्यर्थः । इत्येकविंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

भगवद्वाक्यमाह त्वं हि न इति ।

श्रीभगवानुवाच—त्वं हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मन्त्रार्थतत्त्ववित् ।
अथात्र ब्रूह्यनुष्ठेयं श्रद्दध्मः करवाम तत् ॥ ४६ ॥

सर्वज्ञस्य स्वत एव ज्ञात्वा करणमुचितम्, नत्वसर्वज्ञस्य वाक्यात् । व्यामोहकत्वं वा स्यात् । अतस्तत्परिहारार्थमुद्धवं स्वावयवत्वेन निरूपयति त्वं नश्चक्षुरिति । आधिदैविकं परमानन्दरूपम्, चक्षुषश्चक्षुर्वा । तस्यैवायमवतार इति । लोकोक्तिश्च 'मन्त्री ज्ञानचक्षु'रिति । अतो न इति बहुवचनम् । केवलं शास्त्रपरतां वारयितुमाह सुहृदिति । पर्यवसानज्ञानमाह । मन्त्रार्थस्य फलस्य तत्त्वं पर्यवसानं वेत्तीति । अथ अतः कारणादत्रार्थे अनुष्ठेयं ब्रूहि । उभये वयं श्रद्दध्मः । तदेव च करवाम । अन्यतरस्याप्यश्रद्धां करणाभावं च वारयति ॥ ४६ ॥

तत उद्धवो महामन्त्री तद्वाक्यममोहकं मत्वा उत्तरकथनार्थमुद्युक्त इत्याह इत्युपामन्त्रित इति ।

श्रीशुक उवाच—इत्युपामन्त्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ।
निदेशं शिरसाधाय उद्धवः प्रत्यभाषत ॥ ४७ ॥

उद्धवो हि न युद्धादावुपदिश्यते, ज्ञानांशत्वात् । यदि ज्ञानेऽपि न विनियुज्येत, तस्य भरणं व्यर्थं स्यात् । एतत्सूचयति भर्त्रेति । दोषं निवारयति सर्वज्ञेनापीति । निदेशमाज्ञां प्रति शिरसा आधाय अभाषत अङ्गीकृतवान्, उत्तरं विचार्य वक्ष्यामीति उक्तवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

परिशिष्टम् ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणनिबन्धः ।

अतःपरं सात्त्विकानां प्रक्रिया विनिरूप्यते ।
नृगमोक्षादियज्ञान्ता वासुदेवस्य धीमतः ॥ १ ॥
प्रमाणानां बलं त्वत्र सात्त्विकानां न मृग्यते ।
प्रक्रियात्रितयं त्वत्र प्रमेयादि निरूप्यते ॥ २ ॥
स्नेहस्तेषां पूर्वसिद्ध आसक्तिश्चापि वै दृढा ।
व्यसने नाभवन् शुद्धा राजसाः किन्तु दोषतः ॥ ३ ॥
संस्कारमात्रात्पुष्ट्या च सम्पत्त्या चोद्धताः सदा ।
अतो दोषनिवृत्तिर्हि सर्वेषामत्र वर्ण्यते ॥ ४ ॥
नृगः पूर्वतनो भक्तः सात्त्विको धार्मिकस्तथा ।
अतिदानेन दुःखं सः प्राप्य कृष्णेन मोचितः ॥ ५ ॥
आज्ञेच्छाभावतो दोषमभिमानात्तु केचन ।

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

अतोग्रे त्रयोदशाधिकशतेन सात्त्विकप्रकरणं सप्ताध्यायैस्त्रिभिरवान्तरप्रकरणैर्निरूपयन्ति अतः परमित्यादिभिः । कुत एतस्य प्रकरणस्य न्यूनतेत्याकाङ्क्षायामाहुः प्रमाणानामित्यादि । सत्त्वं हि प्रमाणम्, ज्ञानरूपत्वात् ज्ञानजनकत्वाच्च । अत्रोच्यमानास्तु तदुद्रिक्ता इति तेषां प्रमाणज्ञानस्य स्वाभाविकत्वेन तज्जनकप्रमाणानां बलं तत्प्रक्रियायां न मृग्यते । ते हि भगवन्तं नन्दकुमारं वसुदेवपुत्रमीश्वरं जानन्तीत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु भवत्वेवम्, तथाप्यस्मिन् प्रकरणे राजसास्तामसाश्च कुतो निरूप्यन्ते सङ्कीर्णत्वापादका इत्यत आहुः स्नेह इत्यादि । व्यसन इति । व्यसनार्थम् । दोषत इत्यस्य विशेषणं संस्कारमात्रादिति । दोषस्तु रजःकृतो विक्षेपोत्र बोध्यः । तथा च तेषां निरूपणस्य दोषनिवारणार्थत्वेन प्रासङ्गिकत्वान्न तेन रूपेण तेषां प्रकरणित्वम्, किन्तु निवृत्ते दोषे सात्त्विकत्वेनेति, तथैव तामसानामपीति न साङ्कर्यप्रयोजकतेत्यर्थः । तर्हि नृगात् कुतः प्रकरणारम्भ इत्यत आहुः नृग इत्यादि । प्राप्येति । स्थित इति शेषः । प्राप्त इति वा पाठः । मोचित इति । प्रमेयबलेन मोचितः । एतेन प्रमेयबलकरणकस्य दोषनिवारणस्यात्र निरूपणादस्य प्रमेयप्रकरणेति समाख्या सेत्स्यतीति बोद्धव्यम् । नन्वेतादृशस्य धार्मिकस्य कुतो दोषोत्पत्तिर्येन मन्वन्तरप्रथमयुगोत्पन्नस्याष्टाविंशद्वापरान्तं दुःखमित्याकाङ्क्षायामाहुः आज्ञेति । आज्ञा चेच्छा चाज्ञेच्छे तयोरभावतः । दोषमिति । प्राहुरिति शेषः ।

अत्यन्तमाग्रहो धर्मे विचारादेरभावतः ॥ ६ ॥
दुःखभोगाय भवति कृष्णादन्यत्र सर्वथा ।
भक्तियोगे तु भगवांस्तादृशं चापि मोचयेत् ॥ ७ ॥
तथा यथा न कुरुते तदर्थं तादृशं हरिः ।
कृकलासं सर्ववध्यं सर्वक्षोभाच्चकार ह ॥ ८ ॥
यथैको ब्राह्मणः क्षुब्धः तथैवैकत्र कर्मणि ।
यावन्तो योगमापन्नास्तावतां क्लेशदं तु तत् ॥ ९ ॥
अतोन्यत्र व्यसनिनो धर्मादिषु यथायथम् ।
दुःखभाजो भवन्त्येव तस्मात्कृष्णे तदाचरेत् ॥ १० ॥
असंख्यातत्त्वकथने दृष्टान्तत्रयमीरितम् ।
तामसादिविभेदेन गुणाश्चापि त्रिधा मताः ॥ ११ ॥
अतस्तामसधर्मेषु भ्रमस्तस्य फलिष्यति ।
अतोत्र धर्मनिर्धारे दोषाभावो गुणः स्मृतः ॥ १२ ॥
गुणस्तु दोष एव स्यादिति दानं तथोदितम् ।
धर्ममार्गे ब्राह्मणानां क्षोभं नैव समाचरेत् ॥ १३ ॥
मुख्ये तु सर्वभूतानां न किञ्चित्तस्य नश्यति ।
तथार्थे बान्धवानां च कामे स्वात्मनि तत्तथा ॥ १४ ॥
मोक्षे त्वीशस्य सततं चतुर्भिस्तन्निरूप्यते ।
यथा नृगस्य धर्मो न यमुनायास्तथा निजः ॥ १५ ॥

योजना ।

एतत्कथोपनिबन्धनप्रयोजनमाहुः अत्यन्तेत्यादिसार्धैः पञ्चभिः । न कुरुत इति । भगवदतिरिक्ते आग्रहं न कुरुते । सर्ववध्यं सर्वक्षोभादिति । तदुक्तं बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे 'प्राणं न छिन्द्यादपि कृकलासस्ये'ति । अर्थस्तु, कृकलासस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यात् । स हि पापात्मा दृष्टोप्यमङ्गल इति कृत्वा स्वभावेनैव सर्वैः प्राणिभिर्हिंस्यते इति व्याख्यानात् । ननु तर्हि अत्र सर्वक्षोभात् कथं कृकलासत्वमित्यत आहुः यथैक इत्यादि । ननु यदि तस्य नाभिमानः, तदा 'यावत्यः सिकता भूमे'रित्यादिदृष्टान्तं कुत उक्तवानित्यत आहुः असंख्यातेत्यादि । त्रिधा मता इति । 'ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्ये'त्यनेनोक्ताः । अत इति । त्रैविध्यकथनात् । यदि तस्य तेषु भ्रमो न स्यात्, दास्यरूपमेकमेव गुणं वदेत्, न तु त्रयम् । तेन सिद्धमाहुः अतोत्रेत्यादि । दोषाभाव इति । आग्रहाभावः । तथोदितमिति । दोषजनकत्वेनोदितम् । अत्रैश्वर्यकार्यत्वं स्फुटम् । एवं प्रथमाध्यायो विचारितः ।

द्वितीयाध्यायं विचारयन्तश्चतुरध्यायीसिद्धं निषेध्यमर्थमाहुः धर्मेत्यादि । मुख्य इति । भगवद्धर्ममार्गे । उदाहरणं स्फुटीकुर्वन्ति यथेत्यादिसार्धेन । ब्राह्मणक्षोभेण नृगस्य

स्वार्थः सिद्धस्तथा कामः पौण्ड्रकस्य तथा गतिः ।
द्विविदस्यापि नो सिद्धस्तत्तन्मूलविरोधतः ॥ १६ ॥
अनिरुद्धे द्वयोः कार्यं तेन कृष्णो बलस्तथा ।
अन्तरान्तरभावेन भिन्नार्थविनिवारकौ ॥ १७ ॥
यमुनाकर्षणं कार्यं पश्चाज्जाताश्च गोपिकाः ।
श्रुतपूर्वा बलं दृष्ट्वा रेमिरे लौकिकास्तु ताः ॥ १८ ॥
सात्त्विकास्तु परं सङ्गाद्दोषस्तासां च नाश्यते ।
गोपीनां कृष्णदेवस्य शिष्टानां सात्त्विकत्वतः ॥ १९ ॥
सत्सङ्गात्सुखमुत्पन्नं नित्यं कृष्णकथा यतः ।
देवादीनां तु संमत्यै दैत्यानां देवरूपिणाम् ॥ २० ॥
मधुधारादिकं प्रोक्तं वस्त्रदानादिकं तथा ।
कामो लोके हि सन्मानं कृष्णे त्वेतद्भवेद्ध्रुवम् ॥ २१ ॥
पौण्ड्रकस्तु ततो जातो मात्सर्यात्कृष्णरूपधृक् ।
मूले कृत्वा विरोधं हि लोके नष्टस्तथानुगः ॥ २२ ॥

योजना ।

धर्मासिद्धिः । बान्धवो यमः । तस्य क्षोभः श्रौते यमयमीसंवादे । तेन यमुनायाः निजः स्वार्थः भगवत्प्राप्तिरूपो न सिद्धः । तथा स्वात्मनि मात्सर्यरूपात् क्षोभात् पौण्ड्रकस्य कामो लोकप्रतिष्ठारूपो न सिद्धः । ईशस्य श्रीबलदेवस्य क्षोभात् मोक्षो गतिर्द्विविदस्य न सिद्धा । तथा चैतच्चतुष्टयनिवारणार्थमेतदध्यायचतुष्टयमित्यर्थः ।

नन्वत्र भगवल्लीलामध्ये बलदेवचरित्रं किमित्युच्यते, तत्राहुः अनिरुद्ध इत्यादि । अनिरुद्धव्यूहे द्वयोः संकर्षणानिरुद्धयोः कार्यम् । नहि धर्मरक्षारूपं कार्यं प्रतिपक्षिनिग्रहं विना सिध्यति । तेन कृष्णो बलस्तथा कृष्णो बलभद्रश्च अन्तरान्तरेत्यादिना प्रकारेणोक्तावित्यर्थः । तथाशब्दश्चकारार्थः । तथा चात्र व्यूहद्वयकार्यसंकीर्णत्वबोधनायैवं कथनमित्यर्थः । अध्यायार्थमाहुः यमुनेत्यादि । कार्यमिति । वीर्यकार्यम् । लौकिका इति । लौकिक्यः । ब्रह्मशप्तवाग्रूपास्तत्तुल्या वा इति प्रतिभाति । प्राथमिकीनां किमत्र सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाहुः सात्त्विका इत्यादि । श्रीबलदेवसङ्गात् तद्वाक्यैर्भगवत्प्रमितिशालिन्यः सत्यः सात्त्विक्यो जाताः तासां गोपीनां दोषः कृष्णदेवस्य कृतघ्नत्वाद्यापादनरूपः, सोपि नाश्यत इति सिद्धमित्यर्थः । श्रीनन्दादीनां यत् सिद्धम्, तदाहुः शिष्टानामित्यादि । इयं गोपिकाभिः सह लीला न केवलस्य बलस्य, किन्तु भगवदाविष्टस्येति ज्ञापनायाहुः देवादीनामित्यादि । देवादीनामित्यस्य वस्त्रदानादिकमित्यनेन संबन्धः । एवं द्वितीयाध्यायो विचारितः ।

तृतीयं विचारयन्ति काम इत्यादि । तत इति । बालप्रस्तोभनात् । अनुगः

प्रमेयबलमासाद्य मुक्तः पूर्वो न चापरः ।
वाक्येनैव तु कर्तव्यमविरोधेन वा क्वचित् ॥ २३ ॥
नत्वन्यथा तीर्थदेवक्षेत्रैर्भक्त्यापि कुत्रचित् ।
अतः काश्यपि निर्दग्धा महादेवोपि वारितः ॥ २४ ॥
तथान्यान्यपि रूपाणि प्रकटे मुरुवैरिणि ।
दोषोत्पत्त्यैव ते त्याज्यास्तेन नात्रोक्तदूषणम् ॥ २५ ॥
पाण्डवादिसमस्तानां दोषोप्यत्र निवार्यते ।
तथा वैष्णवमुख्यस्य नारदस्य विरक्तये ॥ २६ ॥
धर्मस्य करणात्स्त्रीणां नीत्या यादवभूभुजाम् ।
एवं प्रमेयरूपो हि हरिर्दोषं न्यवारयत् ॥ २७ ॥

योजना ।

काशिराजः । पूर्वः पौण्ड्रकः । काशीदाहकथासूचितमर्थमाहुः वाक्येनेत्यादि । देवादिभिर्यत्साहाय्यं कर्तव्यम्, तद्भगवद्वाक्येनाविरोधेन वा कर्तव्यम्, नत्वन्यथा । अन्यथेत्यस्यैव विवरणं तीर्थदेवेत्यादि । अत इति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । एतद्बोधनार्थमित्यर्थः । एतद्यशःकार्यं फलकथनादवसीयते । एवं तृतीयाध्यायो विचारितः ।

चतुर्थाध्याये द्विविदवधमात्रदर्शनात् तस्यैव दोषनिवृत्तिः प्रमेयबलेन । श्रीकार्यं तु बलदेवक्रीडा स्फुटैवेति विशेषाभावात् न स विचारितः ।

पञ्चमाध्यायं विचारयन्ति दोषेत्यादि । त इति । कुरवः । अत्रेति । गतदोषेषु प्रसादे । उक्तदूषणं तत्संग्रहरूपं दूषणं नेत्यर्थः । नन्वनिरोध्यानां कुरूणां दोषनिवर्तनमनावश्यकम् । न च द्विविदस्यापि तथेति वाच्यम् । तस्य जगद्व्यतिकरावहत्वेन तद्दोषनिवृत्तेरावश्यकत्वादत्र च तदभावादित्याकाङ्क्षायामाहुः पाण्डवादीत्यादि । 'कथमिन्द्रोपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभि'रिति कथनात् पाण्डवा अपि तस्मिन् मिश्रा इति तद्दोषोप्यत्र निवार्यत इति नानावश्यकत्वमित्यर्थः । इदं ज्ञानकार्यम्, ज्ञानजननात् ।

षष्ठसप्तमयोरर्थमाहुः तथेत्यादि । 'दोषोप्यत्र निवार्यत' इत्ययं चरणो देहलीदीपवदत्रापि सम्बध्यते । विरक्तय इति । स्ववैराग्यस्य नारदे बोधनार्थम् । तच्च 'ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताह'मित्यत्र स्फुटीभवति । दोषश्चैतदज्ञानमेव । स्त्रीणां यादवीनाम् । दोषो धर्मप्रत्यूहकारित्वम् । स च कुक्कुटशापाद्गम्यते । यादवभूभुजां दोषो राजसूयसाहाय्यमुपेक्ष्य जरासुतविजिगीषादिरूपः । सोपि 'तत्र तेष्वि'त्यत्रोक्तः । भूभुक्पदं क्षत्रियपरम् । एवं सर्वं निरूप्य प्रकरणसमाख्याबीजमाहुः एवमित्यादि । तथा चैतादृशभगवन्निरूपणादस्य प्रमेयप्रकरणत्वम् ।

अत्र 'दोषं न्यवारय'दिति सप्ताध्यायीफलकथनेन सुबोधिन्यामर्थकाममोक्षप्रतिपादनार्थश्चतुःप्रकरणीयपक्षो य उक्तः 'चतुर्धा रूप्यते षड्भिः षड्भिस्त्रिभिस्तथे'त्यादिना, स न त्रिप्रकरणीयपक्षे विरुध्यते । प्रकारप्रयोजनयोर्भेदादिति बोधितम् ।

साधनप्रक्रियां वक्तुं साधनान्तरमुक्तये ।
राज्याद्भ्रंशस्तथा दुःखं राज्ञामत्र निरूप्यते ॥ २८ ॥
साधने नारदो मुख्यस्तस्यापि प्रार्थनोच्यते ॥ २८½ ॥

योजना ।

ननु दोषाभावप्रसङ्गे राजदुःखं कुतो निरूपितमित्याकाङ्क्षायामाहुः साधनप्रक्रियामित्यादि । तथा चोपोद्घातत्वान्निरूपितम्, परं तत्र राज्यभ्रंशरूपदोषाभावस्यापि निरूपणान्न तावन्मात्रतेति न प्रकरणबहिर्भावापत्तिरित्यर्थः । एवं नारदप्रार्थनाप्युपोद्घात इत्याहुः साधनेत्यादि । एवं सार्धाष्टविंशतिभिः प्रमेयप्रकरणं विचारितम् ॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता दशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणयोजना ।

श्रीघनश्यामभट्टकृतप्रकरणविभागसूचिका ।

अतःपरं सात्त्विकभक्तानां निरोधार्थं सात्त्विकप्रकरणम् । सात्त्विकानां प्रमेयसाधनफलद्वारा निरोधः सिद्धः । प्रमाणज्ञानं तु स्वाभाविकमेव सात्त्विकानाम् । 'सत्त्वात् संजायते ज्ञान'मिति वाक्यात् । प्रमेयेनिरूपणं सप्तभिरध्यायैः क्रियते । अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः । तत्र प्रथमे नृगमोक्षादिकमैश्वर्यकार्यं स्पष्टमेव । द्वितीये वीर्यं यमुनाकर्षणादिना आवेशितत्वात् स्पष्टमेव । तृतीये यशःकार्यं पौण्ड्रकस्य स्ववेशधारकस्यापि मुक्तिदानात् फलकथनात् । चतुर्थे बलदेवक्रीडा श्रीकार्यम् । रमणेन भक्तानां द्विविदवधेन ऋषीणां चापन्निवारकत्वात् । पञ्चमे कुरूणां स्वरूपज्ञानसम्पादनद्वारा ज्ञानकार्यम् । अग्रे स्पष्टम् । षष्ठे नारदस्य निर्लिप्ततया लोकशिक्षार्थं गृहस्थधर्माचरणप्रदर्शनं वैराग्यम् । सप्तमे प्रातरुत्थानादिस्नानादिदानादिसभाप्रवेशराजकार्यकरणादिकं धर्मिकार्यं स्फुटमेव ।

श्रीगोकुलरायभट्टकृतदशमसात्त्विकप्रमेयप्रकरणार्थः ।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे भक्तेन भगवदाज्ञया भगवदिच्छां च ज्ञात्वैव सर्वं कर्तव्यम्, अविचार्य धर्मादिष्वत्यन्तमाग्रहो न कर्तव्यः, धर्मादिमार्गेषु ब्राह्मणादीनां क्षोभोपि न कर्तव्य इति त्रयज्ञापनार्थं पूर्वतनभक्तस्य भगवदिच्छाज्ञानाभावेनाविचारेण दानाग्रहवतो ब्राह्मणक्षोभात् प्राप्तदुर्जरब्रह्मस्वापहारदोषफलं भुञ्जतो नृगस्य कर्मक्षयाभावेपि निजैश्वर्येण प्रमेयबलेन दोषनिवारणपूर्वकमोचनादैश्वर्यनिरूपणमेकषष्टितमेऽध्याये ॥६१॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे बलभद्रे स्वगुणानाधाय तद्द्वारा पश्चात् जातानां गोपीनां रमणेन निरोधनस्य वीर्यबोधकत्वात्, देवसान्त्वनेन निवृत्तेः प्रमेयरूपभगवद्वीर्यबोधकत्वात्, सर्वत्रानुकल्पस्य सानुभावत्वबोधनार्थं वरुणप्रेषितमधुधारया देवसम्मतरमणकान्तिसन्माननाभ्यां बोधितभगवदावेशेन बलदेवेन, बान्धवक्षोभेण भगवत्प्राप्तिरूपा-

र्थरहिताया यमुनाया जलक्रीडार्थमाकर्षणेन भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकदोषनिवारणस्यापि प्रमेयरूपभगवद्वीर्यबोधकत्वाद्वीर्यनिरूपणं द्विषष्टितमेऽध्याये ॥ ६२ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे मात्सर्येण निजरूपधारकस्यापि पौण्ड्रकस्य तद्दोषनिवारणेन मुक्तिदानस्य यशोनिरूपकत्वात्, सुदक्षिणप्रहिताभिचारप्रतिघातहेतुब्रह्मण्यत्वस्यापि यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं त्रिषष्टितमेऽध्याये ॥ ६३ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे बलदेवरमणस्य श्रीप्रयुक्तत्वात् द्विविदमुक्तिप्रतिबन्धकदोषनिवारणेन तदापत्तिनिवारणस्य तद्वधेन ऋष्यादिसर्वलोकापत्तिनिवारणस्य च श्रीकार्यत्वात् श्रीनिरूपणं चतुःषष्टितमेऽध्याये ॥ ६४ ॥

अत्राध्यायचतुष्टये किञ्चिदधिकं लिख्यते।

नृगस्य सूर्यवंशोद्भवत्वेन भक्तत्वं सात्त्विकत्वं च। परं धर्मव्यसनित्वात् ब्राह्मणक्षोभात् प्राप्तब्रह्मस्वापहारदोषेण धर्मो न सिद्धः, अधर्मश्च सिद्धः, अत एव धर्मफलाभावोऽधर्मफलभोगश्च, परं भक्तत्वात् द्वारकापतितत्वात् भगवतैव प्रमेयबलेन दोषनिवारणे धर्मः सिद्धः, ततो देवगतिर्मुक्तिश्च ॥ ६१ ॥

यमुनाया अपि सूर्यपुत्रीत्वेन भक्तत्वं सात्त्विकत्वं च। इयं यमुना न लीलामध्यपातिनी, तस्यां दोषसंभावनाऽभावात्, किन्तु कालिन्दीरूपा, तस्याश्च पतित्वेन भगवत्प्राप्तिरूपार्थव्यसनित्वात् बान्धवयमक्षोभेण बान्धवैर्विष्णवेऽदानात् भगवत्प्राप्तिरूपोऽर्थो न सिद्धः। अत एव तपश्चरणम्, 'मत्त इत्यपगा'मित्यनेन बलदेवाविष्टभगवदज्ञानम्, बलदेवेनाकर्षणम्, भर्त्सनं च, परं भक्तत्वात् तत्र जलक्रीडायां बलदेवाविष्टभगवता प्रमेयबलेन तद्दोषनिवारणे पश्चादिन्द्रप्रस्थं गतस्यार्जुनस्य सख्युर्भगवतः पतित्वेन प्राप्तिः। अत्र दशमस्कन्धे कृष्णकृतानां लीलानां न क्रमेण निरूपणम्, किन्तु निरोधस्यैवोत्तरोत्तरमुत्कृष्टस्य क्रमेण निरूपणम्। तत्र क्रमेण निरोधे निरूप्यमाणे यासां लीलानां यत्रोपयोगः, तासां तत्र निरूपणमित्यदोषः ॥ ६२ ॥

पौण्ड्रकस्यापि करूषाधिपतित्वेन षष्ठमनुपुत्रस्य करूषस्य वंशे उत्पन्नस्य सूर्यवंशीयत्वेन भक्तत्वं सात्त्विकत्वं च। तस्यापि वासुदेवत्वेन लोकप्रतिष्ठारूपकामव्यसनित्वात् काशीराजादिदुष्टसङ्गेन वासुदेवस्वरूपे कृष्णे मात्सर्यदोषेण वासुदेवात्मककृष्णक्षोभात् लोकप्रतिष्ठारूपः कामो न सिद्धः, परं भक्तत्वात् निरन्तरं भगवत्स्मरणाच्च भगवतैव प्रमेयबलेन हननेन तद्दोषनिवारणे जाते वासुदेवस्वरूपत्वे वैकुण्ठे प्रतिष्ठारूपः कामः सिद्धः, काशिराजस्य न किञ्चित् सिद्धम्, अभक्तत्वात् ॥ ६३ ॥

द्विविदस्यापि रामावतारे सुग्रीवसचिवत्वेन भक्तत्वम्, देवांशत्वेन सात्त्विकत्वं च। तस्य मोक्षव्यसनित्वेपि विषयसुखात्मकनरकासुरसख्येन ईश्वरस्य वेदस्य क्षोभात् जगद्व्यतिकरावहत्वदोषान्न रामावतारे मोक्षः सिद्धः। बलदेवाविष्टभगवतैव प्रमेयबलेन तद्दोषनिवारणे पश्चान्मोक्षः सिद्धः ॥ ६४ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे लक्ष्मणाहरणप्रसङ्गे पाण्डवानां कौरवाणां सकृष्णेषु यादवेषु हीनत्वभावनारूपं दोषं निवार्य बलदेवाविष्टभगवता प्रमेयबलेन ज्ञानजननात् ज्ञाननिरूपणं पञ्चषष्टितमेऽध्याये ॥ ६५ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे वैष्णवमुख्यस्य नारदस्य सर्वगेहेष्वेकरूपेण वर्तमानत्वप्रदर्शनेन प्रमेयबलेनाज्ञानदोषं निवार्य निर्लिप्ततया लोकशिक्षार्थं गृहस्थधर्माचरणकथनाद्वैराग्यनिरूपणं षट्षष्टितमेऽध्याये ॥ ६६ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे 'अथोषस्युपवृत्ताया'मित्यादिना निरूपितस्य प्रत्यूहकारित्वस्य स्त्रीणां दोषस्य स्वयं धर्माचरणेन निवारणात् स्त्रीषु कृपावत्त्वस्य स्वरूपधर्मत्वेन धर्मिबोधकत्वात्, अग्रे राजसभाप्रवेशे उद्धवे प्रश्ननिरूपणात् यादवानां भगवदिच्छाविरुद्धस्य जरासन्धजिगीषुत्वस्य दोषस्य निवारणात् भक्तयुधिष्ठिरपक्षपातस्य स्वरूपधर्मत्वात् धर्मिनिरूपणं सप्तषष्टितमेऽध्याये ॥ ६७ ॥

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

(९५६–९७८) नृगपापप्रभेत्ता च ब्रह्मस्वगुणदोषदृक् ।
विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वविनिवारकः ॥ १ ॥
बलभद्राहितगुणो गोकुलप्रीतिदायकः ।
गोपीस्नेहैकनिलयो गोपीप्राणस्थितिप्रदः ॥ २ ॥
वाक्यातिगामियमुनाहलाकर्षणवैभवः ।
पौण्ड्रकत्याजितस्पर्धः काशीराजविभेदनः ॥ ३ ॥
काशीनिदाहकरणः शिवभस्मप्रदायकः ।
द्विविदप्राणघाती च कौरवाखर्वगर्वनुत् ॥ ४ ॥
लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविग्नाखिलनागरः ।
प्रपन्नाभयदः साम्बप्राप्तसन्मानभाजनम् ॥ ५ ॥
नारदान्विष्टचरणो भक्तविक्षेपनाशकः ।
सदाचारैकनिलयः सुधर्माध्यासितासनः ॥ ६ ॥
जरासन्धावरुद्धेन विज्ञापितनिजक्रमः ।
मन्त्र्युद्धवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायणः ॥ ७ ॥

त्रिविधनामावलीस्थसात्त्विकप्रमेयप्रकरणीयभगवन्नामानि ।

दानादिधर्मबोधकाय नमः ॥ १ ॥ नृगमोक्षहेतवे नमः ॥ २ ॥ ब्रह्मण्याय नमः ॥ ३ ॥ पुष्टिमार्गप्रवर्तकाय नमः ॥ ४ ॥ यमुनाकर्षणहेतवे नमः ॥ ५ ॥ स्पर्धादिदुष्टविमोचकाय नमः ॥ ६ ॥ पौण्ड्रककाशीराजहन्त्रे नमः ॥ ७ ॥ देवतान्तरवरदृप्तगर्वनाशकाय नमः ॥ ८ ॥ काशीदाहकाय नमः ॥ ९ ॥ दुष्टनिवासदोषनाशकाय नमः ॥१०॥ मुक्तिहेतवे नमः ॥ ११ ॥ दुःसङ्गदृप्तद्विविदादिवधहेतवे नमः ॥ १२ ॥ राज्यादिदृप्त-

कौरवगर्वनाशकाय नमः ॥ १३ ॥ मर्यादाभक्तिदृप्तभक्तमोहनाशकाय नमः ॥ १४ ॥ जीवाधिकारशास्त्रगर्वनाशकाय नमः ॥ १५ ॥ सुधर्मालंकृतचरणाय नमः ॥ १६ ॥ भक्तापेक्षावभासहेतवे नमः ॥ १७ ॥ उद्धवादिबुद्ध्यनुसारिणे नमः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणानुक्रमणिका ।

........नृगाख्यानं बलभद्रव्रजागमः ।
गोपीविलापो रामस्य स्तुतिर्गोपीभिरेव च ॥ १ ॥
यमुनाकर्षणं काशीपतिपौण्ड्रकघातनम् ।
काशीदाहः स्वकृत्याद्वि द्विविदस्य बलाद्वधः ॥ २ ॥
लक्ष्मणाहरणं रामविक्रमो राजसाह्वये ।
नारदेन हरेर्लीलादर्शनं गृहमेधिनाम् ॥ ३ ॥
आह्निकं वासुदेवस्य राज्ञां विज्ञापनं त्वृषेः ।
मन्त्रणादुद्धवस्येन्द्रप्रस्थे गमनमीशितुः ॥ ४ ॥

उत्तरार्धसूचनिका ।

अध्यायः १५. पञ्चदशः श्लो. ४२. मदीयानां मत्कृतं कर्तव्यम्, किं लोकेन वेदेन वेत्युपदेशः । अध्यायः १६. षोडशः श्लो. २. गोपानां गोपीनां च एक एव परिचयलक्षणो भावः । श्लो. १४. भक्तिमार्गे प्रतिबन्धान् दूरीकृत्य स्नेहेन भगवद्भजनं कृतं स्यात्, निरोधे क्षणमपि भगवददर्शने देहेन्द्रियादिकं त्यक्तं स्यात्, मुक्तौ वै प्राणग्रहणं न स्यादिति । श्लो. १०. अनुसेवा अपेक्षिता इच्छानुसारिणी सेवा । श्लो. १३. लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे इति । श्लो. वैदिकादपि निरोधः काशीदाहे । अध्यायः १७. सप्तदशः काशीदाहश्रुत्या साधितोपि रथाङ्गपाणेरिति तस्य लौकिकवैदिकसामर्थ्यनाशकत्वम् । समाप्तौ, न हि भगवान् क्लिष्टं करोतीति । अध्यायः १९. एकोनविंशः श्लो. १५. नीतिमार्गज्ञैः बृहस्पतिप्रभृतिभिः । श्लो. २६. चामरव्यजनशङ्खातपत्रकिरीटासनशय्या महाराजचिह्नानि । भोगः प्राणधर्मः, आज्ञापनादिरन्तःकरणधर्मः । श्लो. ४७. लोके द्वेधा कोपो भवति, द्विष्टे वा, महत्युत्कर्षासहनाद्वा, भगवतो हि कोपः शिक्षार्थः । श्लो. ५२. अपराधेपि तथाविधस्यानङ्गीकारे भक्तिमार्ग एवोच्छिद्यते । अध्यायः २०. विंशतिः श्लो. ७. विशेषतो भगवद्गृहं वर्णयतीति । श्लो. १. तासु भोगो भगवत्कृतः शास्त्रविरोधान्न मन्तव्य इति प्रामाण्यार्थं नारददृष्टिः । श्लो. २. वपुषो ब्रह्मधर्मत्वम् । श्लो. १८. दृष्टमित्यनेन ज्ञानपक्षो निराकृतः । श्लो. ३८. प्रमेयभक्तिमार्गो न साधीयानित्यादि । आत्मत्वेन स्फुरितो भगवानेव पादभजने हेतुरित्यादि । एतन्मतपरित्यागेन कीर्तनमार्गेणैव स्थास्यामीति । श्लो. ४५. य एतां लीलां गायति, स्वत एवानन्देन कीर्तयत इत्यादि । अध्यायः २१. एकविंशः आह्निकं निरूप्याह्निकनिरूपणम् । श्लो. २८. अथ मतं प्रायिकमेतत् पुष्टिमार्गीयाणामेव । श्लो. ४२. देवतातः फलमिति पक्ष इत्यादि । श्लो. ४४. प्राकृतबुद्ध्या श्रवणादौ न फलमित्यादि । श्लो. ४८. उद्धवो हि न युद्धादावुपदिश्यते । ज्ञानांशत्वादिति ॥

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणीयश्रीमदाचार्यवाङ्मुक्तावलिरकारादिवर्णानुक्रमेण ।

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

वाक्यम् ।	पृष्ठम् ।	पंक्तिः ।	कुत्रत्यम् ।
१ क्रीडायां गुप्तस्थानम्	३	९	
२ अपि कृकलासस्य	३	२७	बृ. उ. १-५-१४.
३ धर्मः क्षरति कीर्तनात्	५	५	
४ एका गौर्न प्रतिग्राह्या ××× रौरवं नरकं व्रजेत्	१०	१०	
५ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यम्	१२	९	भ. गी. १८-४२
६ क्षतात्रायते	१२	११	मनु.
७ दानमीश्वरभावश्च	१२	११	भ. गी. १८-४३.
८ वदान्ये क्षत्रं प्रतिष्ठितम्	१२	१२	
९ अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षते	१२	१२	भा. ३-२२-४.
१० इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः	१२	१५	भा. ४-२२-३०.
११ विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः	१३	१९	सात्वतसंहिता.
१२ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा	१५	२०	भ. गी. ४-३७.
१३ न विषं विषमित्याहुः ×× ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम्	१६	८	बृहस्पतिस्मृतिः ४६.
१४ आपो वा अग्नेर्भ्रातृव्या	१६	१९	तै. सं. ५-६-२-१.
१५ राज्यान्ते नरकं ध्रुवम्	१७	१६	भा. ९-२-१३.
१६ यावतः प्रस्कन्ध पांसून्××पितृलोकं न प्रजानाम्	१७	२९	
१७ जिघांसन्तं जिघांसीयात्	१९	१	वसिष्ठस्मृतिः ३.
१८ सर्वधर्मान् परित्यज्य	२६	६	भ. गी. १८-६६.
१९ कौन्तेय प्रतिजानीहि	२६	७	भ. गी. ९-३१.
२० अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति××य एता रात्रीरुपयन्ति	२६	२०	
२१ लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे ×× साक्षिणो भवताखिला	२६	२२	नवरत्नं. ६.
२२ भूमिरेव पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा ×× यस्य मूर्ध्नि	३१	३२	भा. ५.
२३ करूषा मानवादासन्	३५	३	
२४ काश्येव द्वारका प्रोक्ता कलौ नान्या कथञ्चन	३६	७	
२५ सत्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितम्	३६	२९	भा. ४-३-२३.
२६ गतिसामान्यात्	३८	२०	ब्र. सू. १-१-६.
२७ क्षुत्परीतो यथा दीनः	३८	२०	भा. ४-२९-३०.
२८ अधिकं तत्रानुप्रविष्टम्	४१	१८	न्यायः ।
२९ विष्णुः पर्वतानामधिपतिः	४३	८	तै. सं. ३-४-५.
३० अग्नये रुद्रवते पुरोडाशम्××ता जगतिमार्च्छेति	४६	१५	तै. सं. २-२-२-३.
३१ तस्मादग्निचिह्नाभिचरितवै प्रत्यगेनमभिचारस्तृणुत	४६	२५	
३२ नन्दव्रजं गते रामे	५१	११	भा. द. उ. १०-१७-१.
३३ त्रिषत्या देवाः	५७	२८	तै. आ. २-१८-६.
३४ स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि	६८	१३	
३५ सर्पस्य हि पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थकृत्	६९	१	भा. ४-१४-१०.
३६ दौष्यन्तिरत्यगान्मायाम्	६९	२०	भा. ९-२०-२७.

३७	विद्यामदो धनमदः	७०	८	
३८	मयि भृत्य उपासीने	७१	१६	
३९	अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय	७१	२४	न्यायः।
४०	चामरव्यजने शङ्खम्	७२	६	
४१	गजाह्वये हृते नद्या	७८	९	भा. ९-२२-४०.
४२	न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम	८०	१२	न्यायः
४३	ये यथा मां प्रपद्यन्ते	८५	१४	भ. गी. ३-२१.
४४	निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के	८६	४	भा. १०. उ. ३२-१७.
४५	यद्यदाचरति श्रेयान्	८६	१२	भा. ६.२-४.
४६	तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च	८६	२०	
४७	प्रत्येष्यतां निकाशं मे	८७	४	
४८	यावन्नृकायम्	८८	९	भा. ७-१५-४५.
४९	नो चेत् प्रमत्तम्	८८	९	भा. ७-१५-४६.
५०	सोमो विधाय अवभृथस्नानानन्तरं सा यावद्रात्रेः संतिष्ठते	९०	१०	
५१	अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते	९९	७	बृ. उ. ३-४-१०.
५२	जन्माद्यस्य यतः	९९	१८	ब्र. सू. १-१-२.
५३	ऋषयो मनवो देवाः	१००	२२	भा. १-३-२७.
५४	ततः प्रभृति पूज्यन्ते	१०१	१	
५५	सङ्ग्रामे विप्रपन्नानाम्	१०७	१७	
५६	मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् सङ्ग्रामे च xxxx सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम	१०९	३	रामायण युद्ध. १९-३३.
५७	सर्वेहोपरतिस्तनुः	१०९	२६	भा. ७-१३-२६.
५८	भोक्ता तारतम्यं जानाति	१०९	२७	
५९	क्षीयन्ते चास्य कर्माणि	११०	१५	भा. १-२-२१
६०	द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीयः	१११	१६	पू. मी. ६-३-३८.
६१	दृष्टं स्मृतेर्बलिष्ठम्	१११	२३	न्यायः
६२	न ज्ञानादिः ज्ञानकाशया	११६	८	
६३	यज्ञेन यज्ञमयजन्त	११६	१९	ऋ. सं. १०-९१-१६.
६४	यज्ञो वै मखः	११६	२०	तै. आ. ५-३-२. तै. सं. ५-१-६.
६५	तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति	११७	६	
६६	सर्वारम्भा हि दोषेण	११८	९	भ. गी. १८-४८.
६७	मन्त्री ज्ञानचक्षुः	११९	६	

निवेदनम् ।

एतत्प्रकरणमुद्रणमपि श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणानां तत्कुमारश्रीदामोदरलालचरणानां च परमकृपया भवति । श्रीसुबोधिनीमुद्रणयोजनाविषयकं सर्वमावश्यकमस्माभी राजससाधनप्रकरणे निवेदितम्, अतस्तन्नानूद्यतेऽत्र । जिज्ञासुभिस्तत्प्रकरणमवलोकनीयम् । श्रीसुबोधिनीलेखककृच्छ्रीवल्लभविषयको निर्णयोऽस्माभिस्तामसफलप्रकरणे कृतः, तदनुसारेणास्माभिर्लेखककृन्नाम निवेशितम् । परिशिष्टे निवेशितौ कारिकाणां श्लोकानां चाकारादिवर्णानुक्रमौ 'मोडपुरीय जमनादास कानजी, बी. ए.' इत्यनेन संपादितौ । श्रीमदाचार्यचरणानां निजाशयबोधकानां वाक्यानामस्मिन् प्रकरणे उपलब्धानां संग्रहः स्थलनिर्देशपूर्वकं परिशिष्टे वाङ्मुक्तावल्यां कृतः । एतेन लौकिकादिव्यापृतिव्यग्राणामवकाशरहितानामपि इतरेषां तत्त्वबुभुत्सूनामेतत्प्रकरणावगाहनं स्वल्पकालेन स्वल्पप्रयासेन च भविष्यति । 'हीरालाल मूलजी'त्यस्मन्मित्रस्यात्रोपकारः । एतत्प्रकरणश्रीसुबोधिनीपाठादि श्रीमत्प्रभुचरणानां श्रीविट्ठलदीक्षितानां श्रीमदाचार्यसेवकराणाव्यासलिखितमूलपुस्तकाधारेण राजसफलप्रकरणवदेव योजितम् । इदं पुस्तकं सुरतिपुरे श्रीमद्बालकृष्णप्रभुमन्दिरे सेवायां श्री-समीपे विराजते । एतदुपयोगोऽस्माभिस्तन्मन्दिराधिष्ठातॄणां श्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालचरणानां परमकृपया कृतः । पूर्वप्रकरणवदत्रापि विरामादिकं दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमानां पुस्तकानुसारेण कृतम् । पूर्ववदेव प्रत्येकश्लोकव्याख्यानसमापनसूचनं दर्भावतीस्थमोहनलालतः प्राप्तप्राचीनपुस्तकाधारेण कृतम् । पूर्ववदेव मोहमयीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोकुलनाथचरणानामत्राप्युपकारः समजनि । पण्डितभट्टश्रीबलभद्रशर्मण उपकारः पूर्ववदेवास्माभिः स्मर्तव्यः । श्रीमद्भागवतमूलश्लोकानां पाठनिर्णयः प्राचीनपुस्तकद्वयाधारेण कृतः । तत्रैकं श्रीमद्गोस्वामिश्रीगोकुलनाथद्वितीयकुमारश्रीदीक्षितैर्दत्तम् । द्वितीयं च 'के. लक्ष्मीनारायणशास्त्री' इत्येतेषाम् । पण्डितमुख्यपरिचारकश्रीगोकुलदासानामुपकारः पूर्ववदेव । मुद्रणसाहित्यसंपादने पण्डितशिरोमणिभट्टश्रीगट्टूलालाजीसंस्थाया उपकारस्त्वविस्मरणीयः । अस्मदनवधानेनात्रानिर्दिष्टानां प्रमादाद्वा विस्मृतानां विदुषामप्युपकारः स्मर्यते । एवं यथाशक्ति सर्वाङ्गसंपन्नत्वमस्य प्रकरणस्य संपादयितुं प्रयासः कृतः । एतेन कस्यचिदपि भगवदीयस्य श्रीसुबोधिन्या अध्ययने किमपि सौकर्यं भविष्यतीति विचारेणैव परमप्रेम्णा परिश्रमेण च सिद्धमेतत्प्रकरणं श्रीमत्प्रभुचरणकमलेषु समर्पयाम इति । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

दोलोत्सवः } मूलचन्द्र तेलीवाला ।
१९८२—मुंबई. } धैर्यलाल सांकलीया ।

EDITORS' NOTE.

This is the third volume of the Tenth Uttarārdha Subodhinī of S'rī Vallabhacharya. Here are printed the third seven Adhyayas (15-21) which are said to comprise the Prameya Prakaraṇa of the Sattvika Prakaraṇa of the Tenth Skandha of Shrimad Bhagavata. As before an effort has been made by us to settle the text of Bhagavata according to S'rī Vallabhacharya's Subodhinī. This time we got the use of two old texts of the Bhagavata. One of these was received from Pandit K. Laxmi Narayan Shastri of Nathadwar, and the other has been given by S'rī Dīkshitaji. The text of Subodhinī is carefully settled as before. It is based on six Mss. two of which were received from Pandit Gattulalaji's Library, one from Mr. Mohanlal of Dabhoi, one printed at Brindaban and one of S'rī Vitthala Dīkshita second son of S'rī Vallabhacharya. The last has been written in the hand of Rana Vyasa, a select pupil of S'rī Vallabhacharya. Our text of Subodhinī is primarily based on this very copy, the use of which was so very kindly allowed to us by the enlightened Maharaja S'rī Vraja Ratnaji of Surat in whose Temple this book has been preserved in Seva. In this connection we have also to thank, as before, S'rī Gokulanathaji Maharaja of Bombay for having facilitated our work by allowing us the use of his press-copy. As before the Nibandha of S'rī Vallabhacharya with Purushottamaji's commentary on this chapter has been printed here. All other materials in connection with this are also included in this Volume. Indices of Karikas and S'lokas of this Prakarana are given. These were kindly prepared by Mr. Jamnadas Kanji B. A. A list of all quotations occurring in this chapter has been given indicating as for as possible the sources from which they are drawn. We have culled out and printed at the end typical sentences expressing the author's personal views from this Prakarana-Subodhini; a perusal of which would at a glance enable the reader to come into touch with the grand personality of the noble great soul who wrote this work. This was done by Mr. Hiralal Mulji.

As before we have specially to thank Tiket S'rī Govardhanalalji Maharaja of S'rī Nathadwara, the head of the Goswami Maharajas, and his son S'rī Damodarlalji for having supplied us with funds for the publication of this work.

We have spared no pains to make this volume as complete as possible, and with feelings of joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus-feet of Lord S'rī Krishṇa.

Bombay,
15th March 1926.

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia.

मुद्रितपुस्तकानि

१	सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
२	निरोधलक्षणम् । षड्विवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
३	संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १- ०-०
४	जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् ।	रु. १- ०-०
५	भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०
६	सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १- ०-
७	सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-
८	पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १- ०-
९	नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-
१०	श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. ३- ०-
११	श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २- ०-०
१२	श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २- ०-०
१३	श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०
१४	रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. १- ०-०
१५	दशमतामसफलप्रकरणयोजना । श्रीलालूभट्टकृता ।	रु. ०- ८-०
१६	भागवतार्थनिबन्धः । प्रकाशावरणभंगसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम्	रु. १- ०-०
१७	भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. १- ०-०
१८	भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः । "	रु. ०- ८-०
१९	वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०
२०	पत्रावलम्बनम् । श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम् ।	रु. ०- ४-०
२१	श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
२२	त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १- ४-०
२३	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १- ०-०
२४	श्रीमधुराष्टकम् । षड्विवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
२५	प्रेमामृतम् । श्रीविट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०- ८-०
२६	शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविट्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. २- ८-०
२७	रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १- ०-०
२८	मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०- ८-०
२९	श्रीमदणुभाष्य-प्रकाश-रश्मिः ।	रु. १- ०-०
30	Discuss how far S'aṅkaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras.	Rs. 1- 0-0

१. पंडित गट्टूलालाजीनी पाठशाला, केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.
२. नडीयाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नडीयाद.
३. चुनीलाल बुकसेलर, बडामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Mulchandra Tulsidas Telivala B. A., LL. B., Vakil, High Court, Khakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.